

Bu kitab “Sağlam İnkişaf və Maarifləndirmə” ictimai birliyi tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Gənclər və İdman Nazirliyinin maliyyə dəstəyi ilə “İşğal olunmuş torpaqlarımızı unutmayaq” layihəsi çərçivəsində çap olunmuşdur.

Layihənin rəhbəri və materialları toplayan:

Anar Əhməd oğlu Xəlilov

Baş məsləhətçi:

Qasım Hacıyev, tarix elmləri doktoru

Məsləhətçi:

Həmidə Əliyeva, filologiya e.n. dossent

Redaktor:

Vüsalə Hüseynova

Korrektor:

Tural Əliyev

Dizayner və tərtibatçı:

Sənan Güllahyev

E-mail: saglam_inkishaf@yahoo.com

Bakı, “MHS – poliqraf”, 2010, 192 səh.

İSBN: 978 – 9952 – 459 – 01 – 2

© “MHS – poliqraf”, 2010

“Bu gün Azərbaycanın əsas problemi 20 faiz torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğalı və bunun nəticəsində 1 milyondan çox qaçqın və məcburi köçkünün olmasıdır”.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının
prezidenti

“Qərək, ermənilərin belə nahaq qanlara bais olmaları, qəddarlığa yol vermələri axırda onların özlərini də məhv edəcəkdir. Bircə ermənilərə sual edən yoxdur ki, ay ermənilər, Azərbaycanda alış-verişlə məşğul olduğunuz, zavod və karxanalar işlətdiyiniz, pul və malınız əlinizdə, çoxunuz milyonçu olduğunuz halda və kimsənin sizə gözün üstündə qaşın var demədiyi bir vaxtda Qafqaz vilayətinə saldıığınız bu fitnə-fəsad nə üçündür?!

Mir Mövsün Nəvvab
(XX əsrin əvvəli)

ÖN SÖZ

Məhəbbətin ən böyüyü Allaha, Vətənə, ata-anaya inamdan doğur. Bu məhəbbəti uşaqlara, gənc nəslə aşılamaq onları, sözün əsl mənasında xalqına, millətinə layiq, vətəni sevən, həm də onun dar günündə sinə gərməyi bacaran vətəndaş kimi formalaşdırmaq valideynlərin və biz ziyalıların ən mühüm vəzifəsidir.

Əziz gənclər! Azərbaycanın ərazi bütövlüyü parçalanmış, torpaqlarımızın 20 faizi işğal altında qalmışdır. Şuşa, Ağdam, Füzuli, Zəngilan, Cəbrayıl, Qubadlı, Laçın, Kəlbəcər, Xocavənd, Xankəndi düşmən tapdağındadır. Gənc nəsil xalqımızın başına gətirilən bu fəlakəti, törədilən bu işğalçı siyasəti heç bir zaman unutmamalıdır. “Böyük Ermənistan” yaratmaq arzusu ilə başlanan bu məkrli siyasət zaman-zaman xalqımıza ağır zərbələr vurmuş, insanların dinc həyat tərzini pozulmuş, onlar yurd-yuvasından didərgin düşmüşlər. Bu siyasətin acı fəsadlarını heç vaxt unutmayaraq vaxtında və yerində cəzalandırmağı və hər vasitə ilə cavabını verməyi bacaran gənclərə ehtiyacımız var.

Biz gələcəyə nikbin baxan gəncliyimizlə qürur duyuruq. Ümid edirik ki, bu nikbin baxışlar qalibiyyətli sonluqla nəticələnəcəkdir. Aparılan mübarizə, ardıcıl siyasət öz gözəl bəhrəsini verəcək, biz torpaqlarımızı qaytaracağıq. Qarabağsız yaşamağımıza birdəfəlik son qoyulacaqdır. Bu zaman tək-cə Qarabağ deyil, çox arzularımız gerçəkləşəcəkdir.

Sizə təqdim olunan bu kitabda işğal altında olan rayonlar haqqında geniş məlumat verilmişdir. Qarabağı görməyən, onun sehrinə düşməyən insanlar təqdim olunan bu kitabın köməkliyi ilə bu torpağın təbii sərvəti, coğrafi mövqeyi, başına gətirilən müsibətləri, tarixi və mədəniyyət abidələri haqqında məlumatlandırılacaq, tarixin yaddaşında yaşayan salnamələrimizlə yaxından tanış olmaq imkanı qazanacaqlar.

Şübhəsiz ki, “Sağlam inkişaf və Maarifləndirmə” İctimai Birliyinin gənclərə təqdim etdiyi bu kitabdakı məlumatların əsas qayəsi məhz bundan ibarətdir: gənc nəsildə vətən sevgisi, torpaq yanğısı yaratmaq, Qarabağ dərdlərini unutmamaqdır.

Bayram Səfərov.

Şuşa rayon İcra Hakimiyyətinin başçısı.

Azərbaycan Respublikası “Dağlıq Qarabağ Bölgəsinin Azərbaycanlı

İcməsi” İctimai Birliyinin sədri.

AZƏRBAYCANIN QARABAĞ BÖLGƏSİ ƏN QƏDİM DÖVRDƏ

Qarabağ dünyanın ən qədim insan məskənlərindən biri olan Azıx, Tağlar düşərgəsi insanların yaşadığı ərazidir. Bu yer Şelldən əvvəlki mədəniyyətin daşıyıcılarının tarixini davam etdirən tarixi-coğrafi ərazidir. Qarabağ ərazisi paleolit dövrünün Quruçay (1 milyon 200 min ildən artıq tarixə malikdir) (Hüseynov M. M. Azıx mağarası.) sonrakı Kür-Araz və Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətlərinin davamçılarının yaşayış məskənidir (Hüseynov M. M. Azıx mağarası.).

AZƏRBAYCANIN QARABAĞ BÖLGƏSİ ANTİK DÖVRDƏ

Azərbaycanın dövlətçilik tarixi qədər də onun bölgələrindən biri olan Qarabağ böyük tarixi əhəmiyyətə malikdir. Antik dövrdə Qarabağ ərazisi Albaniyanın tərkibində ən iri vilayətləri əhatə etmişdir. Bütünlüklə Kürün sağ sahil boyu alban tayfaları yayılmışdı. Alban tayfaları - utilər, sovdeylər və qarqarlar Qarabağda yerləşirdilər.

Qaynaqlar Qarabağ bölgəsinin tayfalarının alban mənşəli olması və bu ərazinin Albaniya dövlətinə məxsus olmasını təsdiq edir.

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi I-III əsrlərdə alban arşakilərinin hakimiyyəti altında olmuşdur.

Tədqiqatlar göstərir ki, Qafqaz Albaniyasının, onun tərkib hissəsi - Qarabağ ərazisinin iqtisadi və mədəni tarixi başlıca olaraq öz əksini antik yazıçıların əsərlərində və arxeoloji materiallarda tapmışdır.

Əsrlər boyu dəyişməyən “Böyük Ermənistan” barədə yazan müəlliflər Favstos Buzand, Movses Xorenli kimi orta əsr erməni tarixçilərinin əsərlərinə əsaslanırlar. Bu zaman onlar son dərəcə vacib bir cəhəti unudurlar: Favstos Buzandın, yaxud Movses Xorenlinin yaratdığı görünüş – “onların əsas ideyaları - yalnız zərdüş İrəvanın təhlükəsinə qarşı Ermənistanı birləşdirmək” idi ki, bu da real həqiqətləri əks etdirmir (Алиев И. Г. Нагорный Карабах: история, факты события, Баку, 1989, с. 49).

Ancaq bu zaman ermənilərin əcdadlarının bir vaxtlar uzaq Balkanlardakı Frakiyadan gəlməsi “unudulur”, bu ərazilərdə alloxtonluğu kimi uydurma yaranır.

Qarabağ torpaqları heç cür Ermənistanın “əzəli” torpağı, tarixi ərazisi ola bilməzdi. Bu mifologiya orta əsr erməni müəlliflərinin uydurmasıdır və indiyə qədər erməni tarixşünaslığına daxil edilmişdir.

“Qafqaz Ermənistanı” anlayışı XX əsrdə meydana çıxmışdır ki, bu da Azərbaycan xanlıqları - Naxçıvan və İrəvanın torpaqlarında XX əsrin əvvəllərində

qurulan erməni dövləti idi (Капанцян Г. А. Хаяса – колыбель армян. Ереван 1947; Обегян М. История древне армянской литературы. Ереван, 1975; Парсамян В. А. История армянского народа. Ереван, 1972; История Армянского народа. Ереван, 1980).

Beləliklə, qaynaqların Qarabağ bölgəsinin tayfalarının alban mənşəli olması və bu ərazinin Albaniya dövlətinə məxsus olmasını təsdiq edir.

AZƏRBAYCANIN QARABAĞ BÖLGƏSİ IV-VII ƏSRLƏRDƏ

Qafqaz Albaniyası IV-VII əsrlərdə geniş əraziyə malik idi. O, şimaldan Böyük Qafqaz dağlarına, cənubdan Kür və Araz çaylarına, şərqdən Xəzər dənizinə, qərbdən İberiyaya qədər torpaqları əhatə edirdi. Albaniya dövlətində 11 tarixi vilayət yerləşirdi. Bunlardan Uti (burada Albaniya dövlətinin paytaxtı və Albaniya katolikosluğunun iqamətgahı - Partav (indiki Bərdə) şəhəri olmuşdur), Kambisena (İberiyaya qədər olan sərhəddə), Paytakaran, yaxud Kaspiana, yaxud Balasakan (Mil və Muğan çölü), Arsak (indiki Yuxarı Qarabağ və Mil düzününün bir hissəsi), Sünik, yaxud Sisakan, yaxud Zəngəzur (cənubi Arsak) Qarabağ, başqa sözlə Kür və Araz çayları arasında yerləşirdi

(Məmmədov T. M.. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə. Bakı, 2007, s. 43-79).

Yunan-Bizans, Alban, Gürcü, erməni, Suriya və Ərəb mənbələrinin məlumatına görə erkən orta əsrlərdə Albaniyanın avtohtonları (yerli əhalisi) albanlar, utilər, lipinalılar, kaspilər, çillələr, qarqarlar, leqlər, girdmanlar, savdeylər olmuşlar. Uti, Paytakaran və Arsakda əsasən türk mənşəli tayfalar - albanlar, utilər, qarqarlar və savdeylər, həmçinin gəlmə tayfalar maskutlar, saklar, gellər və ballar yaşayırdılar (Мамедов Т. М. Кавказская Албания в IV-VII вв., Баку, 1993, s. 178-179, Нәсəнов А. Н. Çar skiflər (Çar skiflərin və digər oğuzların etno-dil eyniləşdirilməsi) çarlığı. Bakı, Əbilov, Zeynalov və qardaşları, 2005, 480 s.; Джафаров Г. Ф., Махмудов Ф.Р. Итоги работы второго отряда Мил-Карабахской археологической экспедиции // АЭИА (1985). Баку, Элм, 1986, с. 14-15.; Mahmudova H.R. Sibir skifləri və Azərbaycan (tarixi-archeoloji tədqiqat), t.e.n. dis. avtoreferatı. Bakı, 2006; Халилов М.Дж. Протоскифы и их потомки в Карабахе // Ирс-Наследие. Международный Азербайджанский журнал, № 2-3(14-15), 2005. с.14-15.).

Albaniyada erkən orta əsrlərdə müxtəlif cinsli çoxsaylı səslərdən tərtib edilmiş xüsusi yazı var idi. Alban yazısı zəngin boğaz səsləri olan qarqar ləhcəsi əsasında yaradılmışdır (M. Kalankatuklu. Albaniya tarixi. Bakı, 1993). Alban əlifbası 52 işarədən ibarət idi.

Bir çox dini kitablar qədim Suriya, Yunan, Pəhləvi dilindən Alban dilinə tərcümə edilmişdir (M.Kalankatuklu. Albaniya tarixi, k. I, f. 25; Мамедов Т. М. Кавказская Албания в IV-VII вв., с. 100.) Mənbələrdən Alban çarları və din xadimlərinin

yazışmaları məlumdur. Alban dilində yazıların mövcudluğunu sübut edən ədəbiyyat Alban çarı III Vaçaqanın “Qanunları” və M. Kalankatuklunun “Albaniya tarixi”dir (M. Kalankatuklu. Albaniya tarixi, Bünyadov Z. M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, 1989, f. II).

V əsrin əvvəllərində Albaniyanın mərkəzi - Bərdədə məktəb var idi. Burada çar III Vaçaqanın əmri ilə xüsusi məktəblər açılmış, bütprəst uşaqlara yazı və xristianlıq ehkamları öyrədilmişdir (M. Kalankatuklu. Albaniya tarixi, k.I, f. 25; Мамедов Т. М. Кавказская Албания в IV-VII вв. Баку, 1993, с. 100; Hacıyev Q. Ə. Bərdə şəhəri. Coğrafi, siyasi və mədəni tarixi. Bakı, 2008).

Albaniyada, o cümlədən Qarabağda xristianlıq IV əsrin əvvəllərindən qəbul edilmiş, rəsmi dövlət dininə çevrilmiş, lakin geniş yayılmamışdır (M. Kalankatuklu. Albaniya tarixi. Bakı, 1993; P. Б. Георгиев. Христианство в Кавказской Албании. Баку, 1984).

Albaniya hökmdarı Cavanşir (616-681) ölkəni soyğunçu basqınlardan qorumuşdur. O, Albaniyada təsərrüfatın, sənətkarlığın, mədəniyyətin inkişafına şərait yaratmışdır. Cavanşir Albaniyanın mədəni inkişafına nail olmuşdur. Həmçinin onun tapşırığı ilə M. Kalankatuklu “Albaniya tarixi”ni yazmışdır. Habelə şairlərin, memarların, musiqiçilərin yaradıcılığına diqqət yetirmişdir. Qarabağ bölgəsinin qədim şəhəri Bərdə Albaniyanın mühüm mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdir (Hacıyev Q. Ə. Bərdə şəhəri. Coğrafi, siyasi və mədəni tarixi. Bakı, 2008).

AZƏRBAYCANIN QARABAĞ BÖLGƏSİ VIII-XVII ƏSRLƏRDƏ

VIII əsrin başlanğıcında Albaniya uğrunda gedən müharibələr nəticəsində Bizansın Cənubi Qafqazda mövqeyini zəiflətdi. Əbdülməlik (685-705) Xilafət ərazisində sürətlə iqtisadi və hərbi islahatlar keçirməklə hakimiyyətini möhkəmləndirdi. Xilafət üçün iqtisadi və strateji cəhətdən əhəmiyyətli olan Albaniyada “qayda-qanun” yaratmağa başladı (Əl-Kufi. Kitab əl-fütuh (Fəthlər kitabı). Bakı, 1995, s. 41; N. M.Vəlixanlı. Ərəb Xilafəti və Azərbaycan. Bakı, 1993, s. 58). Alban hökmdarını hakimiyyətdən kənarlaşdırdı. Xilafətin şimal ərazilərini idarə etmək üçün Bərdəni ərəb canişinlərinin iqamətgahına çevirdi (N. M.Vəlixanlı. Ərəb Xilafəti və Azərbaycan. Bakı, 1993; Hacıyev Q. Ə. Bərdə şəhərinin tarixi (b. e. ə. III - b. e. XVIII əsri), Bakı, 2000).

VIII əsrdən etibarən Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi Qarabağda da yeni dövr başlandı. Albaniyada təşəkkül tapan İslam dini yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoydu (Qarabağ: suallar və faktlar, Bakı, 2005).

VIII – IX əsrlərdə Qarabağ nəhəng sənətkarlıq və ticarət mərkəzi kimi tanındı. Ticarət Xilafət üçün böyük gəlir mənbəyinə çevrildi. Qarabağın yüksək tərəqqiyə malik olduğu dövrdə (IX əsr – X əsrin əvvəlləri) şimal ölkələri ilə Xəzər-Volqa, Dnepr, Don vasitəsilə geniş ticarət əlaqəsi var idi (Masudi. Murude az-

zaxab s. 29 – 78; İbn Xaukal. Mudcam al-buldan s. 23). Dünyanın bir çox ölkələrindən, xüsusilə Avropa və Şərq ölkələrinin bir çox şəhərlərindən Bərdəyə ticarət karvanları gəlirdi. Bərdənin ticarətinin əsas dayaq nöqtələri onun məşhur bazarları beynəlxalq ticarət həyatında mühüm rol oynamaqla bərabər, şəhərlərin, həmçinin bölgənin, inkişafında xüsusi rol oynayırdı (Q. Ə. Hacıyev. Bərdə şəhərinin tarixi (b. e. ə. III əsr – b. e. XVIII əsri). Bakı, 2000, 320 s.).

Ərəb xilafəti parçalandıqdan sonra Qarabağ ərazisində (Yuxarı Qarabağda) Sünik və Arsax-Xaçın knyazlıqları yarandı. Xaçın knyazlığı dövrün narrativ və epigrafiq abidələrində “Albaniya hökmdarı” Mehranilər soyuna mənsub olan Həsən Cəlalın dövründə (1215 – 1261) yüksək inkişaf mərhələsinə çatdı. Alban memarlığının ən mühüm əsrlərindən olan Gəncəsər (Qanzasar) məbədi də onun zamanında tikildi.

Qarabağ XII əsrin birinci rübündən Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin tərkibinə daxil idi (Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. Bakı, Elm, 1993, s..250; Bünyadov Z. M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136 – 1225-ci illər), Bakı, 1984, s. 15). Belə ki, 1136-cı ildə Səlcuq sultanı Məsud Aranı iqta kimi atabəy Şəmsəddin Eldənizə bağışlamışdı. İqamətgahı Qarabağda yerləşən Eldəgiz, tezliklə yerli əmirləri öz tərəfinə çəkdi, sultan xidmət asılılığından çıxdı, tədricən bütün Azərbaycana yiyələndi (Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. Bakı, 1993, s. 250; Ал-Хусайни. Ахбар ад-даулат ас-Селдьюкийя (Зубдат ат-таварих). Перевод З. М. Буянова. М., 1980, с. 144).

Qarabağ XIII əsrin əvvəllərində monqolların hücumu zamanı xeyli zərər çəkmişdir, şəhərləri dağıdılmış, əhalisi qırğına məruz qalmışdır (Fazlullax Rəşid ad-Din. Göstərilən əsəri, s. 28; Киракос Ганзакетси. История, с. 167; Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, s. 137 – 145).

1259-cu ildə Hülakü xanın əmri ilə monqol ordusu Arqunun başçılığı altında Qarabağı tutub Hülaküləri itaətə məcbur etmişdir (Fazlullax Rəşid ad-Din. Göstərilən əsəri; Пириев В. З. Об исторической географии,... с. 69; Gəncə (tarixi oçerk), s. 22).

XIV əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan uzun müddət Qızıl Orda ilə Hülakülər arasında döyüş meydanı olmuşdur (Piriye V. Z. Azərbaycan Hülakülər dövlətinin tənəzzülü dövründə. Bakı, Elm, 1978, 160 s.).

XIV əsrin sonlarında Qarsı, Tiflisi, Şəkini fəth etmiş Teymur Qarabağa daxil oldu. Qarabağın da tərkibinə daxil olduğu Cəlairlər dövləti Teymurun hücumları nəticəsində süquta uğradı. XV əsrdə Qarabağ Teymurilərlə qaraqoyunluların müharibə meydanına çevrildi. 1408-ci ildə Azərbaycanda Teymurilərin hakimiyyətinə son qoyuldu. 1410-cu ildə Qaraqoyunlu Azərbaycan dövləti yarandı. Onun tərkibinə Qarabağ, Cənubi Azərbaycan, Ərəb İraqı daxil oldu (Mahmudov Y. M. Osmanlı Türkiyəsinin xarici siyasəti və Ağqoyunlu Venesiya münasibətləri. Bakı, 1970).

1410-cu ildən etibarən Qarabağ da daxil olmaqla Kürdən cənuba yerləşən Azərbaycan torpaqları Qaraqoyunluların hakimiyyəti altına salındı.

1467-ci ildə Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular arasında baş vermiş döyüşdən sonra Qaraqoyunlu dövləti süqut etdi və Ağqoyunlu dövlətinin əsası qoyuldu. Ağqoyunlu tayfa birliyi hələ erkən orta əsrlərin başlanğıcından, bəlkə də əvvəl Cənubi Qafqazda, başlıca olaraq Qafqaz dağları ilə Araz çayı arasındakı ərazidə, o cümlədən Qarabağda, Göyçə gölü ətrafındakı torpaqlarda, Alagöz yaylaqlarında və başqa yerlərdə yaşayırdılar. Ağqoyunluların ön dəstələri Azərbaycanın Cənub rayonları, Şərqi Anadolu, Qərbi İran, Dəclə və Fərat vadiləri də daxil olmaqla çox geniş ərazidə yayılmışdı.

XV əsrdə Qarabağın hakimi olmuş əmir Yar Əhməd Qaraman 1496-cı ildə Azərbaycana hücum etdi və hakimiyyəti ələ aldı (Фазлуллах ибн Рузбихан Хунды. Тарих-и алам-ара-и амини. Пер. с англ. На русский Т. А. Минорской. Баку, ЭЛМ, 172 с., с. 24; Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и... , Л., Наука, 1949, 382 с., с. 163). Hüseynəli Tərxan Yar Əhmədi padşah elan etdi və onun adına pul kəsdirdi. Həmin pullar Bərdədə kəsilirdi (Пахомов Е.А. Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа, вып. Ы. Баку, Изд. АН Азерб. ССР, 1957, с. 34-95, с. 28).

XVI əsrin başlanğıcında (1501-ci ildə) I Şah İsmayılın başçılığı altında olan Azərbaycan Səfəvilər dövləti yaranmış və Azərbaycan əraziləri bu dövlət ətrafında birləşdirilmişdi (Mahmudov Y. M. Azərbaycan diplomatiyası (XV-XVII yüzilliklər). Bakı, 1996; Əfəndiyev O. Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti, s. 33; Fərzəliyev Ş. F. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə, s. 113; Onullahi S. M. XIII - XVIII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi; Жюзе. Выдержки переводов по Азербайджану, с. 26).

XVI əsrin sonlarında Osmanlı sultanı III Muradın (1574-1594) vaxtında 1578-ci ildə Mustafa paşa Azərbaycana tutarkən Fərhad paşa Gürcüstandan keçərək Qarabağa daxil olmuş, Osmanlı hərbi hissələrini burada yerləşdirmişdir (Mahmudov Y. M. Azərbaycan diplomatiyası (XV-XVII yüzilliklər). Bakı, 1996; Əfəndiyev O. Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti, s. 178).

Qarabağ bəylərbəyliyiinin tərkibinə XVII əsrdən XVIII əsrin əvvəlinə qədər aşağıdakı rayonlar daxil idi: Astabad, Cavanşir, Bərgüşad, Qazax, Şəmşədil (Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. Bakı, 2000, 576 s.).

Beləliklə, Qarabağ əvvəllərdə olduğu kimi VIII-XVII əsrlərdə də Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olmuş, Xilafətdən sonra yaranmış Sacilər, Salarilər, Şəddadilər, Eldəgəzlər, Elxanilər (Hülakülər), Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Osmanlılar kimi türk hakimlərin idarə etdikləri dövlətlərin tərkibində olmuşdur. Qarabağ əhalisinin əsas, aparıcı hissəsini türk tayfaları təşkil etmişdir.

QARABAĞ XVIII ƏSRDƏ

XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan ərazisi Qacarlar, Rusiya və Osmanlı imperiyaları arasında gedən müharibələrin mərkəzində idi. Səfəvilər dövlətinin zəifləməsindən istifadə edən Rusiya ciddi “Qafqaz siyasəti” yeridirdi. I Pyotrun Azərbaycan neftinə və geostrateji mövqeyinə olan marağı Türkiyə ilə münaqişəyə gətirib çıxardı. Bu münaqişələr yerli xalqa ağır zülm və bəlalar verdi (İsgəndər bəy Münşi. Tarix-i aləm aray-i Abbasi. AMEATİEA, inv. № 934, 49 s; Мустафазаде Т. Т. Азербайджан и Русско-Турецкие отношения в первой трети XVIII в. Баку, 1993, 240 с).

Səfəvilər dövlətinin hərbi qüdrətində rolu olan Nadir xan Əfşar Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyətinə son qoydu, keçmişdə Səfəvi dövlətinin tərkibinə daxil olmuş əraziləri öz hakimiyyəti altına keçirmək üçün xeyli mübarizə apardı və buna nail oldu (Мустафазаде Т. Т. Азербайджан и Русско-Турецкие отношения в первой трети XVIII в. Баку, 1993, с. 193-195).

Nadir şah öldükdən sonra (1747-ci il) onun yaratmış olduğu nəhəng imperiya müstəqil feodal xanlıqlara parçalandı (Бакиханов А. К. Гюлистан Ирам. Баку, 1991, с. 154). Azərbaycan ərazisində 20 xanlıq 7 sultanlıqdan ibarət feodal qurumlar yarandı. Bu xanlıqlardan biri Kür və Araz çayları arasında böyük əraziyə malik olan Qarabağ xanlığı oldu.

Qarabağ xanlığının əsasını Cavanşirlər sülaləsinin Sarıcalı oymağından olan Pənah Əli xan qoydu (Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə. Qarabağnamələr, birinci kitab, Bakı, 1989, s. 6-102; Axundov N. Qarabağ salnamələri, Bakı, 1989, s.36).

Həmin dövrdən etibarən ermənilər Azərbaycan torpaqlarında “erməni dövləti” yaratmaq üçün müxtəlif layihələr işləyib hazırlayır və bu layihələri reallaşdırmaqdan ötrü Rusiya hakimiyyət orqanlarına təqdim edirdilər. Bu məsələnin ermənilərin xeyrinə həlli üçün Rusiyaya böyük ümid bəsləyirdilər. (Nəcəfli G. C. XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması cəhdləri. Bakı 2007, 246 s.)

AZƏRBAYCANIN QARABAĞ BÖLGƏSİ XIX - XX ƏSRLƏRDƏ

XVIII əsrdən Qafqazı, o cümlədən Cənubi Qafqazı ələ keçirmək üçün geniş hərbi fəaliyyətə başlayan Rusiya XIX əsrin birinci yarısında buna nail oldu.

1805-ci ildə Qarabağ xanı ilə Rus imperatoru arasında “Kürəkçay” traktatı imzalandı (Трактат между Карабахским ханом и Российской империей о переходе ханства под власть России от 14 мая 1805 года). Belə ki, iki yüz ildən artıq bir müddətdə müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulmasına imkan verilmədi. 11 maddədən ibarət “Andlı öhdəlik” adlanan bu traktat ilə Qarabağ xanlığı Rusiya

himayəsinə qəbul edildi (Карабах: Кюракчайский договор-200, Баку, 2005, 176 c).

“Kürəkçay”ın (1805-ci il) ardınca Rusiya ilə İran (Qacarlar) arasında bağlanan “Gülüstan” (1813-cü il) və “Türkmənçay” (1828-ci il) müqaviləsindən sonra Qarabağda erməniləşdirmə prosesi başlandı. Rusiya dövləti Qarabağa ermənilərin köçürməsinə hər vasitə ilə səy göstərir, hər cür şərait yaradırdı (Umudlu V. U. Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828), Bakı, 2004, 180 s.).

1822-ci ildə Qarabağ xanlığı ləğv olundu. Onun yerinə eyni adlı əyalət yarandı. Bundan sonra Qarabağda siyasi, iqtisadi və mənəvi cəhətdən müstəmləkəçilik siyasəti gücləndi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya Qafqazı öz təsiri altında saxlamaqla iqtisadi maraqlarını təmin etmək üçün Rusiya hökuməti öz nüfuz dairəsinə daxil etdiyi bölgələrdə imperiyanın siyasi təsir gücünü göstərirdi. XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Qafqazı ələ keçirmək üçün Osmanlı dövləti və İranla (Qacarlarla) apardığı müharibə nəticəsində Azərbaycan torpaqları iki hissəyə bölündü. Qarabağ da Rusiya imperiyasının tərkibinə keçdi. Rus hökuməti İran və Türkiyədən bu ərazilərə 200 mindən artıq erməni köçürdü. Rəsmi sənədlərə görə bu ermənilər İrandan və Türkiyədən köçürülmüşdür (Описание переселения армян азербиджанских в пределы России. Москва, 1831).

Rəsmi və tarixi sənədlərdə (1828-1830-cu illərdə) İrandan 40 min nəfər, Osmanlı Türkiyəsi ərazisindən isə 84 min nəfər erməninin Azərbaycan ərazisinə köçürüldüyü bildirilir. Həmin dövrdə rus ordusunun köməyi ilə Qarabağın müsəlman-türk kəndləri boşaldılar, boşaldılan kəndlərə erməni ailələri yerləşdirilirdi. Qafqaza köçürülmüş erməninin hesabına demografik quruluş dəyişdirildi, süni surətdə ermənilərin yerli türk-müsəlman əhalisindən sayca üstünlüyü təmin edildi (Описание Кавказские провинции (составленное в 1823 году по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова), Тбилиси УНК, 1866, Баку, 2003).

Qarabağda 1832-ci ildə keçirilmiş kameral sayımının nəticələri göstərir ki, burada ermənilərin sayı 34,8 faizə çatdırılmış, türk-müsəlman əhalinin sayı isə 64,8 faizə enmişdir (Şükürov K. K. Azərbaycan əhalisi: öyrənilməsi tarixi və qaynaqları. Bakı, Elm, 2004, 974 s.).

Bələliklə, Rusiya Cənubi Qafqazdakı koloniya siyasətini həyata keçirmək üçün özünə dayaq məntəqəsi yaratdı. Bu siyasətdən yararlanan ermənilər heç vaxt olmadıqları bir ərazidə erməni dövləti yaratdılar. Bununla da Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi münacişə yuvasına çevrildi.

AZƏRBAYCANIN QARABAĞ BÖLGƏSİ XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

XX əsrin əvvəllərində Qarabağda vəziyyət belə idi ki, ermənilərin möhkəmləndirilməsi üçün həyata keçirilən etnik təmizləmə siyasəti geniş vüsət almış, 1905-1906-cı illərdə türk-müsəlmanların silahlandırılmış ermənilər tərəfindən qırğını ilə nəticələnmişdi. Həmin dövrdə silahlanmış erməni quldur dəstələri Qarabağda dinc azərbaycanlı əhaliyə divan tutmuş, yüzlərlə kənd və qəsəbə dağıdılmış, yandırılmışdı (Nəvvab M. M. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, 1993; Ordubadi M. S. Qanlı illər. Bakı, 1991).

Eçmiədzin sinodunun prokuroru A. Frenkelin 1907-ci ildə ermənilər haqqında rus çarı üçün hazırladığı xüsusi arayışda qeyd olunur: “Şəhər sakinləri olan ermənilərin fəxr edə biləcəkləri vətənləri yoxdur, yalnız acı bir etirafları vardı ki, onların xalqı artıq 1300 ildir ki, - qul və hamının nifrət etdiyi bir parazitdir” (Бахрамов Дж. О чем говорится в справке прокурора Эчмиадзинского Синода А.Френкеля от 1907 гола святейшему синоду русской православной церкви для передачи царю Николаю II. Азербайджан и Азербайджанцы. 2005, № 1-6, с. 128-132).

Beləliklə, ermənilər çarizmin hərtərəfli dəstəyi və yaratdığı əlverişli şərait nəticəsində Qarabağda möhkəmlənə bildilər.

QARABAĞ AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ (1918-1920)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaşadığı 23 ay müddətində gənc dövlət başqa sahələrdə olduğu kimi ölkənin ərazi bütövlüyünün qorunması sahəsində də əhəmiyyətli işlər görmüşdü.

1918-1920-ci illərdə Qarabağda soyqırım törədən erməni daşnakları Qarabağın qəzalarında kəndləri məhv edərək minlərlə azərbaycanlı öz doğma yurdlarından qovdular. Nuru Paşanın rəhbərliyi ilə Türk-İslam ordusu Xosrov bəy Sultanovun başçılıq etdiyi müqavimət hərəkatı ilə birgə 1920-ci il iyun ayının əvvəllərində Şuşanı XI Ordunun silahlı dəstələrindən təmizləyə bilsə də Dağlıq Qarabağa rus və erməni quldurlarına kömək məqsədi ilə gətirilmiş birləşmiş ordu hissələri iyunun 15-də Şuşada Sovet hökumətini bərpa etdi (İmanov R. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd - qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti. Bakı, 2005, s.80).

1920-1921-ci illərdə Ermənistandan Azərbaycana 850 erməni ailəsi köçürüldü. Bunlardan 765 ailə Yuxarı Qarabağda yerləşdirildi. Onların məskunlaşdırılması və yaşaması üçün hər cür şərait yaradıldı (ARMDA, fond 27, siyahı 1, iş 649, vər. 190; fond 24, siyahı 1, iş 137, vər. 18; fond 410, siyahı 1, iş 11, vər. 45.). Tədqiqat göstərir ki, həmin dövrdə Qarabağın hər yerində azərbaycanlıların hüquqları tapdalanmış, hər hansı bir münaqişəyə görə yalnız onlar cəzalandırılmışlar (Məmmədov N. Azərbaycan SSR

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti iyun 1941-dekabr 1950-ci illərdə. Bakı, 2006, s. 38). Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaranan zaman dövlətin ərazisi 114 min kv.km idi. Azərbaycan ikinci dəfə müstəqillik əldə edəndə bu rəqəm 86,6 min kv.km-ə enmişdir. Göründüyü kimi, həmin ərazilər SSRİ dövründə Moskva tərəfindən hissə-hissə Ermənistanə verilmişdir.

Bu cəhətdən 1920-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq 1988-ci ilədək Kremlin “xeyir-duası” ilə daha 10,7 min kv.km Azərbaycan torpaqları itirildi, yəni müxtəlif bəhanələr altında ermənilərə bağışlandı. Sovet hakimiyyətinin süqutuna yaxın sovet Azərbaycanının ərazisi artıq 86,6 min kv.km təşkil edirdi.

AZƏRBAYCANIN QARABAĞ BÖLGƏSİ 1923-80-Cİ İLLƏRDƏ, DQMV-NİN YARADILMASI.

XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının dağılmasından istifadə edərək Cənubi Qafqazda ilk cümhuriyyət quran Azərbaycana “Qızıl ordu” adı altında gələn Rus bolşevik ordusu Türkiyə ilə əlaqələrin yaranmasına imkan verməmək üçün onların arasında erməni dövləti yaratdı. Əzəli türk-oğuz torpaqları, əhalisinin dördüdə üçü türk olan İrəvan və Naxçıvan torpaqlarında Ermənistan (Ararat) adlı dövlət yarandı. Zəngəzur və Göyçə də ona verildi.

Eyni zamanda, bunun əvəzində, ermənilər Avropa ölkələrinə hər cür nökrəçilik xidməti göstərmək yükünü boyunlarına götürdülər. Ermənilərin Rusiyaya onlara kömək edəcəyi təqdirdə hər cür xidmət göstərəcəkləri təklifi ilə müraciət etdilər. Tarixi proseslər göstərir ki, əlverişli məqamlarından istifadə etməyi “yaxşı bacaran” ermənilər XX əsrdə Rusiyada çarizmin süqutu və Sovet imperiyasının yaranması ilə meydana çıxan əlverişli şəraitdə inzibati ərazi məsələsini qaldırdılar və DQMV kimi nə tarixi, nə də sosial-iqtisadi əsası olmayan bir qurum yaratdılar (7 iyul 1923-cü il). DQMV-nin yaradılması isə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd idi.

Beləliklə, Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağ süni şəkildə aran və dağlıq hissələrə bölünmüş və Azərbaycan rəhbərliyi Qarabağın Dağlıq hissəsində sonradan məskunlaşmış ermənilərə muxtariyyət statusu verməyə məcbur edilmişdir. Özü də bu addım həmin hissədə - Dağlıq Qarabağda yaşayan azərbaycanlıların nəzərə alınmadan, onların hüquqları kobudcasına tapdalananaraq atılmışdır (Mahmudov Y. M., Şükürov K. K. Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər (Azərbaycan, ingilis, fransız, ərəb, alman və rus dillərində). Bakı, 2005, s. 65).

Ermənilər Azərbaycan türklərinə qarşı bəşər tarixində görünməmiş vəhşiliklər, soyqırımlar, deportasiyalar həyata keçirmişlər. Bir əsrdə Azərbaycanlı əhali ermənilər tərəfindən iki dəfə soyqırıma məruz qalmışdır. Sovetlər dövründə Dağlıq Qarabağın Ermənistanə birləşdirilməsi üçün DQMV - də gizli işlər aparan erməni siyasətçiləri və ermənipərəstlər “Türksüz Ermənistan” yaratmaq ideyası ilə etnik təmizləmə aparmaq məqsədilə dəhşətli faciələr törətmişlər (Paşayev A.

Qarabağ bölgəsində erməni vəhşilikləri //Açılmamış səhifələrin izi ilə, Bakı 2001, s. 267-292; Paşayev A. “XIX-XX əsrlərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımları və deportasiyalar (arxiv sənəd və materialları əsasında)” t.e.d. alimlik dərəcəsi almaq üçün avtoferatı). Bakı, 2008).

Sovetlər dövründə DQMV-nin inzibati ərazi bütövlüyündə dəfələrlə dəyişikliklər edilmişdir.

1920-1930-cu illərdə bütövlükdə Azərbaycan, eləcə də DQMV mədəni cəhətdən inkişaf etmişdir.

İkinci dünya müharibəsi bir sıra dünya xalqları kimi Azərbaycan xalqının da tarixində çox ağır izlər qoymuşdur. 1941 -1945-ci illərdə bütün Azərbaycan xalqı kimi DQMV-nin də əhalisi SSRİ tərəfindən faşizmə qarşı mübarizədə iştirak etmişdir. DQMV-dən 45 min nəfər adam cəbhəyə getmiş, onların 22 min nəfəri döyüşlərdə həlak olmuş, geri qayıtmamışlar. DQMV-də anadan olmuş 15 min döyüşçü müxtəlif orden və medallarla təltif edilmiş, 18 nəfər Sovet İttifaqı Qəhrəmanı kimi yüksək ada layiq görülmüşdür. Faşizm üzərində qələbənin əldə edilməsində DQMV əhalisinin ön cəbhədə olduğu kimi arxa cəbhədə də xidmətləri olmuşdur (Məmmədov N. Azərbaycan SSR Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti iyun 1941- dekabr 1950-ci illərdə. Bakı: Elm, 2006, s. 38).

Ermənilərin Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları müharibə dövründə də davam etdirilmişdir. 1945-ci ilin payızında DQMV-nin Ermənistan SSR-ə verilməsi haqqında ermənilərin Sovet rəhbərliyi qarşısında növbəti dəfə qaldırdıqları məsələyə dair Azərbaycan K(b)P MK-ın birinci katibi M. C. Bağırovun tutarlı cavabından sonra Dağlıq Qarabağa əsassız erməni iddiaları xeyli müddət gündəmə gəlmədi (ARDSPİA, f. 1, siy. 169, iş 249, v.7).

1948-1953-cü illərdə minlərlə azərbaycanlı ailəsinin öz ata-baba yurdları Qərbi Azərbaycandan (indiki Ermənistan ərazisindən) deportasiya edilməsi, yaşayış şəraitinə uyğun gəlməyən ərazilərdə yerləşdirməklə çoxunun məhvinə səbəb olmuşdular (Məmmədov İ., Əsədov S. Ermənistan Azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı, 1992).

Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsinə dair növbəti cəhd 1960-cı illərdə A. Mikoyanın vasitəsilə edildi. N. S. Xruşovun etirazından sonra bu məsələ yenə də təxirə salındı (бах: Гасанли Дж. Необоснованные претензии армян на Карабах в Советское время. ИРС-Наследие, № 6 (24), 2006, с. 34). Lakin xaricdə yaşayan daşnak liderləri ardıcıl təbliğat işlərini dayandırmadılar. Ermənilər Sovetlər dövründə müxtəlif vaxtlarda Azərbaycan Respublikasına Dağlıq Qarabağla bağlı 16 dəfə əsassız ərazi iddiası irəli sürmüşlər (Гасанли Дж. Необоснованные претензии армян на Карабах в Советское время. ИРС-Наследие, № 6 (24), 2006, с. 31). Dağlıq Qarabağdakı erməni millətçi liderləri və gizli təşkilatları ilə qeyri leqal əlaqə saxlamaqda davam etdilər. Belə separatçı hərəkatlər xalqın onsuz da ağır olan sosial-iqtisadi vəziyyətini daha da ağırlaşdırırdı.

Sovetlər dövründə ermənilər Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi üçün gizli işlər aparıldığı dövrdə (1960-1970-ci illərdə) mühüm dövlət vəzifələrində işləyən Heydər Əliyev bunun qarşısının alınması üçün bir sıra tədbirlərin görülməsinə nail oldu. Azərbaycan KP MK Birinci Katibi seçildikdən sonra Heydər Əliyev erməni separatçılarının mənfur niyyətlərinin qarşısını almaq məqsədilə DQMV-nin iqtisadi inkişafı və əhalisinin sosial şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün müəyyən tədbirlər həyata keçirərək onlara bəhanə yeri qoymadı. Bu da erməni ekstremistlərinin gizli planlarının və niyyətlərinin puça çıxmasına səbəb oldu.

1969-cu ildən etibarən idarəçilik möhkəmləndirildi, işdə qanunlar öz yerini tutdu və korrupsiyaya qarşı ciddi mübarizə başlandı. Azərbaycanın hər yerində və bütün sahələrdə irimiqyaslı inkişaf baş verdi. DQMV-nin inkişafı həmişə uzaqqörən dövlət başçısının diqqət mərkəzində oldu. 1971-1985-ci illərdə Azərbaycan hökuməti tərəfindən DQMV-nin xalq təsərrüfatının inkişafına 483 milyon manat vəsait ayrılmışdı. Bu, son 15 ildəkindən 2,8 dəfə artıq demək idi. Həmin vəsait hesabına DQMV-də 15 yeni sənaye müəssisəsi tikilmiş və məhsul istehsalı 1923-cü illə müqayisədə 912 dəfə artmışdı. Kənd təsərrüfatının inkişafına isə 171 milyon manat vəsait ayrılmış, 24 milyon 803 min manat uzunmüddətli kredit verilmişdi. 1985-ci ildə DQMV-də 40 sovxoz, 33 kolxozun 1269 traktoru, 250 taxılıqan kombaynı, 1096 yük avtomobili var idi. DQMV-nin iqtisadi və mədəni inkişafını daim diqqət mərkəzində saxlayan Heydər Əliyev Şuşa şəhərinin inkişafı üçün bir neçə qərar vermişdi. Heydər Əliyevin təşəbbüsü və bilavasitə rəhbərliyi altında həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində Şuşa ümumittifaq səviyyəli kurort şəhərinə çevrilmişdi. 1973-cü ildə Xankəndində API-nin filialı əsasında Pedaqoji İnstitut açılmış, 1979-cu ildə Ağdam-Xankəndi dəmir yol xətti çəkilmişdi. Beləliklə, Heydər Əliyevin uzaqqörən siyasəti erməni separatizminin canlanmasına imkan verməmişdir.

Beləliklə 1988-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq DQMV-də Ermənistanın Azərbaycana qarşı növbəti ərazi iddiaları qızışdırıldı. 1988-ci ildə erməni ideoloqları “dənizdən-dənizə böyük Ermənistan” uydurmasını yenidən ortaya atmaqla növbəti dəfə ərazi iddiaları irəli sürdülər. Bu problemi dünya ölkələrindəki erməni lobbisinin, dini mərkəzlərinin və bəzi iri dövlətlərin irticaçı qüvvələrinin dəstəkləməsi ilə əlaqədar olaraq Ermənistan adlandırılmış qədim oğuz-türk yurdu olan Qərbi Azərbaycanda Azərbaycanlılara məxsus kəndlərin və qəsəbələrin dağıdılması prosesi başlandı, yüzlərlə günahsız insan öldürüldü, 10 minlərlə soydaşımız öz tarixi-etnik ərazilərindən vəhşicəsinə qovuldu.

Moskvanın planı əsasında 1989-cu ildə DQMV-də A.Volskinin rəhbərliyi altında “Xüsusi idarəçilik Komitəsi” yaradıldı və bununla da DQMV-nin Azərbaycanla əlaqələri kəsildi. Silahlandırılmış erməni quldur dəstələri Dağlıq Qarabağ ərazisindən yerli azərbaycanlı əhalini öz dogma yurd-yuvasından çıxardı.

ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANIN DAĞLIQ QARABAĞ BÖLGƏSİNİ VƏ ƏTRAF RAYONLARINI İŞĞALI

1991-ci ildə erməni silahlı birləşmələri açıq hərbi əməliyyatlara başladılar. 1991-ci il sentyabrın 2-də erməni separatçıları Yuxarı Qarabağda qeyri-qanuni bir qurum, oyuncaq “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nın yarandığını və müstəqilliyini elan etdilər. Buna cavab olaraq 1991-ci il noyabrın 26-da Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Dağlıq Qarabağın Vilayət statusunu ləğv etdi və “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nı tanımadığını bildirdi. 1992-ci ildə isə erməni silahlı birləşmələri Yuxarı Qarabağda irimiqyaslı hərbi əməliyyatlara başladılar. Erməni cəlladları tərəfindən tarixdə misli görünməmiş vəhşiliklər törətdilər.

1992-ci il fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə erməni hərbi birləşmələri Rusiya Federasiyasının Stepanakertdə (Xankəndində) yerləşən silahlı qüvvələrinin 366-cı qvardiya motoatıcı alayının köməyi ilə əhalisinin hamısı (7 min) azərbaycanlı olan DQMV-nin Xocalı şəhərini yerlə yeksan etdilər. Dinc mülki əhali dəhşətli soyqırınma məruz qaldı. Qadınlar, uşaqlar, qocalar, xəstələr ağlasız vəhşiliklə məhv edildi. Ermənilərin törətdikləri soyqırımı nəticəsində 613 dinc Xocalı sakini vəhşicəsinə öldürüldü. Həmin faciə zamanı 487 nəfər yaralanmış, 1275 nəfər əsir götürülmüş, 150 nəfər isə itkin düşmüşdür.

Ermənilərin əsassız torpaq iddiası və bundan alovlanan müharibə nəticəsində Azərbaycan ərazisinin 20 faizi işğal olundu, 30 min nəfərdən artıq insan qətlə yetirildi, 1 milyonadək Azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkünə çevrildi, 4581 nəfər adam əsir və itkin düşdü.

Respublikamıza külli miqdarda maddi ziyan dəydi. Ermənistanın işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarında 900-ə yaxın yaşayış məntəqəsi, 2389 sənaye, tikinti və kənd təsərrüfatı obyektı (173 sənaye, 122 tikinti) 3225 ticarət obyektı, 131 min ev, 1025 məktəb, 798 səhiyyə ocağı təcavüzün qurbanı olmuş, 280 min hektar meşə, 1 milyon hektar məhsuldar torpaq, 1200 km irriqasiya sistemi və s. işğalçıların əlinə keçmişdir.

Erməni vandalları mədəni irsimizə dağıdıcı zərbə vuraraq 927 kitabxanayı, 100 arxeoloji abidəni, 454 tarixi abidə və muzeyi, 40 min muzey eksponatını qəddarcasına məhv etmişlər. İşğal olunmuş ərazilərdə nadir flora və faunaya malik meşə sərvətləri amansızcasına qarət edilərək Ermənistanə daşınmışdır. İlkin hesablamalara görə işğal nəticəsində Azərbaycan öz iqtisadi potensialının 16 faizini itirmiş və ölkəyə 60 milyard ABŞ dollarında ziyan dəymişdir. Ermənistan bu gün də, Dağlıq Qarabağ ərazisində öz işğalçılıq siyasətini davam etdirir. Ermənilər işğal olunan ərazilərdə yanğınlar törədir, narkotik maddələr yetişdirir, yeraltı və yerüstü sərvətlərimizi mənimsəyirlər.

Q.Ə.Hacıyev

*Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutu Qarabağ tarixi
Şöbəsinin müdiri, tarix elmləri doktoru.*

ŞUŞA RAYONU

Şuşa şəhərindən görünüş

Şuşa şəhərinin erməni işğalından əvvəl məşhur Cadır düzü

Şuşa şəhəri. Dünya şöhrətli Azərbaycan bəstəkarı, Şorqdo ilk operanın banisi Üzeyir Hacıbəylinin (1885-1948) ev muzeyi. XIX əsr

ÜMUMİ MƏLUMAT

Şuşa 08.08.1930-cu ildə inzibati rayon statusu almışdır. Mərkəzi Şuşa şəhəridir. Ərazisi 0.29 min kv/km, əhalisinin sayı 29,0 min (01.01.2010) nəfərdir. 1992-ci il may ayının 8-də erməni birləşmələri tərəfindən işğal edilmişdir.

İşğaldan qabaq ərazidə 1 şəhər, 1 qəsəbə (Turşsu), 37 kənd olub. Kəndləri bunlardır - Daşaltı, Göytala, Xanalı, Həsənabad, İmamqullar, Xəlfəli, Armudlu, Dükənlər, Qarabulaq, Laçınlar, Mirzələr, Şuşulu, Zamanpəyəsi, Böyük Qaladərəsi, Kiçik Qaladərəsi, Qaybalı, Xudavərdilər, Nağılar, Yuxarı Quşçular, Aşağı Quşçular, Malibəyli, Sarıbaba, Onverst, Səfixanlar, Allahqullar, Həsənqullar, Xanlıqpəyə, Şırlan, Ağbulaq, Cəmillər, Çaykənd, İmanlar, Məmişlər, Paşalar, Turabxan, Zarıslı, Nəbilər.

Şuşada Dövlət Dram Teatrı, Şuşa televiziyası, Dövlət Qarabağ tarixi və Şuşa şəhərinin tarixi muzeyləri, Üzeyir Hacıbəyovun, Bülbülün, Mir Möhsün Nəvvabın xatirə muzeyləri, Azərbaycan Xalçası Dövlət Muzeyinin filialı, Dövlət Rəsm Qalereyası, dörd texnikum, iki institut filialı, texniki peşə məktəbi, 25 orta məktəb, orta və orta ixtisas musiqi məktəbləri, 7 uşaq bağçası, 8 mədəniyyət evi, 17 klub, 31 kitabxana, 40 tibb müəssisəsi, 2 sanatoriya, Uşaq sanatoriyası, Uşaq sağlamlıq məktəbi, 70 yerlik turist bazası, mehmanxana, 5 mədəniyyət və istirahət parkı, 4 kinoteatr, ictimai iaşə obyektləri fəaliyyət göstərirdi.

Rayonun iqtisadiyyatında heyvandarlıq əsas yer tuturdu. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar 20,9 min hektardı (1986). Bunun 3,8 min hektarı şum yeri, 0,1 min hektarı çoxillik bitkilər, 0,3 min hektarı biçənəklər, 16,7 min hektarı otlaqlardır. Suvarılan torpaqlar 0,1 min hektar idi. 3,4 min ha əkin sahəsinin 41%-ə dənli və dənli - paxlalı bitkilər (buğda, arpa, qarğıdalı), 6%-ində tərəvəz-bostan bitkiləri və kartof, 53%-ində yem bitkiləri əkilir. Meyvəçiliklə də məşğul olunurdu. 5,2 min qara-mal, 15,2 min davar vardı (1986). Quşçuluqla da məşğul olunurdu.

Şərq musiqi alətləri fabriki, istehsalat kombinatı, çörəkbişirmə müəssisəsi, məişət xidməti kombinatı, rayon İstehlak cəmiyyəti, Kurort ticarəti idarəsi, Bakı "Radioqurma" istehsalat birliyinin 1 №-li istehsalatı, Qarabağ ipək kombinatının 3 №-li toxuculuq sexi, elektrik şəbəkəsi, rayon Maddi-texniki təchizat bazası, Abidələri bərpa idarəsi, Şuşa Tikinti birliyi, Təsərrüfatlar arası tikinti idarəsi, Təmir tikinti idarəsi, Təsərrüfatlar arası təmir tikinti müəssisəsi, Yol istismar idarəsi və s. var idi. Kurort təsərrüfatı inkişaf etmişdi.

Yevlax-Naxçıvan avtomobil yolu və qaz kəməri Şuşa rayonundan keçirdi. Şuşa rayonu ilə Bakı arasında olan məsafə 373 kilometrdir.

Şuşa havasının tərkibi, təmizliyi, saflığı və müalicə əhəmiyyəti baxımından kurort şəhəridir. Bu baxımdan, nəinki Azərbaycanda, onun

hüduclərindən kənarda da Şuşa öz səfali yerləri, istirahət guşələrinə görə məşhur idi.

Şuşa dağlarında xüsusi gözəlliyi olan bir gül var. Bu gül dünyanın heç bir yerində bitmir. Təbiətin Şuşa dağlarında yaratdığı bu möcüzə xarı bülbül adlanır. Gülün üst tərəfi elə formadadır ki, sanki gülün üstünə bülbül qonub və oradaca donub qalıb.

Turşsu yaylaqları, Səkili bulağı, İsa bulağı, Şəmilin bulağı, əfsanəvi “Cıdır düzü” yerli camaatın və oraya təşrif buyuran qonaqların ən sevimli yeri idi.

Turşsu istirahət və müalicə zonası kimi tanınırdı. Şuşadan 40 km. aralıda - Laçın yolunun üstündə yerləşir. Sol tərəfdən isə Daşaltı çayı axır. Turşsu şəfali və müalicəvi vannaları ilə məşhur idi.

Şuşanın gözəməli görməli yerlərindən biri də Yuxarı Daşaltı idi. Xalq arasında bu istirahət yerinə Şəmilin bağı da deyirdilər. Bu yerin özünəməxsus xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, istirahət guşəsi Daşaltı çayının üstündə, “Ağziyastı kaha” yerləşən Üçmıx dağının düz altında, çeşmə ətrafında yerləşir.

Şuşaya təşrif buyuran turistlərin ən sevimli yerlərindən biri də əvəzsiz və əsrarəngiz təbiətə malik əfsanəvi “Cıdır düzü” idi. “Cıdır düzü” nün qərb tərəfi bir-birinin arxasında yerləşən üç hündürlükdən ibarətdir. Bu təpələrə “Üçmıx” adı verilib.

Sanatoriya və istirahət evlərində dincələn turistlər daim həmin yerlərə gəzintilərə çıxır, təbiətin Şuşaya bəxş etdiyi gözəllik qarşısında öz təəccüblərini gizlədə bilmirdilər. Əhalinin və turistlərin əsas istirahət yerlərindən biri olan “Cıdır düzü”ndə hər il may ayında “Xarı-bülbül” mahnı festivalları keçirilirdi. (Şuşa-Qədim Azərbaycan diyarı. Bakı-2009)

COĞRAFIYASI

Ərazisi dağlıqdır (Qarabağ dağ silsiləsi). Ən yüksək zirvəsi Böyük Kirs dağıdır (2725 m.). Keçəldağ aşırımı Şuşa rayonundadır. Əsasən, Yura və Tabaşır çöküntüləri yayılmışdır. Müxtəlif növ tikinti materialı yataqları və mineral su bulaqları (Turşsu, Şırlan) var. Ərazinin əksər hissəsi qışı quraq keçən mülayim isti və qışı quraq keçən soyuq iqlim tiplərinə aiddir. Orta temperatur yanvarda - 4 °C-dən, -1 °C-yə qədər, iyulda isə müsbət 16-19 °C, illik yağıntı 700-800 mm olur. Rayon ərazisindən Qarqar çayı axır. Torpaqları əsasən, qəhvəyi dağ-meşə, çimli dağ-çəməndir. Yüksək dağlıq sahədə subalp və alp çəmənlikləri ilə örtülüdür. Alçaq dağlıq və dağətəyi sahələrdə qırılmış meşələrin yerində çəmənələr və kserofit kolluqlar mövcuddur.

Şuşa üzülük daşı yatağı; ehtiyatları 397 min kub/m olan kərpic-kirəmit istehsalına yararlı Keçəldağ (Lesoqor) gil yatağı, istismar ehtiyatları 389 min kub/m/gün olan Şuşa yeraltı şirin su yatağı, 342 min kub/m/gün və 70 min

kub/m/gün olan Şırlan və Turşsu mineral su yataqları erməni işğalçıları tərəfindən mənimsənilir.

Daşaltı Dövlət Təbiət yasaqlığı. Şuşa və Əsgəran ərazisində nadir təbiət komplekslərini qorumaq üçün 1988-ci ildə təşkil edilən bu yasaqlıq 450 hektar ərazini əhatə edirdi. 1992-ci ildən işğal altında olan yasaqlıq daha yoxdur, məhv edilib.

Şuşa rayonunda Qarqar çayının sol sahilində, Şuşa şəhərindən cənubda dəniz səviyyəsindən 1365 m hündürlükdə yerləşən, uzunluğu 114 m, əhəng daşları Triton əsrinə aid olan “Xan mağarası” isə dağıdılıb.

Şuşa rayonunun yeraltı su ehtiyatlarını öyrənmək məqsədilə 1984-86-cı illərdə Şuşa rayonu ərazisində kompleks hidrogeoloji tədqiqatlar aparılmışdı. Nəticədə üst və orta sulu komplekslərin 6 perspektiv sahə üzrə yeraltı su ehtiyatları qiymətləndirilmişdi. Bütövlükdə Şuşa rayonu üzrə içməyə yararlı yeraltı suların ehtiyatı 5,0 min kub/m/gün təşkil edirdi. (Rövşən Novruzovlu. GENOSİD...ECOCİD. Bakı, “Adiloğlu” nəşriyyatı-2006)

TARİXİ

1747-ci ildə Nadir şah Əfşar Xorasanda öldürüldükdən sonra onun qılınc gücünə yaratdığı dövlət dağıldı. Mərkəzi hakimiyyət zəiflədi. Səfəvilər dövlətinin ərazisində 20-yə qədər xanlıqlar yarandı. Ərazicə ən böyük xanlıqlardan biri də Qarabağ xanlığı idi. Bu xanlığın əsasını Pənah Əli xan qoymuş və onun mərkəzi şiş uclu dağlar əhatəsində yerləşən Pənahabad sonralar Qala, Şişə və nəhayət Şuşa adlandırılmışdır. Əsrlər boyu bu şəhər Azərbaycanın əsas siyasi və mədəni mərkəzlərindən biri olmuş və onun tarixi Azərbaycan dövlətinin tarixinin ayrılmaz bir hissəsidir.

Pənah xan 1693-cü ildə Cavanşir elinin Sarıcalı oymağında varlı bir ailədə anadan olmuşdur. Pənah xanın əsil-nəsibi Cavanşir elindəndir. Bu tayfa Bəhmənli elinin bir qolu olan Sarıcalı oymağındandır. Bunların ata-babaları Cavanşir eli arasında məşhur, adlı-sanlı, çörəkli, mal-dövlət və ehsan sahibi olmuş adamlar idi. Pənah xanın atasına İbrahimxəlil ağa, babasına isə Pənahəli bəy deyərmişlər. Bunların hər ikisi Sarıcalı - Cavanşir adı ilə şöhrət tapmış, hər işdə fərqlənmiş, ad çıxarmış, döyüşlərdə, xüsusilə Nadir şahın apardığı müharibələrdə igidlik göstərmişlər. (Qarabağnamələr. 1-ci kitab. “Yazıçı” B., 1989. səh. 110)

Bəzi tarixçilər Cavanşir elinin, xüsusilə Pənah xanın Çingiz xanın nəslindən olduğunu iddia edirlər. Qarabağ tarixçisi Mir Mehdi Xəzani özünün “Kitabi-Tarixi-Qarabağ” əsərində Pənah xanın Hülakü xanın (1256-1265) nəvəsi Arqun xanın (1284-1291) nəslindən olması haqqında ehtimal edir. (Qarabağnamələr. 2-ci kitab. “Yazıçı” B., 1991. səh. 105).

Bəzi tədqiqatçılar Cavanşir tayfalarının mənşəyini aydınlaşdırarkən Rzaqulu xan Hidayətın “Rövzətüs səfa” əsərinə istinad edirlər. Bu əsərdə deyilir ki, Oşirxan Oğuz xanın dördüncü oğlu Yıldız xanın oğludur. Bunlar Ovşar və əfşarlar adlanırlar. Cavanşir tayfası Hülakü xanın 120 minlik ordusunun tərkibinə daxil olmuşdur. Onlar Əmir Teymurun hökmrənliyi dövründə ikinci dəfə Rumdan geri qayıdaraq Türkiyə, Qəndəhar, Kabil və İrana dağılırlar. Bu tayfanın bir qolu Səfəvilər dövründə (I Şah Abbas) İbrahimxəlil ağanın başçılığı ilə Qarabağda və Aranda qalmışdı. Nadir şahın hökmrənliyi (1736-1747) dövründə bu qolun başçısı İbrahimxəlil xan idi. Şah onları Sərəxsə köçürmüşdü. Nadirin öldürülməsindən sonra Cavanşir tayfasının bir hissəsi Sərəxsədən Qarabağa qayıtmışdı. (C. Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. “Yazıçı” B., 1986. Səh. 112) O dövrdə Qarabağda Cavanşir tayfasından başqa Otuzikilər, Kəbirli və Əfşar tayfaları da mövcud idi.

Pənah xan gənc yaşlarından Nadirin ordusunda xidmət etmiş, onun bir çox hərbi səfərlərində iştirak edərək qəhrəmanlıq göstərmişdi. Nadir şah Pənah xanın igidliyini və istedadını nəzərə alaraq onu ordularından birinə sərkərdə təyin etmişdi. Lakin bir neçə il keçdikdən sonra Pənah xanın paxıllığını çəkən bir neçə saray əyanları Nadir şahı xəbər verirlər ki, guya Pənah xan Şahı öldürüb taxta sahib olmaq istəyir. Nadir şah bu xəbərə inanıb Pənah xanın qardaşını öldürür. Vəziyyəti belə görə Pənah xan şah sarayından qaçır. Pənah xan bir neçə vaxt yaxın adamları ilə birlikdə Qəbələ, Şəki və Dağıstan mahallarını dolaşdıqdan sonra öz doğma vətəninə qayıdır.

Nadir şahın ölümündən sonra Pənah xan Qarabağda Cavanşirlər, Otuzikilər və s. türk tayfalarının köməyindən istifadə edib Qarabağ xanlığının əsasını qoyur.

Qarabağ ərazisi yaradılarkən onun ərazisi geniş idi. Bir çox tədqiqatçıların və tarixçilərin yazdığına görə o zaman xanlığın ərazisi Cənub tərəfdən Xudafərin körpüsündən “Sınıq körpü”yə (Qırmızı körpü) qədər, şərq tərəfdən Kür çayının Araz çayı ilə birləşən Cavad kəndinə qədər uzanırdı. Qərb tərəfdən isə hündür Qarabağ dağları ilə əhatə olunub, uzunluğu 275 verst, eni isə 200 verst sahəni əhatə edirdi. Şimal tərəfdən isə Qarabağ Gəncə ətrafına, yəni Goran çayına qədər uzanırdı. Bunlardan əlavə Mil və Muğan düzlərinin bir hissəsi də Qarabağ düzənliklərinə qarışırdı. Zəngəzur, Sisyan, Qapan, Naxçıvan sərhəddi və Ordubadın Əylis kəndinə qədər geniş sahələr Qarabağın inzibati ərazi bölgüsünə aid idi.

Pənah xan Qarabağın qüdrətini artırmaq, onun ərazisini genişləndirmək üçün Mehri, Güney mahallarını Bərgüşada qədər Qaradağ hakiminin əlindən alıb özünə tabe etdi. Zəngəzur mahalını Təbriz bəylərbəyindən aldı. Bundan başqa Kolanlıların məskəni olan Uşacıq kəndindən Göyçə sərhədinə qədər uzanan Tərtər çayı sahillərindəki yerləri də aldı.

Bundan başqa Naxçıvan elindən olub, bir minbaşıya tabe olan, Kəngərli eli, Gürcüstandakı Dəmirçi Həsənlilər eli, eyni zamanda Cinni tayfası da Qarabağ xanına pənah gətirdi. Qarabağ xanlığını qonşu xanlıqların hücumundan qorumaq üçün Pənah xan Kəbirli mahalında Bayat qalasını tikdirdi. Qalanın tikilişi 1748-ci ildə başa çatdı. Xan

öz ailə və qohumlarını, əyanları qalaya köçürdü. Bundan əlavə ətraf kəndlərin əhalisi, habelə Təbriz, Ərdəbil vilayətlərinin bir çox sənətkarları öz ailələri ilə birlikdə gəlib Bayat qalasında yerləşdilər.

Pənah xanın Qarabağda şöhrət qazanmasını görənlər Şəki və Şirvan xanları təşvişə düşərək Pənah xana qarşı hərbi ittifaq bağladılar. Şəki xanı Hacı Çələbi, Şirvan xanlığından qüvvə alıb Bayat qalasını mühasirəyə alsada, qalanı ala bilmədi. Müttəfiqlər böyük itki verərək geri çəkildilər. Tarixçi Mirzə Camalın dediyinə görə Hacı Çələbi xan geri qayıdaraq demişdi: “Pənah xan bir xan idi. Biz gəldik, onunla dava elədik və bir iş də görə bilmədik. Biz indi onu şah edib qayıdırıq”.

Pənah xan ona qarşı olan arası kəsilməyən hücumları nəzərə alaraq, xanlığın mərkəzini strateji cəhətdən Bayat qalasından möhkəm olan Şahbulaq (Ağdam yaxınlığında) adlanan yərə köçürdü. Pənah xan xanlıq mərkəzini Şahbulağa köçürdükdən sonra bir neçə il Xaçın mülükləri ilə mübarizə etməli oldu. Xaçın mülüki yerli feodallarla birləşib Qarabağ xanı ilə müharibəyə başladılar. Pənah xan bu dəfə də düşmənə ağır zərbə vurub, onları özünə tabe etdi.

Bu qələbədən sonra Pənah xanın şöhrəti hər yana yayıldı. Şəki, Şirvan, Gəncə, İrəvan, Naxçıvan, Təbriz və Qaradağ xanlıqları Pənah xanın yanına elçi göndərüb onunla dost və müttəfiq olmaq istədiklərini bildirdilər.

Pənah xana öz xanlığını idarə etmək və xarici düşmənlərin hücumlarından qorunmaq üçün həmişəlik olaraq möhkəm bir qala, mərkəz lazım idi. Belə bir qala yeri tapmaq üçün xanın bir neçə nəfər bilici və məlumatlı adamı dağ silsilələrini gəzib indiki Şuşa şəhərinin yerləşdiyi yeri tapırlar. O zaman bu yer meşə ilə örtülü idi. Pənah xan öz yaxın adamları ilə təcili olaraq bura gəlir, meşənin ətrafını gəzərək üç tərəfdən möhkəm sıldırım qayalarla əhatə olunduğunu görür. Bu sıldırım qayalar müdafiə üçün çox əlverişli olub möhkəm və keçilməz təbii səngər idi. Xan təzə yerlə tanış olub hasarın çəkilməsi işinə sərəncam verir.

Beləliklə, 1750-ci ildə Qarabağın ən səfəli guşəsində, uca dağ qoynunda yeni qalanın bünövrəsi qoyuldu. Pənah xan Təbriz, Ərdəbil və başqa şəhərlərdən məşhur ustalar (bənnalar) gətirtirdi və hasarın içərisində yeni binalar və özü üçün saray tikdirdi. Xan qalanın şimal və şərq hissəsini yüksək hasar ilə əhatə etdirdi. Hündür bürcələr qoydurdu. Qalanın “İrəvan” və “Gəncə” adlı iki möhkəm qapısı var idi (əvvəlcə 4 qapı olub). Pənah xan Qarabağın Seyidli, Çuxurməhəllə, Köçərli, Saatlı, Merdinli, Qurdlar, Culfalar və başqa kəndlərdən əhalinin bir hissəsini qalaya topladı. Yerli əhali yeni salınmış şəhəri Pənah xanın şərəfinə olaraq “Pənahabad” adlandırdılar. Feodal ara müharibələri dövründə Şuşa bir neçə dəfə möhkəmlik sınağından uğurla çıxaraq qalib gəlib. Bu qalaya hücum edən Məhəmməd Həsən xan Qacar (1757), Fətəli xan Əfşar, Ağa Məhəmməd şah Qacar (1795) onu ala bilməmişdilər.

Pənah xanın hakimiyyəti illərində onun səyi və qayğısı nəticəsində Pənahabad (Şuşa) şəhəri böyük bir ticarət mərkəzi oldu. Şəhərdə tikinti işləri sürətlə genişləndirdi. Şəhərdə əhalini su ilə təmin etmək üçün bir neçə quyu qazıldı. Şəhərdə

bazar meydançası, məscid, hamam, mədrəsə və s. inşa edilmişdi. XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərində Şuşada olmuş səyyahların verdiyi məlumatlara görə o zaman şəhərdə 2 minə qədər ev və 10 mindən yuxarı adam yaşayırdı. Yeni salınmış şəhərdəki tikinti işləri, xüsusilə meydançalar, evlər və küçələr, Azərbaycanın Bərdə, Gəncə, Şamaxı kimi qədim şəhərlərindəkindən seçilirdi. Şuşanın küçələri nisbətən geniş, evlərin damı isə başqa müsəlman şəhərlərinin evləri kimi yastı deyil, bucaq şəklində idi.

Pənah xanın ölümündən sonra onun oğlu İbrahimxəlil xan 1760-cı ildən 1806-cı ilədək Qarabağın hakimi oldu. İbrahim xan öz dövrünün bacarıqlı və siyasətçil dövlət xadimlərindən biri idi. Onun dövründə Qarabağ xanlığı daha da gücləndi. Onun nüfuzu və hökmü Naxçıvan, Gəncə, Şəki, Şirvan və Azərbaycanın bir sıra cənub xanlıqlarına da yayılmışdı. (Firidun Şuşinski. "Şuşa". Bakı. Gənclik. 1998)

XIX əsrin əvvəllərinə aid statistik məlumatlar göstərir ki, xristian əhali yalnız Şuşada deyil, həm də bütün Qarabağ xanlığında əhalinin az bir hissəsini təşkil edirdi. 1823-cü ilə aid statistik məlumatlardan aydın olur ki, bu dövrdə Qarabağ xanlığında yaşayan 20035 ailədən 15729-nu azərbaycanlı, 4366-nı isə xristian (alban mənşəli) ailələri təşkil edirdi.

Göründüyü kimi, XIX əsrin əvvəllərinə qədər Qarabağda, o cümlədən Şuşada yaşayan əhalinin mütləq əksəriyyətini azərbaycanlılar (türklər) təşkil edirdi. Rusiya ilə Qarabağ xanlığı arasında 4 may 1805-ci il Kürəkçay müqaviləsinin imzalanması ilə Rus imperiyasının tərkibinə daxil olan Qarabağ ərazilərinin xristianlaşdırılması siyasətinin əsası qoyuldu. Bölgədə alban mənşəli xristian əhalinin erməniləşmə prosesinin başa çatması və ermənilərin (hayların) sayının sürətlə artması Rusiyanın 1828-ci ildə Qacarlarla (İranla) Türkmənçay və 1829-cu ildə isə Osmanlı Türkiyəsi ilə imzaladığı Ədirnə müqavilələrindən sonra baş verdi. Cənubi Qafqazın işğalını başa çatdıran çar Rusiyası burada öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün ermənilərdən istifadə etmək qərarına gəldi. Adları çəkilən müqavilələrin şərtlərinə əsasən ermənilərin İrandan və Osmanlı Türkiyəsindən Cənubi Qafqaza, əsasən tarixi Azərbaycan torpaqlarına (Qarabağ, İrəvan, Zəngəzur, Göyçə və s.) köçürülməsinə başlandı. Məhz bu kütləvi köçürmələrin nəticəsi idi ki, Türkmənçay müqaviləsindən keçən illər ərzində Cənubi Qafqazda ermənilərin sayı, təxminən 4,5 dəfə artmışdı. Köçürmə siyasəti nəticəsində azərbaycanlıların (türklərin) sayı 64,8%-ə endi, ermənilərin sayı isə 34,8%-ə qalxdı. Rus qafqazşünası N. Şavrov yazırdı ki, "XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda yaşayan 1,3 milyon erməninin 1 milyonu gəlmədir".

Məhz xristianlaşdırma siyasəti və müstəmləkə zülmü üsyana gətirib çıxartdı. 1826-cı ildə Şuşada Hacı Ağalar xan xalqı ruslara qarşı üsyana qaldırdı. Qacar şahzadəsi Abbas Mirzə köməyə gəlsə də bu üsyan uğur qazanmadı. Ümumiyyətlə bu üsyan bu günümüzdə qədər dəqiq araşdırılmayıb.

Rusiya müstəmləkə hakimiyyəti dövründə də Şuşa bütün Qarabağ regionunun inzibati və iqtisadi mərkəzi olmuş və inkişaf etmişdir. Rusiyanın Cənubi

Qafqazda həyata keçirdiyi işğalçılıq və zorakı xristianlaşdırma siyasəti Şuşa şəhərinin həm inzibati statusuna, həm də demoqrafik vəziyyətinə ciddi təsir göstərirdi. Şəhər 1822-ci ildə Qarabağ xanlığı ləğv edildikdən sonra yeni yaradılmış Qarabağ əyalətinin, 1840-cı ildə isə Şuşa qəzasının mərkəzinə çevrildi.

Çar hökumətinin himayədarlığı ilə Şuşada ermənilər azərbaycanlıları (türkləri) sıxışdırmağa başladılar. 1905-ci ilin iyun ayının 13-də Qarabağda, Gəncə quberniyasının Karyagin qəzasında erməni-müsəlman toqquşmaları başladı. 1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazda ən güclü ermənilərin yerli türk-müsəlman əhalisinə qarşı təcavüzü daşnak partiyasının Tiflis, Bakı şəhərlərindən sonra güclü təşkilatı olan Şuşa şəhərində olmuşdur. Ermənilər öz qarşılıqları qoyduqları məqsədə çatmaq üçün durmadan səngərlər tikir, silahlanır, vilayətlərdən, şəhər və kəndlərdən Şuşaya canlı qüvvə gətirirdilər.

1905-ci il avqustun 16-da isə ermənilər azərbaycanlıların üzərinə hücumla keçdilər. Onlar Köçərli və Xəlfəli məhəllələrində yaşayan xeyli Azərbaycanlı əhalisinə qarşı böyük vəhşiliklər törətdilər. (Şuşa-Qədim Azərbaycan diyarı. Bakı-2009) Ruslar ermənilərə böyük kömək göstərirdilər. Lakin Şuşalıların qəhrəmanlıqları nəticəsində onlar törətdikləri vəhşiliklərə baxmayaraq öz istəklərinə tam çata bilmədilər. Şəhər özünü qoruya bildi. Avqust ayının 17-də "Difai" partiyasının rəhbərliyi altında yaxşı təşkil olunmuş müdafiə və hücumdan sonra ermənilər xeyli itki verərək geri çəkilməyə məcbur oldular.

Şuşa müsəlmanlarına köməyə gələn şəhər ətrafı türk-müsəlman kəndlərinin silahlı dəstələri Tiflis və Gəncə şəhərlərindən və erməni kəndlərindən ermənilərə köməyə gələn yüzlərlə erməni silahlılarını məhv etdilər. Şuşada döyüş üstünlüyünü saxlayan türk-müsəlman silahlı dəstələri avqust ayının 21-nə kimi erməni daşnak silahlı dəstələrini şəhərdən qovub çıxarmağa nail oldular. 1905-ci il avqust hadisələrində Şuşa şəhərində yüzlərlə türk-müsəlman erməni silahlıları tərəfindən öldürülmüş və iyirmiyyə qədər müsəlman evi yandırılmışdır. 1905-ci il sentyabr ayının 10- dək Şuşada atəş səsləri kəsilmədi. Qafqaz canişini Voronsov-Daşkovun Şuşa şəhərinə gəlməsi ilə atəş dayandırıldı. Sentyabrın 14-də sülh elan olundu.

1918-20-ci illərdə də ermənilər Şuşa üzərinə dəfələrlə hücum edib onu yandırsa da şuşalılar qəhrəmanlıqla müdafiə olunaraq, böyük itkilər hesabına şəhəri ermənilərə təhvil vermədilər. Şəhərin müdafiəsində Şuşanın Axundu Hacı Molla Şükür Məhərrəmzadənin böyük xidmətləri olmuşdur.

1920-ci ildə Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması Qarabağa, o cümlədən, Şuşaya dinclik gətirmədi. Yüksək rütbəli sovet rəhbərliyinin himayədarlığı ilə Dağlıq Qarabağda rəhbər vəzifələrə sahib olmuş ermənilər indi öz məkrli siyasətlərini "sınıf mübarizə" adı altında həyata keçirir, bölgənin Azərbaycanlı (türk) əhalisinə qarşı, sözün əsl mənasında, soyqırım və deportasiya siyasəti yeridirdilər. 1920-1937-ci illərdə Şuşanın yüzlərlə azərbaycanlı sakini ermənilərin fitvası ilə həbs etdirilmiş, güllələnmiş və təqiblərə məruz qalmışdı. Şəhərin bir çox bəyləri əhalinin gözü qarşısında güllələnmişdi. Azərbaycanlı ailələrin xeyli hissəsi erməni

təqiblərindən xilas olmağın yeganə yolunu Şuşanı tərk edərək İrana və Türkiyəyə qaçmaqda görüldülər. Həyata keçirilən bu repressiyalar şəhərdə Azərbaycanlıların sayının daha da azalmasına səbəb olmuşdu.

Sovet hakimiyyəti dövründə Şuşa şəhərinin inzibati statusu bir neçə dəfə dəyişikliyə məruz qalmışdı. 1921-ci ildə Şuşa yeni yaradılmış Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin mərkəzi kimi müəyyənləşdirildi. Lakin bu qərar 1923-cü ildə dəyişdirilərək Vilayətin mərkəzi Xankəndi seçildi. Ermənilər Azərbaycana qarşı hazırladıqları planları Şuşadan həyata keçirməyin heç də asan olmayacağını başa düşüb bu qərarın həyata keçirilməsinə nail olmuşdular. 1923-cü ildə Şuşa Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinə daxil edildi. Bununla da Şuşa 170 ildən artıq yerinə yetirdiyi statusdan - bütün Qarabağın mərkəzi statusundan məhrum edildi.

Şuşa şəhərinə vurulmuş ən böyük zərbələrdən biri onun qısa müddətə də olsa, rayon mərkəzi statusundan məhrum edilməsi oldu. 1963-cü il yanvarın 4-də Şuşa rayonu ləğv edilərək Stepanakert rayonunun tərkibinə qatıldı. Yalnız N. S. Xruşovun hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasından sonra 1965-ci il yanvarın 6-da Şuşanın rayon statusu yenidən bərpa edildi.

Şuşa şəhərinin yenidən dirçəldilməsi yalnız 1969-cu ildə H. Əliyevin Azərbaycana rəhbər təyin edilməsindən sonra mümkün oldu. 1977-ci ilin avqust ayında Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti onun təşəbbüsü ilə “Şuşa şəhərinin tarixi hissəsini tarix-memarlıq qoruğu elan etmək haqqında” qərar qəbul etdi. Şəhərin sosial-iqtisadi və mədəni həyatının dirçəldilməsi üçün də xeyli iş görüldü. Bütün Azərbaycanda tar, kamança, ud, nağara və s. musiqi alətləri istehsal edən yeganə Şərq Milli musiqi alətləri fabriki istifadəyə verildi. (Şuşa-Qədim Azərbaycan diyarı. Bakı-2009)

TARIXİ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİ

Vaxtilə Heydər Əliyevin abidələr şəhəri adlandırdığı Şuşada 350 hektarlıq qoruq zonasında 300 tarixi abidə, 550 qədim yaşayış binası, 870 m uzunluğunda bərpa olunmuş qala divarları vardı. Tarixi abidələrdən 23-ü respublika və dünya miqyaslı abidələrə aid idi. Şuşada milli abidələrin çoxluğu, onların rəngarənglik baxımından fərqlənməsi, haqlı olaraq, şəhərin mədəniyyətimizin ən zəngin beşiyi adlandırılmasına səbəb olmuşdur. Bu abidələrin çoxu XVIII-XIX əsrlərə aiddir. Şuşada hər bir ev, küçə, möhtəşəm qala divarları, məscidlər, qəd-qamətli minarələr, əzəmətli qəsrlərin qalıqları keçmişimizdən xəbər verir.

Şuşada 17 məhəllə vardı: Qurdlar, Seyidli, Culfalar, Quyuluq, Çuxur, Dördlər Qurdu, Hacı Yusifli, Dörd Çinar, Çöl Qala, Mərdinli, Saatlı, Köçərli, Mamayı, Xoca Mərcanlı, Dəmirçi, Hamam Qabağı və Təzə məhəllə. Hər məhəllədə hamam, məscid, bulaq vardı.

Şuşa “mağarası” Cıdır düzünün altında yerləşir. Mağaranın uzunluğu 125 metr, eni 20 metr, hündürlüyü 10 metrdir. 1976-cı ildə mağarada aparılmış qazıntı işləri zamanı eramızdan əvvəl VII-IV əsrlərə aid arxeoloji materiallar tapılmışdır.

Şuşada aşağı və yuxarı Gövhər Ağa məscidləri sözün əsl mənasında müsəlman Şərqiinin əzəmətli və nadir incilərindəndir. XIX əsrin sonunda Şuşada 17 məscid fəaliyyət göstərirdi. Bunlar Yuxarı Gövhərəğa, Aşağı Gövhərəğa məscidi, Təzə məhəllədəki məscid, Malıbəyli, Gülablı, Şelli, Yusifcanlı, Mərəzəli, Xəzəristan, Lembran, Ağcabədi, Xəlil Fəxrəddinli, Xunaşın kənd məscidləri idi. Şuşa ərazisində Hacı Yusifli, Heydəri, Hamam, Culfa, Məriyanlı, Rahatlı, Dəmirçi, Hacı Mərcanlı, Çoluçağa, Məhəlli, Çuxur, Quyuluq, Dördlər qurdu, Qapan kəndlərində də məscidlər var idi.

Şuşa şəhərində memar Kərbəlayı Səfi xan Qarabağlı tərəfindən inşa edilən iki məscid və iki mədrəsə binası var. Bu haqda məlumatı məscidin üzərindəki kitabə xəbər verir. Memarın adına Fizuli rayonunun mərkəzində yerləşən məscidin, Bərdə və Ağdamda olan məscidlərin, Şuşa şəhərinin bir sıra məhəllə məscidlərinin üzərində də rast gəlmək olar. Bütün bu abidələr XIX əsrin ikinci yarısına aiddir.

XIX yüzilliyin 80-ci illərində Ağa Qəhrəman Mirsiyab oğlunun tikdirdiyi karvansara diqqəti cəlb edir. İki mərtəbəli karvansarada 25 otaq var.

Şuşa bulaqları memarlıq baxımından daha diqqətə layiqdir. 1873-cü ildə Xurşidbanu Natəvanın tikdirdiyi Xan qızı bulağının 12 daş gözü var. Bulağın uzunluğu 15, eni 7, hündürlüyü 4 metrdir.

1864-cü ildə görkəmli rus rəssamı A. V. Yereşşagin Şuşada olmuş, şəhərin gözəl mənzərəsini təsvir etmişdir. M. Y. Lermontov da burada olmuşdur.

Son illərdə Şuşa Azərbaycanın ən iri turist və kurort mərkəzi idi. Şuşada istirahət evləri, sanatoriya, mehmanxana, pansionatlar tikilmişdir. 1979-cu ildə Cıdır düzünə gedən yolun sol tərəfində M. P. Vaqifə hündürlüyü 18 metrədən çox olan əzəmətli məqbərə ucaldılmışdı.

İşğaldan əvvəl Şuşa Mamayı məscidi, Aşağı və Yuxarı Gövhər Ağa məscidləri, Saatlı məscidi əsaslı təmir edilmişdir. Görkəmli bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun və SSRİ xalq artisti məşhur xanəndə Bülbülün doğulub boya-başa çatdıqları evdə onların ev muzeyləri təşkil olunmuşdu. Bütün bunlardan əlavə, onu da qeyd edək ki, 10 fevral 1828-ci il tarixli Türkmənçay müqaviləsindən sonra, XIX yüzilliyin 70-ci illərində kilsə tikilmişdir.

Şuşada ermənilərə aid heç bir maddi mədəniyyət abidəsi yoxdur. Onlar Qafqaz canişininin göstərişi ilə tikilən kilsəni utanmadan, həyasızcasına öz adlarına çıxarmağa çalışırlar. Bu bədbəxt millət öz tarixi keçmişindən sanki bixəbərdirlər.

İŞĞAL

Şuşanın işğalına gedən yol Meşəlidən, Kərkicahandan, Malıbəylidən, Quşçulardan, Xocalıdan... keçdi. Bütün bunlara baxmayaraq, Şuşanın işğalına heç kəs inanmırdı, ağılına belə gətirmirdi. Ancaq bu hadisə baş verdi və Şuşa 1992- ci il mayın 8-də erməni və rus işğalçıları tərəfindən işğal edildi. Şuşanın işğal günü bütün Azərbaycan xalqının mənəviyyatına vurulmuş ağır bir zərbə, bizim hamımız üçün ağır bir dərddir.

Şuşanın işğalı zamanı 200 nəfər şəhid olmuş, 150 nəfər əlil olmuş, 552 körpə yetim qalmış, 22 minə yaxın insan qaçqın düşmüşdür.

Şuşa işğal edilərkən, əldə olunan məlumatlara görə, bu quldurlar tarixi abidələrimizi vəhşicəsinə dağıtmış və yerlə yeksan etmişdir.

Erməni silahlı qüvvələri Şuşanı işğal edərkən 15 ədəd etnoqrafik nümunə, 5 ədəd mis məmulatı, 2 ədəd gümüş xəncər, 1 ədəd daş qazan, 20 ədəd daş-qaşla bəzədilmiş müxtəlif əşya və digər qiymətli əşyaları Şuşa şəhər muzeyindən; 5 ədəd qiymətli qədim xalçanı, 4 ədəd kilimi, 5 ədəd xurcunu, 1 ədəd qiymətli nadir çırağı, Üzeyir Hacıbəyovun portretini və çoxsaylı digər qiymətli tarixi əşyaları Qarabağ tarix muzeyindən, Mir Möhsün Nəvvabın və Bülbülün ev muzeyindən olduqca çoxlu qiymətli və nadir əşyaları qarət etmişlər. Şuşa muzeylərinin qiymətli sərvətləri – rəsm və heykəltəraşlıq əsərlərini, xalça və xalça məmulatlarını, xalq tətbiqi sənət nümunələrini, arxeoloji tapıntıları, çox gərəkli sənədləri, Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərinin xatirə əşyalarını, digər qiymətli materialları Ermənistanı aparmışlar. İndi həmin əşyalar xarici auksionlarda satılır, yaxud müxtəlif sərgi və muzeylərdə dünya ictimaiyyətinə erməni mədəniyyət nümunəsi kimi təqdim olunur.

Bəli, XX əsrin sonunda Şuşa tarixdə görünməmiş faciəli hadisələrlə üzləşdi, işğal olundu. Övladları yerindən-yurdundan didərgin düşdü, şəhidlər verdi, ancaq əsrlər boyu olduğu kimi sınımadı, əyilmədi və Şuşa indi də yaşayır. Onun əhalisi respublikanın 59 rayonunda 700 yaşayış məntəqəsində məskunlaşmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Şuşa indi düşmən əlində olsa da, əsrin əvvəllərində Şuşada fəaliyyət göstərən bir çox mədəniyyət və təhsil ocaqları işğaldan sonra öz işlərini Bakı şəhərində və respublikanın başqa bölgələrində davam etdirirlər.

QAFQAZIN KONSERVATORİYASI

XIX əsrin ortalarında çarizmin müstəmləkə siyasətinə zidd olaraq Azərbaycan xalqı Qərbi Avropa və Rus mədəniyyətindən istifadə etməyə imkan tapırdı. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycanda yeni bir mədəni həyat qaynayırdı. Qarabağda, xüsusilə Şuşada elm və ədəbi fəaliyyət artdı. Hələ Vaqif dövründən başlayaraq, Şuşa şəhəri böyük ədəbi mərkəz kimi bütün Azərbaycanda şöhrət tapmışdı. Öz doğma Vətəni olan Şuşanın abı-havasının şairənəliyindən və gözəl mənzərəsindən

ilham alan məşhur ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərli Şuşanın Zaqafqaziyanın Şirazi adlandırmışdır:

“Şuşa qalası Zaqafqaziyanın gözəl və basəfa şəhərlərindən birisi hesab olunurdu və axır vaxtlarda sürət ilə abad olmağa üz qoymuşdur. İçində çox gözəl imarətlər yapılmışdı. Yay fəslində altmış-yetmiş minə qədər nüfus bu şəhərə cəm olurdu. Çünki Şuşanın ab-havası xeyli saf və salamat olmağa görə yaylaq mənzərəsindədir.

...Şuşa şəhərinin ab-havasının təsirindən və torpağının bərəkətindən burada çox zürəfa, üdaba və şüara vücuda gəlibdir. Belə ki, Şuşa qalası Zaqafqaziyanın Şirazi mənzərəsində olub ərəbi-zövqi səfa oymağı və əhli-hal və sahibi-dil yatağı hesab olunur. Şuşa əhli həmişə eysü işarətdə olub, günlərini gəzməkdə, seyrü səyahətdə keçirirlər və sazəndə və xanəndələri indi də məşhuricahandır” (alt üçün - Bax: F. B. Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. B.: 1978, səh, 157.)

Azərbaycan xalqının mədəniyyət tarixində ilk dəfə olaraq teatr, sirk tamaşaları, Avropa və Şərq konsertləri, musiqi, elm, maarif və bir çox sənət məclisləri, bundan əlavə mətbəə, kitabxana, “realni uçiliş”, seminariya və bir sıra mədəni-maarif müəssisələri Şuşada yaranmışdır. XIX əsrin 40-cı illərindən başlayaraq Şuşada incəsənətin müxtəlif sahələri inkişaf edirdi. Yerli teatr həvəskarları tərəfindən teatr tamaşaları göstərilirdi. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, Qafqazın tarixində ilk dəfə teatr tamaşaları 1845-ci ildə Tiflis şəhərində göstərilmişdi.

O vaxtları ticarətdə, mədəniyyətdə Tiflislə rəqabət aparan Şuşada isə ilk teatr tamaşaları 1848-ci ildə göstərilmişdir.

1891-ci ilin yazında Şuşada şəhər varlılarından H. A. Xandəmirov tərəfindən teatr binası tikildikdən sonra şəhərdə teatr tamaşalarının sayı artmağa başladı. Şəhər əhli bu tamaşalara böyük maraq göstərirdi.

Ümumiyyətlə, Şuşada verilən teatr tamaşalarının sayı yay aylarında daha da çoxalır. Bunun səbəbi isə aydındır. Şuşa istirahət məskəni olduğundan isti yerlərin əhalisi yay aylarında şəhərə toplaşır. Hətta Rusiyanın Moskva, Peterburq, Avropanın Varşava, Vyana, Berlin və Paris kimi böyük şəhərlərində təhsil alan şuşalı gənclər yay tətildə öz vətənlərinə qayıdardılar. Onlar yerli tələbə və müəllimlərlə birlikdə teatr tamaşaları göstərirdilər.

Həmin bu tamaşalarda yerli həvəskarlar nəinki Azərbaycan yazıçılarının əsərlərini, hətta rus və Avropa klassik dramaturqlarının əsərlərini də oynayırdılar.

Təsadüfi deyildir ki, böyük Şeksprin məşhur “Otello” faciəsi ilk dəfə Şuşada oynanılmışdı. 1904-cü ilin sentyabrın 1-də Xandəmirovun teatrında ilk dəfə Azərbaycan dilində “Otello” draması tamaşaya qoyuldu. Otello rolunda əsərin mütərcimi Həşim bəy Vəzirov oynamışdır, bu tamaşalara böyük təsir bağışlamışdı.

XIX əsrin birinci yarısından başlayaraq Şuşada incəsənətin müxtəlif sahələri ilə birlikdə xanəndə sənəti də daha sürətlə inkişaf edirdi. Xanəndəlik sənəti Azərbaycanın başqa yerlərinə nisbətən Qarabağ mahalında, daha çox və xüsusilə Şuşa şəhərində inkişaf etmişdi. Bu şübhəsiz, təsadüfi bir hal olmayıb, Şuşanın coğrafi

şəraiti, digər tərəfdən isə şəhərin geniş mədəni-iqtisadi münasibətləri ilə əlaqədar idi.

Azərbaycanın başqa şəhərlərinə nisbətən Şuşada musiqiçi, oxuyan, rəqs edən daha çox idi. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan xalqının musiqi tarixi ilə yaxından məşğul olan görkəmli musiqişünas V. Vinqradov Şuşanın musiqi həyatından və Şuşa musiqiçilərinin Azərbaycanın musiqi həyatından və Şuşa musiqiçilərinin Azərbaycanın musiqi mədəniyyəti tarixindəki tutduğu roldan bəhs edərək yazmışdı:

“Yaşıl otların bürüdüüyü sıldırım dağ döşündə gözəl mənzərəli Şuşa şəhəri düşmüşdü. Onun gözəl təbiət mənzərələri hər il səyyahları özünə cəlb edir, yaşıllıqlara qorq olmuş dağların mülayim cizgiləri yolcuları valeh edir. Lakin Şuşadan alınan estetik təəssürat bununla qurtarmır. Burada Azərbaycanın başqa rayonlarına nisbətən musiqi daha çoxdur. Burada həmişə xalq mahnılarını, xanəndələri, çalğıcıları dinləmək və rəqslərə baxmaq olar. Şuşa uzun zamanlardan bəri musiqi mərkəzi kimi tanınmış və xalq musiqi istedadlarının tükənməz məktəbi kimi bütün Zaqafqaziya da şöhrət qazanmışdır. “Şuşa musiqiçiləri” Azərbaycan musiqisinin tarixini yaratmış və onu yalnız öz vətənlərində deyil, həm də Şərqi başqa ölkələrində təmsil etmişlər”. (V. Vinqradov. Uzeir Qadjiyev i Azerbajdžanskaya muzıka. M. 1938-q str. 9.)

Xanəndəlik sənətinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq keçən əsrin 70-80-ci illərində Şuşada musiqi salonları, məclisləri, dərnəklər və musiqi məktəbləri yaranmışdı. Şuşada musiqi məktəbinin yaradıcıları Xarrat Qulu və Molla İbrahim olmuşdur. Professor Bülbül qeyd edir ki, tələbələr 13-14 yaşına kimi Molla İbrahimin, 14 yaşından yuxarı isə Xarrat Qulunun məktəbində musiqi dərsi keçirdilər.

Xarrat Qulu Məhəmməd oğlu (1823-1883) o dövrün ən məşhur musiqişünası olmuşdur. O, klassik Şərqi musiqisini kamil bilirdi. Həm də ilhamlı şeirlər yazırdı. Onun bir çox şeirləri və qəzəlləri məlumdur. Xarrat Qulunun özünün də gözəl səsi olmuşdur. Məhərrəmlik təziyəsini keçirmək məqsədilə Xarrat Qulunun təşkil etdiyi məclisə Şuşanın yaxşı səsi olan gənclərini cəlb edib şəbih səhnələri oynamaqla yanaşı, eyni zamanda onlara oxumağın, muğamatın, sirlərini də öyrədirdilər. Dini məqsəd daşmasına baxmayaraq haqqında bəhs etdiyimiz məclis (məktəb) Azərbaycanda vokal sənətinin inkişafında müəyyən yer tutmuş, Hacı Hüsü, Məşədi İsi, Sadiqcan, Əbdülbaqi Zülalov, Cabbar Qaryağdıoğlu, Keçəcioğlu Məhəmməd kimi sənətkarların yetişməsinə səbəb olmuşdur.

Xarrat Qulunun ölümündən sonra Şuşada məşhur xanəndə Hacı Hüsü və görkəmli alim və musiqişünas Mir Möhsün Nəvvab tərəfindən “Musiqişünaslar məclisi” yaradılmışdı. Bu məclisdə şer, musiqi və sənətin estetik problemləri müzakirə olunur, xanəndələrin düzgün oxumağına və ustalığına diqqət verərdilər.

XIX əsrin 80-90-cı illərindən başlayaraq, xanəndə dəstələri teatr tamaşalarının fasilələrində çıxış edərildilər. Qafqazda ilk dəfə teatr tamaşalarının fasilələrindəki çıxışlar Tiflisdə və Şuşada olmuşdur. Xanəndələrin teatr tamaşalarındakı çıxışları Azərbaycanda musiqili teatrın meydana gəlməsinə təkan verirdi. Səzəndə dəstələrinin bu çıxışları həm də xüsusi şərqi konsertlərinin əmələ gəlməsi üçün şərait

yaradırdı. XX əsrin əvvəllərində xanəndələr səhnələrdə müstəqil olaraq çıxış etməyə başladılar.

Azərbaycanda ilk Şərqi konserti 1901-ci ilin yayında keçirilmişdir. Dramaturq Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin rəhbərliyi altında Şuşada “Xandəmirovun teatri”nda keçirilən bu konsertdə məşhur sənətkarlar Cabbar Qaryağdı oğlu, Keçəçi Məhəmməd, Məşədi Dadaş, tarzən Sadiqcan, Məşədi Zeynal, Ata Bağdagüloğlu, aşıqlardan Abbasqulu, Nəcəfqulu və başqaları iştirak etmişdilər. Konsertdə bir tamaşaçı kimi iştirak edən “Realni uçiliş”in fransız dili müəllimi, sonralar məşhur jurnalist Əhməd bəy Ağayev həmin konsert haqqında yazmışdı:

“... Tamaşaçılar böyük ehtirasla, orijinal türk musiqisini və xalq mahnılarını dinləyirdilər”. (Aşağı. “Kaspi”. 11 yanvar 1902. № 9).

Beləliklə, Şuşa şəhəri XIX əsrin sonunda musiqi mərkəzinə çevrilmiş və ümumazərbaycan musiqisinin yüksəlişinə təkan vermişdir.

XIX əsrin birinci yarısında Şuşada teatr, musiqi ilə yanaşı olaraq elm və maarif də inkişaf edirdi. Hələ o zamandan Şuşa Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzlərindən biri idi. Burada rus dilində məktəblər açılmışdı. 1830-cu il dekabrın 30-da şəhərdə rus dilində qəza məktəbi (“uezdny uchiliş”) açılmışdır. Bundan əlavə 1838-ci ildə seminariya, 1876-cı ildə “qorodskoy uchiliş”, “naçalnaya uchiliş”, 1880-cı ildə altı sinifli realni uchiliş, 1886-cı ildə isə rus-tatar məktəbi (uçiliş) açılmışdır. Həmin məktəb yerli realni və şəhər uçilişinə tələbə hazırlayırdı. Qeyd etməliyik ki, rus-tatar məktəbinin açılışında və məktəbin maddi cəhətdən təmin edilməsində o illərdə (1886) Peterburq dağ-mədən institutunu bitirmiş mühəndis Fərrux bəy Vəzirovun xüsusi xidməti olmuşdur. Bu dövlət əhəmiyyəti olan məktəblərdən başqa şəhərdə Gövhər ağa, Səməd bəy Ağayev və Məlik-Allahverdiyevin şəxsi məktəbləri var idi. 1894-cü ildə isə şəhərdə qız məktəbi (“Marinski uchiliş”) açılmışdı. 1910-cu ilin məlumatına görə şəhər məktəblərində oxuyan tələbələrin sayı 1944 nəfər olmuşdur.

1910-cu ildə Şuşanın Ağdam kəndində yerli məktəbin müdiri Abbas bəy Abbasovun təşəbbüsü ilə birinci dəfə olaraq Nəcəf bəy Vəzirovun əsərlərindən tamaşalar göstərmişlər. 1913-cü ildə həmin bu məktəbdə (rus-tatar) 200 nəfər tələbə oxuyurdu.

1911-ci ildə Şuşanın Malibəyli kəndində məşhur maarif xadimi Məhəmməd bəy Qarayevin rəhbərliyi ilə qadın məktəbi açılmışdı. 1912-ci ilin fevral ayında həmin məktəbdə Məhəmməd bəyin rəhbərliyi və məktəbin müəllimlərindən H. Moyiseyanın, Mir Mehdi Ağamirovun və C. Tatarnikovanın iştirakı ilə tamaşa göstərilmişdir.

1913-cü ildə Həmidə xanım Cavanşir Kəhrizli kəndində, Sona xanım Rüstəmbəyova isə Əfətli kəndində rus-müsəlman məktəbi açmışlar.

Qeyd etməliyik ki, o dövrdə şəhər məktəblərində Rusiyanın Qorki, Xarkov, Moskva, Peterburq, hətta Berlin, Paris kimi Mərkəzi Avropa şəhərlərində gimnaziya, institut və universitet qurtarmış, öz dövrünün savadlı və mədəni müəllimləri

dərs deyirdilər. Təsadüfi deyildir ki, Rusiya və Azərbaycanın bir çox elm, mədəniyyət və incəsənət xadimləri Şuşa “realni uçilişinin” yetişdirmələridir. Şəhər realni uçilişi altı sinifli idi. 1906-cı ildə Şuşanın sakinləri uçiliş üçün üçmərtəbəli gözəl bir bina tikdirdilər. Məktəbdə oxuyan tələbələr xüsusi forma geyirdilər.

1875-ci il martın 27-də Şuşada “Xeyriyyə cəmiyyəti” təşkil edildi. Xeyriyyə Cəmiyyəti şəhərin bütün xeyriyyə işləri ilə məşğul olurdu. Cəmiyyət şəhərin abadlıq işlərində və mədəni həyatında görkəmli rol oynayırdı. Cəmiyyət 1875-ci il oktyabrın 26-da şəhər yoxsulları üçün iki sinifli qadın uçilişi açmışdı, dərslər pulsuz idi.

Xeyriyyə Cəmiyyətinin təşəbbüsü ilə 1897-ci ilin fevral ayında Şuşada ilk dəfə olaraq şəhər kitabxanası təşkil olundu. Şəhər kitabxanasının açılışı günü bayram şənliyi kimi qeyd olundu.

Kəçən əsrin 90-cı illərində və XX əsrin əvvəllərində şəhərdə Xeyriyyə Cəmiyyəti tərəfindən “Xeyriyyə gecələri” təşkil edilirdi. Həmin gecələrdə Şuşanın məşhur oxuyanları iştirak etdirilər. Gecələrdə yığılan pullar yoxsul tələbələrin təhsil və başqa ehtiyaclarına sərf olunurdu.

Başqa şəhərlərdə olduğu kimi Şuşada da “Xeyriyyə Cəmiyyəti” şəhərin iqtisadi inkişafında və mədəni həyatında müsbət rol oynayırdı. Cəmiyyət şəhərin xeyir və şərində yaxından iştirak etməklə yeni mədəni-maarif müəssisələrinin açılmasına, yoxsulların, xüsusüə kasıb tələbələrin maddi vəziyyətlərini yaxşılaşdırmağa böyük qayğı göstərirdi.

XIX əsrin 90-cı illərində Şuşada bir sıra ədəbi, musiqi və incəsənət məclisləri olmuşdur. Bu məclislərdən musiqişünaslar məclisi (rəhbəri Nəvvab), xəttatlar məclisi (rəhbəri Kərbəlayı Səfixan), xanəndələr məclisi (rəhbəri Hacı Hüsü), nüsxəbəndlər məclisi (rəhbəri Məşədi Əkbər), nəqqaşlar məclisi (rəhbəri Kərbəlayı Səfərəli və Nəvvab), memarlar məclisi (rəhbəri Kərbəlayı Səfixan) və s. məclislər olmuşdur. Şübhəsiz ki, bu məclislərin fəaliyyəti nəticəsində Şuşa şəhəri böyük incəsənət və musiqi mərkəzinə çevrilmişdi.

XX əsrin əvvəllərində Şuşa mədəniyyət və istirahət məskəni kimi hamının nəzər-diqqətini cəlb edirdi. Şəhərin iki-üç mərtəbəli yaraşlıq evləri, rahat mehmanxanaları, qəşəng hamamları, soyuq bulaqları, rəvac mallarla dolu olan mağazaları, xüsusilə hamının diqqətini cəlb edən güllü-çiçəkli bulvarı, “Yay klubu”, burada göstərilən maraqlı teatr tamaşaları və hər evdən ucalan musiqi avazları səyyahları heyran edərdi. Məhz buna görə də Şuşaya “Qafqazın konservatoriyası” deyirdilər.

Şuşa özünün füsunkar təbiəti və gözəl mənzərələri ilə bütün dünyada şöhrət tapdığından hamı bu şəhəri görməyə, onun göz yaşı kimi şəffaf, buz kimi soyuq bulaqlarından içməyə, Cıdır düzündə at çapmaq yarışına baxmağa, İsa bulağında Qarabağ quzusunun ətindən kabab, Kəblə Məhərrəmin dadlı pitisindən, Molla oğlunun papiros kağızı kimi nazik olan lavaşından, Kəblə Mehdiinin paxlavasından yeməyə və məşhur Qarabağ tut arağından dadmağa can atardı.

Xüsusilə, yay aylarında şəhərdə həyat qaynayırdı. Burada tez-tez Azərbaycan mədəniyyətinin görkəmli xadimləri Hüseyn Ərəblinskinin, H. Q. Sarabskinin, Hacı ağa Abbasovun, Abbas Mirzə Şərifzadənin rəhbərlik etdikləri teatr truppaları şuşalılar qarşısında teatr tamaşaları göstərirdilər. Yerli həvəskarlardan Azad bəy Əmirov, Əhməd bəy Ağdamski və başqaları Üzeyir Hacıbəyovun opera və operettalarını tamaşaya qoyub öz yerlilərinə estetik zövq verərdilər.

Beləliklə, Şuşa XX əsrin əvvəllərində Qafqazın həm konservatoriyası, həm də Azərbaycanın musiqi beşiyi idi. O zaman Qafqazın hansı bölgəsinə getsəydin orada çalib-oxuyanın Şuşalı olduğunu görərdin. Təsadüfi deyildir ki, Şuşaya həm də istedadlar məskəni deyərdilər. Bu istedadlar isə Şuşa ədəbi-musiqi məclislərinin və Qarabağ vokal məktəbinin yetirmələridir...

Qafqazın konservatoriyası, Azərbaycan vokal məktəbinin beşiyi kimi məşhur olan Şuşada XX əsrin 20-ci ilinə kimi həyat qaynayırdı. Yay ayları hətta Orta Asiyadan, İran və Türkiyədən gələn qonaqlar bu ömür uzadan şəhərin səfəli meşələrindən, sarın bulaqlarından, məsum uşaq qəlbi kimi pak olan havasından həzz alırdılar. Qarabağ xanəndələrinin xoş avazından doymurdular. Hər evdən, hər ağac kölgəsindən, hər bulaq başından Qarabağ xanəndələri öz qonaqlarına Azərbaycan musiqisindən qəribə hekayətlər söyləyirdilər. Hələ o vaxt deyərdilər: “Şuşanın uşaqları ağlayanda “Segah”, güləndə isə “Şahnaz” üstündə güllərlər”.

Cəsarətlə demək olar ki, Şuşanın verdiyi musiqi istedadlarını dünyanın heç bir ölkəsi verməmişdir. “İtaliya vokal məktəbi” Avropa musiqi tarixində hansı mövqeyi tutursa, “Şuşa vokal məktəbi” də Şərq musiqi tarixində eyni mövqeyi tuturdu. Vaxtı ilə Şuşanı “Qafqazın İtaliyası” da adlandırmışlar. (Firidun Şuşinski. “Şuşa”. Bakı. Gənclik. 1998).

İSTEDADLAR MƏSKƏNİ

Şuşa şəhəri məşhur ədiblərin, şairlərin, görkəmli bəstəkarların, incə səsli xanəndələrin vətənidir. Xalq arasında yaxşı demişlər:

- Şuşa sağlamlıq şəhəri, istedadlar məskənidir!

Həqiqətən belədir. Cəsarətlə demək olar ki, Şuşanın Azərbaycana verdiyi istedadları heç bir şəhər verməmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Elmlər Akademiyasının topladığı məlumata görə təkcə XIX əsrdə Şuşada 95 şair, 22 musiqişünas, 38 xanəndə, 19 xəttat, 16 nəqqəş, 12 nüsxəbənd, 5 astronom, 18 memar, 16 həkim, 42-ə qədər müəllim və s. Olmuşdur. Bu böyük ziyalı dəstəsi, Şuşa şəhərini mədəniyyət mərkəzinə çevirməkdə və burada mədəniyyəti inkişaf etdirməkdə böyük rol oynamışlar. Bu istedadların təşəbbüsü və yaxından iştirakı ilə Şuşada 10-a qədər ədəbi, elmi və ayrı-ayrı sənətləri əhatə edən məclislər yaradılmışdır. (Firidun Şuşinski. “Şuşa”. Bakı. Gənclik. 1998)

- **Qasım bəy Zakir** (1784-1857) - Şair, Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizmin və satirik ədəbi cərəyanın banilərindən biri.
- **Xurşidbanu Natəvan** (1830-1897) - XIX əsrin ən görkəmli Azərbaycan şairəsi.
- **Mir Möhsün Nəvvab** (1833-1918) - Şair, rəssam, musiqişünas, astronom, xəttat, nəqqaş, dülgər, kimyagər, riyaziyyatçı.
- **Nəcəf bəy Vəzirov** (1854-1926) – XIX - XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi.
- **Əbdürrəhim bəy Həqverdiyev** (1870-1933) - Dramaturq, nasir, rejissor, alim.
- **Yusif Vəzir Cəmənəmli** (1887-1943) - Görkəmli Azərbaycan yazıçısı.
- **Firidun bəy Köçərli** (1863-1920) - Ədəbiyyatşünas və tənqidçi. “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” adlı iri həcmli əsərin müəllifi.
- **Kərim bəy Mehmandarov** (1854-1929) - Həkim.
- **Həmidə xanım Cavanşir** (1873-1955) - Azərbaycanın ilk maarifçi qadınlarından biri.
- **Validə Xaspolad qızı Tutayuk** (1914-1980) - Biologiya elmləri doktoru, Azərbaycanın əməkdar elm xadimi, professor, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü.
 - **Bədəl bəy Bəşir oğlu Bədəlbəyli** (1875-1932) Azərbaycanın Maarif xadimi.
 - **Əhməd bəy Ağayev (Əhməd Ağaoğlu-Firəng Əhməd)** (1869-1939) - İdeoloq, jurnalist, publisist, məşhur “Difai” təşkilatının yaradıcısı.
 - **Əbdülbaqi Bülbülcan Zülalov** (1841-1927) –Xanəndə.
 - **Cabbar Qaryağdı oğlu** (1861-1941) –Xanəndə.
 - **İslam Əbdül oğlu Abdullayev (Segah İslam)** (1876-1964) - Xanəndə.
 - **Qasım Abdullayev (Zabul Qasım)** (1873-1927) - Xanəndə.
 - **Seyid Şuşinski** (1889-1965) - Xanəndə.
 - **Bülbül (Murtuza) Rza oğlu** (1897-1961) - SSRİ Xalq artisti, müğənni.
 - **Xan Şuşinski** (1901 -1979) - Xanəndə.
 - **Rəşid Behbudov** (1915-1989) - SSRİ Xalq artisti, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, müğənni.
 - **Sadıq Əsədulla oğlu** (Sadıqcan) (1846-1902) –Tərzən.
 - **Qurban Pirimov** (1880-1965) - Tərzən.
 - **Üzeyir bəy Əbdülhüseyn oğlu Hacıbəyov** (1885-1948) – Dünya şöhrətli bəstəkar, Şərqi ilk operasının yaradıcısı.
 - **Fikrət Cəmil oğlu Əmirov** (1922-1984) – Bəstəkar
 - **Niyazi Hacıbəyov** (1912-1984) - SSRİ Xalq artisti, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, bəstəkar, dirijor.
 - **Mehdi Əsədulla oğlu Məmmədov** (1918-1985) - SSRİ Xalq artisti, aktyor, rejissor, pedaqoq.
 - **Barat Həbib qızı Şəkinskaya** (1914-1978) - Azərbaycan Respublikasının xalq artisti.

- **Lətif Hüseyn oğlu Kərimov** (1906-1991) - Rəssam, Azərbaycan müasir xalça sənəti məktəbinin yaradıcısı.
- **Fərəc bəy Ağayev** (1811-1891) - Çar ordusunun General-leytenantı.
- **Səməd bəy Mehmandarov** (1856-1931) - General-leytenant, Azərbaycan Demokratik Respublikasının ilk hərbi naziri.
- **Yaqub Allahqulu oğlu Quliyev** (1900-1942) - General-mayor, Stalinqrad qəhrəmanı.
- **Aslan Vəzirov Fərhad oğlu** (1910-1988) - Polkovnik, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı.
- **Xəlil Məmməd oğlu Məmmədov** - Sovet İttifaqı Qəhrəmanı.
- **Bədəlbəyli Şəmsi Bədəl bəy oğlu** (1911-1986) - Görkəmli rejissor, Azərbaycanın xalq artisti.
- **Bədəlbəyli Əfrasiyab Bədəl bəy oğlu** (1907-1976) - bəstəkar, dirijor, musiqişünas, librettoçu.
- **Bədəlbəyli Fərhad Şəmsi oğlu** (1947) - Məşhur pianoçu, Azərbaycanın xalq artisti.
- **Ələsgərov Süleyman Əyyub oğlu** (1924-2001) Bəstəkar, dirijor, Azərbaycanın xalq artisti.
- **Hacıbəyli Ceyhun Ədülhüseyn oğlu** (1890-1862) - ADR-nın görkəmli dövlət xadimi, publisist.
- **Hacıbəyov Sultan İsmayıl oğlu** (1919-1974) – Bəstəkar, Azərbaycanın xalq artisti, pedaqoq.
- **Hüseynov Rafiq** - Tanınmış diktör, Azərbaycanın xalq artisti.
- **Kərimova Flora Ələkbər qızı** - Müğənni, Azərbaycanın xalq artisti.

MİLLİ QƏHRƏMANLARI

- **Hüseynov Sadıq Dayandur oğlu** (1961-1992)
- **Qəmbərov Ramiz Bulud oğlu** (1962-1992)
- **Məmmədov Nizami Murad oğlu** (1958-1992)
- **Teymurov Rizvan Rəhman oğlu** (1967-1991)

XOCALI RAYONU

Xocalı rayonu. Əsgoran qalasının aşağıdan görünüşü. XVIII əsr.

Xocalı rayonu. Qədim məqəbrə

ÜMUMİ MƏLUMAT

Xocalı rayonu 1991-ci il noyabr ayının 26-da Əsgəran rayonu bazasında yaradılmışdır. Rayonun ərazisi 1991 - 1992-ci illərdə erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilmişdir. Sahəsi 0,94 min kv. km, əhalisi 26,0 min nəfərdir (01.01.2010). Xocalı rayonu ilə Bakı arasında olan məsafə 375 kilometrdir. Rayon Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Xocavənd və Şuşa rayonları ilə qonşu idi. Rayonda 1 şəhər, 1 qəsəbə (Əsgəran), 50 kənd olmuşdur. Mərkəzi Xocalı şəhəridir. Kəndləri bunlardır - Almalı, Qarakötük, Ballica, Xanyurdu, Mehdibəyli, Cəmilli, Çanaqqı, Sığnaq, Dağyurd, Daşbulaq, Badara, Xanyeri, Qayabaşı, Suncinka, Harov, Dağdağan, Xanabad, Ağgədik, Aşağı Qılıçbağ, Kosalar, Başkənd, Canhəsən, Təzəbinə, Qışlaq, Cavadlar, Yalobakənd, Qarabulaq, Dəmirçilər, Quşçubaba, Mədətkənd, Qızıloba, Aşağı Yemişcan, Xaçmaç, Yuxarı Yemişcan, Meşəli, Naxçıvanlı, Ağbulaq, Aranzəmin, Dəhrəz, Pircamal, Pirlər, Daşbaşı, Fərrux, Seyidbəyli, Ulubaba, Şuşakənd, Daşkənd, Muxtar, Sərdarkənd, Şəlvə.

Rayonun ərazisindən uzunluğu 32 km olan birinci kateqoriyalı şose yolu və Bakı-Xankəndi dəmir yolu keçirdi.

İşğala qədər rayonda 56 mədəniyyət müəssisəsi, muzeylər, texnikum, orta məktəblər, səhiyyə müəssisələri, kənd təsərrüfatı və sənaye müəssisələri, aeroport və s. fəaliyyət göstərirdi.

Əhali əsasən üzümçülük, heyvandarlıq, arıçılıq və əkinçiliklə məşğul olmuşdur.

“Xocalının səsi” rayon qəzeti 1991-ci ildən nəşr edilir.

Son illərdə baş vermiş hadisələrlə əlaqədar olaraq Fərqanədən (Özbəkistan) qaçqın düşmüş 54 məhsəti-türkü ailəsi, həmçinin Ermənistandan və Xankəndindən qovulmuş azərbaycanlıların bəziləri Xocalı şəhərində məskunlaşmışdılar.

COĞRAFIYASI

Rayonun ərazisi əsasən dağlıqdır. Ən hündür yüksəkliyi Qızqala və Qırxqızdır (2843 m, 2827 m). Dağlıq ərazilər istisna olmaqla, iqlimi mülayim-istidir. Yüksək dağlıq əraziləri subalp və alp çəmənlərdir. Əsas çayları Badara və Qarqardır. Dağ-meşə və dağ-çəmən torpaqları mövcuddur. Ərazinin 40 %-ə qədəri fısdıq, cökə, ağcaqayın, qaraağac və s. ilə zəngindir.

TARİXİ VƏ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİ

Xocalı ərazisi ən qədim memarlıq və ilk mədəniyyət abidələri ilə zəngindir. Memarlıq abidələrindən türbə (XIV əsr), dairəvi türbə (1356-1357-ci illər), ətrafında son tunc və ilk dəmir dövrünə aid nekropol, kurqan çölü və s. var.

XIX əsrdə aşkar edilmiş, daş qutu və kurqanlardan ibarət olan Xocalı qəbiristanlığı - son tunc və ilk dəmir dövrünə (e.ə.VIII-VII əsrlər) aid arxeoloji abidədir. Burada müxtəlif tipli saxsı qablar, silahlar (qılınc, xəncər, nizə və ox ucluğu, balta-təbərzin), qızıl, tunc, balıqqulağı, əqiq, şüşə, pasta və s. hazırlanan bəzək əşyaları, tunc əmək alətləri aşkar edilmişdir. Burada çoxlu sayda “Qoç və yəhər” şəkilli qəbir daşları, müqəddəs ziyarətgahlar Seyid Cəlalın ocağı, Cahan nənənin ocağı və s. var.

Xocalı şəhəri və Əsgəran qəsəbəsi arasında Qarqar çayının sağ və sol sahillərində XVIII əsrə aid “Əsgəran qalası” mövcuddur. Qalanı Qarabağ xanı Pənah xan tikdirmişdir. Qala iki istehkamdan ibarətdir. Sağ sahiləki qala bürcü ikiqat daş divarlardan ibarətdir. Sol sahiləki qala dördkənc bürclüdür. Divarların qalınlığı 2-3 m-dir. 1810-cu ildə Rusiya ilə İran arasında sülh danışıqları “Əsgəran qalası”nda aparılmışdır.

Rayonun Kosalar kəndi ərazisində “Məhəmməd ağanın otağı” tarixi abidəsi, “Darılı Piri”, “Ələm ağacı” ziyarətgahları və daş qəbirlər var.

Rayonun Meşəli kəndi ərazisində - Meydan yaylağında - müqəddəs ziyarətgah “seyid qəbri” (ermənilər tərəfindən dağıdıldı), “Yeddi kilsə” (Alban kilsəsi) vardı. Bundan əlavə 4 yerdə Alban kilsəsi mövcud idi.

Arxeoloji qazıntılar zamanı müxtəlif növ daş, bürünc, sümük bəzək əşyaları, gildən ev əşyaları və s. tapılmışdır. Tapılmış muncuq dənələrindən birində Assuriya şahı Adadnerinin (bizim e. ə. 807-788-ci illər) adı yazılmışdır.

Əsasən eramızdan əvvəl XVII-XIII əsrləri əhatə edən Xocalı abidələri kompleksi yaşayış yerlərindən, daş qutu qəbirləri, müxtəlif tipli kurqanlardan, siklop tikililər və menhirlərdən ibarətdir.

Adını çəkdiyimiz mədəniyyətə aid yaşayış yerləri bir qayda olaraq, çay kənarlarında, təbii-coğrafi cəhətdən əlverişli yerlərdə, xüsusi ilə strateji cəhətdən müdafiəsi qismən asan olan təpələr üzərində salınırdı. Yaşayış yerlərində evlər əksər hallarda yarımqazma halında olub, yuxarı hissəsi yonulmamış çay daşlarından palçıqla suvamaq yolu ilə tikilirdi. Evlərin əksəriyyəti çox gözlü olub, bütün tayfa üzvlərinə aid olurdu. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, çox vaxt tayfa evləri uzunsov olub, düzbucaqlı formada inşa edilmişdir. Bəzən uzunluğu 17-18 m, eni isə 8-10 m olan bu cür evlər xüsusi arakəsmələr vasitəsilə bir neçə hissəyə bölünmüşdür.

Tunc dövrünün sonu və dəmir dövrünün əvvəllərində, yəni e. ə. II minilliyin sonunda artıq bu cür evlərin döşəmə və divarlar xüsusi ağ maddələrlə suvanır və böyük ailə evləri kiçik ailə evləri ilə əvəz olunur.

Bütün binalar primitiv şəkildə də olsa, yerli əhalinin müxtəlif tikinti texnikasına malik olmasını parlaq surətdə sübut edir.

Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid abidələrin böyük bir qismini də siklop tikililəri təşkil edir. Əsasən yüksək təpələrdə və alçaq dağlarda bina edilmiş bu abidələr yerli əhali tərəfindən hazırda Qalaça, Örtük daşı, Hasar, Düzülü daş və s. adlanır. Siklop tikililərinin xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, bu abidələr yonulmamış iri daşlardan suvaqsız olaraq müəyyən bir plana riayət olunmadan tikilmişdir. Bu tikililər bəzən iki və hətta üçqat divarla əhatə olunurdu. Siklop tikililərdə qapı yerləri üç sal daşdan düzəldilib, üstündən isə hörgü davara etdirilmişdir. Bu abidələr əsasən, e. ə. II minillikdə və I minilliyin əvvəllərində mövcud olmuşdur.

Kiçik Qafqaz dağlarının köç yolları kənarında inşa edilmiş siklop tikililərinin heç də hamısı eyni məqsəd güdməmişdir və başlıca olaraq üç məqsəd daşmışdır: 1) iri ticarət yolları üzərində bu yolları müdafiə etmək məqsədilə; 2) düşmən hücumları zamanı əhalini müvəqqəti mühafizə etmək məqsədilə; 3) müqəddəs yerləri əbədiləşdirmək məqsədilə bina edilmişdir.

Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti sakinlərinin həyat tərzini və mədəni inkişaf səviyyəsini öyrənmək üçün həmin mədəniyyətə məxsus qəbir abidələri və qəbirlərdən toplanmış maddi mədəniyyət qalıqları böyük əhəmiyyət kəsb edir. Arxeoloji tədqiqatlardan aydın olmuşdur ki, bu mədəniyyət sahiblərinin bir neçə tip qəbir abidəsi olmuşdur ki, onların da böyük bir qrupunu kurqan qəbirləri təşkil edir. Qarabağ düzlərinin bir növ təbii yaraşığı olan bu kurqanlar müxtəlif quruluşlu və müxtəlif tərkibli hündür təpələrdən ibarət olub, vaxtilə süni surətdə qəbirlərin üstünə tökülmüşdür. Kurqanlar bəzən sadəcə olaraq torpaqdan, yaxud daşdan, bir çox hallarda isə daşla torpağın qarışığından tökülmüşdür.

Kurqanların özləri müxtəlif olduğu kimi, onların altındakı qəbirlər də müxtəlif olmuşdur. Ölüni dəfn etmək üçün bəzən kurqanın altında "ev" tikilmiş, dairəvi hasar çəkilmiş, bəzən isə daş qutular düzəldilmişdir. Xocalı kurqanlarında aparılmış qazıntılar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, 3-4 min il bundan əvvəl bu ərazidə iki cür dəfn adəti olmuşdur. Onlardan biri ölüni olduğu kimi dəfn etmək, digəri isə ölüni yandıraraq dəfn etmək. Hər iki halda kurqanlar həm ailəvi, həm də tək-tək şəxslərə məxsus düzəldilmişdir. Ailəvi kurqanlarda bəzən əllidən artıq skelet aşkara çıxarılmışdır.

Ölüyandırma hadisəsi Qarabağda uzun ömür sürməmişdir və alimlərin ehtimalına görə bu adət, qalıqları indi də dünyanın bir çox xalqları arasında mövcud olan müqəddəs ayin ilə əlaqədar idi. Lakin istər ölü yandırmaq, istərsə də ölüni olduğu kimi dəfn etmə adətində kurqan qəbirləri üçün xarakterik olan ümumi bir əlamət vardır. Bu əlamət həmin qəbirlərdə dəfn olunan adamın axirət dünyaya böyük var dövlətlə yola salınması idi. Hər bir kurqan özü ayrılıqda bir xəzinəni xatırladır. Kurqan

qazıntıları zamanı oradan aşkar edilmiş maddi mədəniyyət qalıqları yerli əhalinin ibtidai dini ideologiyasını, onun təsərrüfat həyatını hərbi ləvazimatını, incəsənətini, məişətini və bir sıra başqa sahələrini öyrənmək üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Xocalı kurqanlarının tədqiqi nəticəsində məlum olmuşdur ki, danışdığımız dövrdə Qarabağın sakinlərinin həyatında sənətkarlığın iki böyük sahəsi mühüm yer tutmuşdur. Onlardan biri dulusçuluq, digəri isə metal işləmə sənətidir.

Xocalıda tapılmış külli miqdarda gil qabları kolleksiyası sübut edir ki, Qarabağ dulusçuları bu sənət sahəsində çox yüksək inkişaf pilləsinə qalxmışdılar. Onlar hazırlayacağı qablar üçün xüsusi, yararlı gil mədənləri aşkar etmiş və bəşər tarixində ilk texniki tərəqqi üsullarından biri olan ayaq çarxının sirlərinə dərinləndən bələd olmuşdular. Qarabağ dulusçuları hazırladıqları gil qabları bişirmək üçün dairəvi dulus kürələrindən istifadə etmişlər. Bir qayda olaraq dulusçular Tunc dövründə hazırladıqları gil qablarının hamısının üzərini cilalamış və onları qara rəngdə bişirmişlər. Qabların bədii tərtibatına da ciddi fikir vermişlər. Belə ki, əksər qabların üzərində müxtəlif həndəsi fiqurlar, nəbatı təsvirlər cızılmışdır. Ən maraqlısı da odur ki, qabların üzərində xətlərin içərisini xüsusi ağ maddə ilə doldurmuşlar. Bu da Qarabağ qablarının ən mühüm xüsusiyyətlərindən biridir.

Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə məxsus gil qabların xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, dulusçu ustalar hazırladıqları qabların çiyini üzərində xüsusi göbələkvari çıxıntılar düzəltmişlər ki, bu da qablara xüsusi gözəllik verir.

Xocalıdakı 5 №-li kurqandan aşkar edilmiş bir ədəd gil qabın qulpu üzərində isə buğda dənələri təsvir edilmişdir. Alimlərin tədqiqatı nəticəsində məlum olmuşdur ki, 3-4 min il bundan əvvəl Qarabağın sakinləri mədəni buğda əkinçiliyi ilə məşğul olmuşdur. Xocalıda həmçinin Qarabağda bağçılığın inkişafını da sübut edən xeyli maddi mədəniyyət qalıqları da aşkar edilmişdir ki, bunların içərisində şaftalı, üzüm tumları və s. əsas yer tutur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Tunc dövründə Qarabağda inkişaf etmiş mühüm sənətkarlıq sahələrindən biri də metal işləmə olmuşdur. Bütün Zaqafqaziyada mis ilə qalayın qarışdırılmasından tunc metalın alınması sirlərinə ilk dəfə bələd olanlardan biri də Qarabağın qədim sakinləridir. Bu möhkəm metaldan yerli əhali silahlar hazırlamışdır. Bəzən isə ondan bəzək əşyaları hazırlamaqda və çoxlu ox ucları demək olar ki, Qarabağ abidələrindən tapılan ən çox silah növləridir.

Qarabağ qılınclarının dəstəklərinin baş hissəsi formasına görə digərlərindən fərqlənir. Belə ki, Qarabağın qədim qılınclarının dəstək hissəsinin başında iki tərəfli çıxıqları olur və həmin çıxıqlar qılıncların əsas hissəsinə doğru maili düzəldilir. Bu çıxıqlar bəzən zoomorf formada, bəzən isə müxtəlif həndəsi cizgilərlə bəzədilirdi.

Eramızdan əvvəl birinci minilliyin başlanğıcında Qarabağın qədim sakinləri artıq dəmir istehsalının sirlərinə bələd olmuşdular.

Xocalı abidələrinin öyrənilməsi nəticəsində burada bütün Azərbaycan üçün yeganə olan iki mühüm tip abidə də aşkar edilmişdir. Onlardan biri Menhirlərdir. Menhir ingilis sözü olub uzun daş deməkdir. Menhir qəbilə quruluşlu dövrünün

məhsulu olub, ölən adamın qəbiri üzərində dik basdırılmış bir növ heykələ oxşar daşdır. Adətən belə daşları qəbilə başçılarının qəbirlərinin üzərində qoyurdular. Qədim dini əqidəyə görə, guya ölən adamın ruhu bədəni tərk edir və həmin adamın ruhu daşa keçir və orada əbədi yaşayırdı. Maraqlı burasıdır ki, ibtidai dini təsəvvür qalığı olan həmin daşlardan biri son zamanlara kimi dindarların ibadət yerinə çevrilmişdir. Xocalı abidələri içərisində nadir yadigarlardan biri də kromlexlərdir. Kromlex dairəvi düzülmüş bir neçə dik və onların üzərinə qoyulmuş bir ədəd köndələn daşdan ibarətdir. Yenə də dini əqidəyə görə bu abidələr axirət evi adlanır. Bütün bu abidələr yerli əhalinin mənəvi mədəniyyət tarixini öyrənmək üçün son dərəcə böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Nəhayət göstərməliyik ki, Azərbaycanda ən qədim yazı da Qarabağda aşkar edilmişdir. Belə ki, Xocalıda tətbiq olunan 11 №-li kurqandan üzərində mixi yazısı olan bir ədəd kiçik muncuq tapılmışdır.

Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinə məxsus abidələrə yekun vurarkən bu mədəniyyətin izi ilə məşğul olan bir çox Qafqazşünas alim təkcə Azərbaycanın deyil ümumiyyətlə yaxın şərq ölkələrinin maddi mədəniyyət tarixi ilə əlaqədar bir sıra problemlərin həlli üçün ondan geniş istifadə edirlər. Bu problemlərdən biri 3-4 min il bundan yaxın şərq ölkələrinin bir-biri ilə mədəni və iqtisadi əlaqələrinin səviyyəsini öyrənməkdir. Xocalı abidələri sübut edir ki, belə əlaqələr geniş olmuş və müxtəlif etnik qruplar mehriban iqtisadi və siyasi təmasda yaşamışlar.

Təəssüf hissi ilə deməliyik ki, 1992-ci ilin fevral ayında erməni və rus ordusunun qoşunları Xocalı əhalisini vəhşicəsinə qırarkən hərbi texnika ilə genosidin ən iyrənc mərhələsi olan izi məhv etmək kimi mənfur bir əmələ əl atmış və bəşəriyyət üçün nadir abidələr toplusu olan Xocalı abidələrini dağıtmışdılar.

Xocalı şəhərinin ən qədim tarixi abidələri, qəbiristanlıqlar, Kərkicahan qəsəbəsi, Kosalar, Cəmilli və Meşəli kəndlərindəki qəbiristanlıqlar, dini abidələr, məsələn, Meşəlidəki “Seyid qəbri” və s. erməni işğalı nəticəsində dağıdılıb.

XOCALI SOYQIRIMI

Azərbaycan xalqının XX əsrdə üzləşdiyi dəhşətli faciələrdən biri də Xocalı soyqırımıdır. Xocalı faciəsi Xatın, Lidisa, Oradur soyqırımı kimi insanlıq tarixinə düşmüş qanlı olaydır.

Xocalı 1991-ci ilin oktyabrından blokadada idi. Oktyabrın 30-da avtomobil əlaqəsi kəsilmiş və yeganə nəqliyyat vasitəsi vertolyot qalmışdı. Xocalıya sonuncu vertolyot 1992-ci il yanvarın 28-də gəlmişdi. Şuşa şəhərinin səmasında mülki vertolyotun vurulması və nəticədə 40 nəfərin həlakından sonra isə bu əlaqə də kəsilmişdi. Yanvarın 2-dən şəhərə elektrik verilmirdi. Şəhər ancaq əhalinin qəhrəmanlığı və müdafiəçilərin cəsurluğu sayəsində yaşayırdı və müdafiə olunurdu.

Şəhərin müdafiəsi əsasən atıcı silahlarla silahlanmış yerli özünümüdafiə dəstəsi, milis və Milli Ordunun döyüşçülərindən təşkil olunmuşdu.

Fevralın ikinci yarısından başlayaraq Xocalı erməni silahlı dəstələrinin mühasirəsinə alınmışdı və hər gün toplardan, ağır texnikadan atəşlərə, erməni dəstələrinin həmlələrinə məruz qalırdı. Xocalıya hücum hazırlıq fevralın 25-də axşam 366-cı alayın hərbi texnikasının döyüş mövqelərinə çıxması ilə başlanılmışdı. Şəhərə hücum toplardan, tanklardan, “Alazan” tipli zenit toplardan 2 saatlıq atəşdən sonra başlandı. Xocalıya üç istiqamətdən hücum aparıldığından əhali Əsgəran istiqamətində qaçmağa məcbur olmuşdu. Tezliklə aydın olmuşdur ki, bu məkrli hiylə imiş. Naxçıvanlı kəndi yaxınlığında əhalinin qarşısı erməni silahlı dəstələri tərəfindən kəsilmiş və onlar gülləborana tutulmuşlar. Qarlı aşırımlarda və meşələrdə zəifləmiş, taqətdən düşmüş insanların çox hissəsi məhz Əsgəran-Naxçıvanlı düzündə erməni silahlı dəstələri tərəfindən xüsusi qəddarlıqla məhv edilmişdir.

Şəhər əhalisinin bir hissəsi zorakılıqdan qaçıb qurtarmaq istəyərkən əvvəlcədən düzəldilmiş pusqularda qətlə yetirilmişdir. Rusiyanın “Memorial” hüquq-müdafiə mərkəzinin məlumatına əsasən, dörd gün ərzində Ağdama Xocalıda qətlə yetirilmiş 200 azərbaycanlının meyidi gətirilmiş, onlarla meyidin təhqirə məruz qalması faktı aşkar edilmişdir. Ağdamda 181 meyid (130 kişi və 51 qadın, o cümlədən 13 uşaq) məhkəmə-tibbi ekspertizasından keçirilmişdir. Ekspertiza zamanı müəyyən edilmişdir ki, 151 nəfərin ölümünə güllə yaraları, 20 nəfərin ölümünə qəlpə yaraları səbəb olmuş, 10 nəfər küt alətlə vurularaq öldürülmüşdür. Hüquq-müdafiə mərkəzi diri adamın baş dərisinin soyulması faktını da qeydə almışdır.

Həmin günlərdə Azərbaycan qüvvələri Xocalı sakinlərinin köməyinə çata bilmədi, hətta meyitlərin götürülməsi belə mümkün olmadı. Bu zaman isə ermənilər vertolyotlarla, ağ geyimli xüsusi qruplarla meşələrdə gizlənmiş insanların axtarışını aparır, aşkar edilənləri əsir götürür, işgəncələrə məruz qoyurdular.

Fevralın 28-də tərkibində yerli jurnalistlər də olan qrup 2 vertolyotla azərbaycanlıların həlak olduqları yerə çata bildilər. Gördükləri mənzərə hamını dəhşətə gətirdi - düzənlik cəsədlərlə dolu idi. İkinci vertolyotun havadan mühafizəsinə baxmayaraq, ermənilərin güclü atəşi altında ancaq 4 meyidi götürmək mümkün oldu. Martın 1-də yerli və xarici jurnalistlərin iştirakı ilə hadisə yerində daha da dəhşətli vəziyyət müşahidə olunmuşdur. Meyitlərin skalplarının götürülməsi, qulaqlarının və digər orqanlarının kəsilməsi, gözlərin çıxardılması, ətrafların kəsilməsi, çoxsaylı bıçaq və güllə yaraları, ağır texnika ilə əzilmələr, yandırılma halları aşkar edilmişdir.

Bu vəhşiliklər haqqında xarici mətbuatın yazdıqlarından:

Krua l'Eveneman jurnalı (Paris), 25 fevral 1992-ci il: Ermənilər Xocalıya hücum etmişlər. Bütün dünya eybəcər hala salınmış meyitlərin şahidi oldu. Azərbaycanlılar minlərlə ölənlər barədə xəbər verirlər.

Sandi Tayms qəzeti (London), 1 mart 1992-ci il: Erməni əsgərləri minlərlə ailəni məhv etmişlər.

Fayneşl Tayms qəzeti (London), 9 mart 1992-ci il: Ermənilər Ağdama tərəf gedən dəstəni güllələmişlər. Azərbaycanlılar 1200-ə qədər cəsəd saymışlar.

Tayms qəzeti (London), 4 mart 1992-ci il: Çoxları eybəcər hala salınmışdır, körpə qızın ancaq başı qalmışdır.

İzvestiya (Moskva), 4 mart 1992-ci il: Videokamera qulaqları kəsilmiş uşaqları göstərdi. Bir qadının sifətinin yarısı kəsilmişdir. Kişilərin skalpları götürülmüşdür.

Le Mond qəzeti (Paris), 14 mart 1992-ci il: Ağdamda olan xarici jurnalistlər, Xocalıda öldürülmüş qadın və uşaqlar arasında skalpları götürülmüş, dirnaqları çıxarılmış 3 nəfəri görmüşlər. Bu azərbaycanlıların təbliğatı deyil, bu realıqdır.

İzvestiya (Moskva), 13 mart 1992-ci il: Mayor Leonid Kravets: Mən şəxsən təpədə yüzə yaxın meyit gördüm. Bir oğlanın başı yox idi. Hər tərəfdə xüsusi qəddarlıqla öldürülmüş qadın, uşaq, qocalar görünürdü.

R. Patrik, İngiltərənin "Fant men nyus" teleşirkətinin jurnalisti (hadisə yerində olmuşdur): Xocalıdakı vəhşiliklərə dünya ictimaiyyətinin gözündə heç nə ilə haqq qazandırmaq olmaz.

Xocalı soyqırımında 366-cı alayın rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu alay Şuşa və Xocalının, Azərbaycanın kəndlilərinin atəşə tutulmasında dəfələrlə iştirak etmişdir. Alaydan qaçmış hərbiçilərin ifadələri bu faktları sübut edir və hərbi hissənin şəxsi heyətinin mənəvi durumu və münasibətləri haqqında təsəvvür yaradır. 366-cı alayın təcili surətdə Xankəndidən çıxarılması da bu alayın Xocalı hadisələrində iştirakını sübut edir.

Hərbi hissənin komanda heyətinin mənəviyyətsizliyi o həddə çatmışdır ki, guya əhalinin müqaviməti ilə rastlaşdıqlarına görə alayın sərbəst çıxarılmasını təmin edə bilmədilər. Bu məqsədlə Gəncədə yerləşən desant diviziyasının qüvvələri cəlb edilməli oldu. Ancaq bu qüvvələr gələndə alayın 103 nəfər, əsasən ermənilərdən ibarət olan və qırğında iştirak etmiş hərbiçi əmrə tabe olmaqdan boyun qaçıraraq Qarabağda qaldılar. Alayın komandanlığının cinayət sövdələşməsi və alayın çıxarılmasına məsul olan digər şəxslərin məsuliyyətsizliyi nəticəsində hərbi texnikanın bir hissəsi, o cümlədən zirehli texnika ermənilərə təhvil verildi. Beləliklə də gələcəkdə Azərbaycana qarşı cinayətlərin törədilməsi, separatçılıq hərəkatlarının davam etdirilməsinə rəvac verildi. Bunun özü də Xocalı soyqırımında birbaşa iştirakın sübutudur!

Erməni silahlı dəstələri və 366-cı motoatıcı alayın şəxsi heyəti Azərbaycanın yaşayış məntəqələrinin atəşə tutulmasında iştirak etmiş üzvləri Xocalı şəhərində törədilmiş vandalizmin əsas cinayətkarlarıdır.

Xocalı soyqırımında iştirak etmiş ermənilərin və onların köməkçilərinin hərəkatları insan haqlarının kobud pozulması, beynəlxalq hüquqi aktların - Cenevrə

konvensiyası, Ümumdünya İnsan Haqları Bəyannaməsi, vətəndaş və siyasi hüquqlar barədə Beynəlxalq Saziş, Fövqəladə vəziyyətlərdə və hərbi münaqişələr zamanı qadınların və uşaqların müdafiəsi Bəyannaməsinin, həyasızcasına məhəl qoyulmamasıdır.

Hücumda həmçinin mayor Oqanyan Seyran Muşeqoviçin (Seyran Oqanyan hazırda Ermənistanın müdafiə naziridir) komandanlığı altında 366-cı alayın 2-ci batalyonu, Yevgeni Nabokixinin komandası altında 3-cü batalyonun, 1 saylı batalyonun qərargah rəisi Çitçyan Valeriy İsayeviç və alayda xidmət edən 50-dən artıq erməni zabit və praporşik iştirak etmişdir. (Xocalının işğalına dair istintaq materiallarından)

Bu qırğının nəticəsində 613 nəfər həlak olmuşdur. onlardan:

uşaqlar - 63 nəfər;

qadınlar - 106 nəfər;

qocalar - 70 nəfər;

8 ailə tamamilə məhv edilmişdir;

25 uşaq hər iki valideynini itirmişdir;

130 uşaq valideynlərindən birini itirmişdir;

487 nəfər yaralanmışdır, onlardan;

uşaqlar - 76 nəfər;

1275 nəfər əsir götürülmüşdür;

150 nəfər itkin düşmüşdür.

1 şəhər, 1 qəsəbə, 8 kənd, 2495 yaşayış evi, 31 sənaye obyektı, 15 kənd təsərrüfatı obyektı, 20 təhsil, 14 səhiyyə müəssisəsi, 56 mədəniyyət, 5 rabitə obyektı və s. dağıdılmışdır.

Bu rəqəmlər Ermənistan SSR-nin dəstəyi və SSRİ rəhbərliyinin səhlənkarlığı ilə 1988-ci ildə başlamış və Azərbaycan SSR-nin tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistana birləşdirilməsi iddiasının gerçəkləşdirilməsi əsasında yaranmış Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ən dəhşətli, qanlı faciəsindən xəbər verir.

Azərbaycan Milli Məclisi (Parlamentı) hər il fevralın 26-nı “Xocalı soyqırımı günü” elan etmişdir. Hər il fevralın 26-da saat 17.00-da Azərbaycan xalqı Xocalı soyqırımının qurbanlarının xatirəsini yad edir.

Doğma yurdlarından didərgin düşmüş və Azərbaycanın 48 rayonuna səpələnmiş Xocalı sakinləri Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həlli, Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün dəf edilməsi, ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsinin ümidi ilə yaşayırlar. Onlar dünya xalqlarına, dövlətlərinə, beynəlxalq təşkilatlara haqq-ədaləti və həqiqəti müdafiə etmək, Xocalıda törədilmiş terrorizm, etnik təmizləmə faktlarını pisləmək barədə müraciətlər edirlər.

Xocalı soyqırımının günahkarları, təşkilatçıları və icraçıları layiqli cəzalarına çatmalıdırlar. Cinayət cəzasız qala bilməz. Təəssüf ki, XX əsrdə genosid

və etnik təmizləmə hadisələri baş vermiş tarixi səhifələr olmuşdur. Xocalı faciəsi onların sırasında ən dəhşətliyinə aiddir. Hal-hazırda, bu hadisələrdə hər hansı şəkildə iştirakı olmuş şəxslər hələlik öz vicdanları qarşısında cavabdehdir, ancaq vaxt gələcəkdir ki, onlar tarixin məhkəməsi qarşısında cavab verməli olacaqlar.

Tarix heç nəyi unutmur.

MİLLİ QƏHRƏMANLARI

Erməni işğalçılarına qarşı fədakarcasına mübaribə aparan 10 nəfər Xocalı rayon sakini Respublikanın ən yüksək fəxri adına - Milli Qəhrəman adına layiq görülmüşdür (9 nəfər ölümündən sonra):

- **Mayor Əlif Lətif oğlu Hacıyev** (ölümündən sonra) - 1953-cü ildə Xocalıda anadan olmuşdur. Xocalı şəhər hava limanının komendantı - rəisi işləmişdir.
- **Tofiq Mirsiyab oğlu Hüseynov** (ölümündən sonra) - 1954-cü ildə Xocalıda anadan olmuşdur. Xocalı şəhər Özünümüdafiə taborunun komandiri idi.
- **Ələsgər Xanlar oğlu Novruzov** (ölümündən sonra) - 1949-cu ildə anadan olub. Müəllim idi.
- **Rüstəmov Füzuli Salah oğlu** (ölümündən sonra) -1959-cu ildə Xocalıda anadan olmuşdur. Xocalı Özünümüdafiə taborunun üzvü idi
- **Səlimov Araz Bahadur oğlu** (ölümündən sonra) - 1963-cü ildə Xocalıda anadan olmuşdur. Taborun üzvü idi.
- **Həsənov Tabil Qasım oğlu** (ölümündən sonra) - 1960-cı ildə Xocalı rayonunun Kosalar kəndində anadan olmuşdur. Kosalar kənd Özünümüdafiə taborunun üzvü idi.
- **İsmayilov İncilab Ələkbər oğlu** (ölümündən sonra) - 1962-ci ildə Xocalıda anadan olmuşdur. Xocalı Özünümüdafiə taborunun üzvü idi.
- **Salahov Şakir Şamil oğlu** (ölümündən sonra) - 1966-cı ildə Xocalı rayonunun Cəmilli kəndində anadan olmuşdur. Polis əməkdaşı idi.
- **Əhmədov Natiq İlyas oğlu** (ölümündən sonra) - 1969-cu ildə Xocalı rayonunun Kosalar kəndində anadan olmuşdur. Polis əməkdaşı idi.
- **Məmmədov Möhsüm Şahin oğlu** - 1967-ci ildə Xocalı rayonunun Kosalar kəndində anadan olub. Hazırda Şuşa rayon Polis şöbəsinin rəis müavini işləyir.

LAÇIN RAYONU

Laçın şaböründen bir görünüş. İşğaldan övval.

Laçın rayonu, Seyidlar kändi.
Birtağlı körpü. XIX asr.

ÜMUMİ MƏLUMAT

Laçın rayonu Azərbaycan Respublikasının cənub-qərbində, dağlıq ərazidə yerləşir. Şimaldan Kəlbəcər, şərqdən Xocalı, Şuşa və Xocavənd, cənubdan Qubadlı rayonları, qərbdən isə Ermənistan Respublikası ilə həmsərhəddir.

Dünyada ən nadir ağac sayılan qırmızı dəmirağac meşələri, çoxlu mineral suları, kobalt, uran, civə, qızıl, dəmir, müxtəlif rəngli mərmər yataqları, həddindən çox dərman bitkiləri və s. vardır.

Laçın şəhərinin yerini Tağı Şahbazi seçmiş və bu adı da ona özü vermişdir. Laçın rayonu 1924-cü ildə təsis edilmişdir. Rayon kimi yaranma tarixi 08 avqust 1930-cu ildir. Ərazisi 1.84 min kv/km, əhalinin sayı 73,1 min (01.01.2009) nəfərdir. Laçın rayonunda 1 şəhər (Laçın), 1 qəsəbə (Qayğı), 123 kənd vardır. Kəndləri bunlardır -Qarıkaha, Ağbulaq, Ağcakənd, Alxanlı, Arduşlu, Ağcayazı, Aşağı Fərəcan, Yuxarı Fərəcan, Bozlu, Qalaça, Bülündüz, Ayıbasar, Birinci İpək, Cağazur, Cicimli, Aşağı Cicimli, Qazıdərə, Daşlı, Hətəmlər, Kaha, Narişlar, Vəlibəyli, Əhmədli, Fərraş, Nurəddin, Fətəlipəyə, Ağanus, Ərəb, Turşsu, Unannovu, Güləbird, Hacıxanlı, Birinci Tığık, Qovuşuq, Hacılar, Hoçaz, Avazlar, Mollalar, Uludüz, Budaqdərə, İrçan, Çəmbərəkənd, Xumarta, Kamallı, Çıraqlı, Köhnəkənd, Alıcan, Əyrik, Qışlaq, Kürdhacı, Ərikli, Hacısamlı, Qarasaqqal, Qarabəyli, Korcabulaq, Lolabağırılı, Qarakeçdi, Katos, Qanqışlaq, Qılınclı, Soyuqbulaq, Zeyvə, Qorçu, Zağaltı, Qoşasu, Alpout, Bülövlük, Qozlu, Fingə, Quşçu, Malxələf, Mazutlu, Məlikpəyə, Malıbəy, Ağoğlan, Hüsülü, Ziyrik, Mıgıdərə, Xırmanlar, Dəyhan, Dəyirmanyanı, Baldırğanlı, Tərxanlı, Minkənd, Mirik, Mişni, Oğuldərə, Ağalaruşağı, Piçənis, Xaçınyalı, Köhnə Çorman, Pircahan, Alıqulu, Qaraçanlı, Seyidlər, Sadımlar, Səfiyan, Xanalılar, Suarası, Türklər, Sonasar, Mayıs, Şamkənd, Bozdağan, Çorman, Ələkçi, Nağdalı, İkinci Tığık, Şəlvə, Dambulaq, İmanlar, Təzəkənd, Ərdəşəvi, Haqnəzər, Vağazin, Bozgüney, Kalafalıq, Zabux, Bəylik, Qızılca, Sus, Zerti, Ağbulaq, Şeylanlı.

Laçın rayonu ilə Bakı arasında olan məsafə 414 kilometrdir.

Laçın rayonunun 200-ə yaxın tarix mədəniyyət və memarlıq abidələri, onlarla kurqanı, qala tipli arxeologiya baxımından faydalı olan abidələr, çoxlu sayda qəbirüstü abidələr, stellalar, at, qoç fiqurları, süjetli daşlar, eləcə də bu ərazi çoxlu təbii sərvətləri, qiymətli mineral suları ilə zəngin bir ərazi olmuşdur ki, 1992-ci ilin may ayının 18-dən Ermənistan Respublikasının işğalı altındadır.

İşğaldan əvvəl: 217 mədəniyyət müəssisəsi, 142 səhiyyə obyektı, 133 idarə və müəssisə, 100 ümumtəhsil məktəbi, 5 məktəbəqədər müəssisə, 5 musiqi məktəbi, 1 internat məktəbi, 1 orta texniki peşə məktəbi, 1 rabitə evi və s. vardı.

Laçın dedikdə, onu bir dəfə görəndə insanın gözünün qabağında insanı heyran edən gözəl bir mənzərə canlanır. Mahalın aşağı hissəsində Zəngəzur dağının ətəyində bir-birindən xeyli aralı Artız, Salaq və Mərkiz dağları, onlardan uzaqlarda Xustun, Kəpəz, Keçəldağ silsiləsi uzanır, onlardan o tərəfdə Pirdavan, Qacaran, Kiqin

dağları görünür. Zəngəzur dağlarının zirvəsi bəzi yerlərdə dəniz səviyyəsindən 3906 metr yüksəkdir və həmişə qarla örtülüdür.

Laçın bölgəsi ölkələrlə, dövlətlərlə, Azərbaycanın Səfəvilər dövləti ilə, Rusiyanın hətta bir vilayəti ilə müqayisədə çox kiçik sahəyə malik bir bölgədir. Amma, Ulu Yaradan bu bölgəni elə bil özü üçün, özünün mələkləri üçün yaradıb, “eşqinin, məhəbbətinin” çuşub-çağlayan vaxtı yaradıb. Gözəl meşələri, təmiz havası, saf suları, ceyranları-cüyürləri, dağ keçiləri, şələlələri, sərt qayaları, başı ağ çalmalı dağları, dağ başında düzənləri, ucsuz-bucaqsız yaylaqları, qayalarından sallanan cürbəcür gülləri, şaxtada qaynayan isti bulaqları, dünyanın heç yerində tapılmayan təbii gül-çiçəkləri, 300-400 il yaşında qırmızı palıd ağacları, qartalları, qurd ürəkli oğulları, oğullara arxa olan - dayaq olan, kişilərin arxasını yerə qoyan qadınları, qızları var. Laçının. Bir sözlə təbiət bu torpaqdan öz əsrarəngiz gözəlliyini, təbii sərvətlərini və bol-bol nemətlərini əsirgəməmişdir. Tarixən təbii şəraitinə görə burada əsasən heyvandarlıqla məşğul olsalar da - əkinçilik, arıçılıq, bağ-bostançılıq da inkişaf etmişdir. Yun, xəz materiallarından burada nə istəsən yaradırdılar. Laçının çox keyfiyyətli su mənbələri vardı. Bunlardan 20-dən artıq müalicə əhəmiyyətli bulaqlar idi. Buranın insanları çox-çox qədimlərdən bu mineral bulaqlardan müalicə məqsədi ilə istifadə etmişlər. El arasında möcüzəsinə görə bu sulara - baş suyu, göz suyu, diş suyu, yel suyu, mədə suyu və s. adlar verilmişdi. Bu su mənbələri əsasən bölgənin Minkənd, Molla-Əhmədli, Mirik və s. yaşayış məntəqələrinə yaxın idi və bu bulaqlar üzərində həmişə yeyib-içmək məqsədi ilə abadlıq yaradırdılar. Yay aylarında Qarabağın, Zəngəzurun isti yerlərindən, xüsusən Bakı və Sumqayıtda yaşayan əhali bu yerlərdə istirahət edər, müalicə alırdılar.

COĞRAFIYASI

Laçın rayonu dağlıq relyefə malikdir. Rayonun şərqində Qarabağ silsiləsinin cənub-qərb yamacları, şimalında Mıxtökən silsiləsi yerləşir. Cənub-qərb hissəsini Qarabağ yaylası tutur. Rayonun ən hündür nöqtəsi Qızıl-boğaz dağıdır (2823 m). Ərazidə yura-antropogen çöküntüləri yayılmışdır. Ərazinin çox yerində qışı quraq keçən, mülayim-isti və soyuq iqlim üstündür. Orta temperatur yanvarda 0-dan - 10 °C-dək, iyulda müsbət 10-22 °C-dir. İllik yağıntı 600-900 mm-dir. Ən böyük çayı Həkəridir. Əsasən, çimli dağ-çəmən, qəhvəyi dağ-meşə və karbonatlı dağ-qara torpaqları yaranmışdır. Bitki örtüyü kollu və seyrək meşəli çəmənlikdən, enliyarpaqlı dağ meşələrindən (palıd, vələs, və s.), subalp və alp çəmənliklərindən ibarətdir. Alçaq dağlıq yerlərdə seyrək ardıc ağacları çox yayılmışdır.

Laçın rayonunda Alican kəndindən başlayaraq şimal-qərb istiqamətində yan süxurları yaraq üzə çıxan maqmat süxurlar boyunca narzan tipli əhəmiyyətli debiti olan mineral bulaqlar mövcuddur. Bu bulaqlar Turşsu, Qaladəresi, Ağanus,

Xırmanlar, Tığık, Turş-Tığık, Nurəddin, Nağdalı, Hacı Xanlı, Narzan tipli sular olmaqla böyük müalicəvi əhəmiyyətə malikdir.

Laçın rayonunun ərazisində ümumi ehtiyatları 1124,0 ton olan 3 (Narzanlı, Çilgəz çay, Sarıbulaq) civə yatağı; ehtiyatları 2533 min ton olan və istismara cəlb edilən, üzlük daş istismarına yararlı Hoçaz mərmərləşmiş əhəngdaşı yatağı; ümumi ehtiyatları 5125 min kub/m olan və mişar daşı istehsalına yararlı 2 (Ağoğlan, Əhmədli) tuf yatağı; ehtiyatları 4457 min ton olan və əhəng istehsalına yararlı Laçın əhəng daşı yatağı; ehtiyatları 998 min kub/m olan və kərpic kirəmit istehsalına yararlı Novruzlu gil yatağı; ehtiyatları 2144 min kub/m olan Quşçu pemza yatağı; ehtiyatları 15794 min kub/m olan Yuxarı Həkəri çay qum-çınqıl qarışığı yatağı; ehtiyatları 10 ton və 0,9 tonluq 2 əlvan-bəzək daşı yatağı; ehtiyatları 10449 min ton olan 3 vulkan külü yatağı, ehtiyatları 4300 min kub/m/gün olan Minkənd mineral su yatağı var idi.

Tikinti materiallarının miqdarı və növü isə kifayət qədər idi, rəngbərəng mərmərlərlə də bölgə zəngin idi. Çaylarının qırmızı balığı (farel) xırda olsa da, çox dadlı olurdu, əlbəttə digər balıqlar da mövcud idi. Böyük sürətlə axan bu çaylar böyük enerji mənbəyi (su elektrik stansiyası) idi. Bölgədə Pircançayda bu stansiyadan biri mövcud idi.

Laçın bölgəsinin 1885 kv/km ərazisinin 34877 hektarı nadir ağac növləri (qırmızı kitaba düşən) olan meşələrdən ibarət idi.

Alimlərin məlumatına görə hətta yaşadığımız dövrün özündə belə, Böyük və Kiçik Qafqaza xas olan 600 bitki növündən 540-ı Laçın bölgəsində təbii olaraq bitir. Belə füsunkar təbiəti saxlamaq üçün Laçında tarixən yasaqlıqlar olmuşdur. Bu yasaqlıqlar Türkün Tanrıçılıq dövründə bütün dövrlərdən üstün olmuşdur. Çünki, Tanrıçılığın ən başlıca meyarı, dini-mənəvi dəyəri insanın təbiətə müdaxiləsinin qadağan olması idi. Laçın Kiçik Qafqaz sayılır və burada dağların yamacları əsasən enliyarpaqlı, ara-sıra iynə-yarpaqlı meşələrlə örtülmüşdür və burada meşələrin yayılmasında müəyyən bir qanunauyğunluq mövcud olmuşdur. Laçının dağ yamaclarında əsasən qırmızı palıd, vələs, göyrüş, şam, akasiya, qovaq, söyüd, dəmirqaya, üvəs, ağcaqayın, cökə, yemişan, ardıc, ara-sıra cır armud, cır alça, cır alma, cır əzgil, zoğal, qoz, fındıq, qarağat, qaraağac, hər yerdə yayılmış itburnu kolu (həmərsin) və s. çoxluq təşkil edirdi. (Ziyadxan Nəbibəyli “Laçın-85”. Bakı. “Araz” nəşriyyatı, 2009-150 s.)

Laçın rayonunda olan Piçənis və Hacışamlı meşəliklərində dünya şöhrətli qırmızı palıd 4000 hektardan artıq sahəni əhatə edirdi. Hələ əsrin əvvəllərində fransızlar Firəng yolu (Piçənis -Xankəndi yolu) çəkərək qırmızı palıdı daşıyıb konyak istehsalı üçün çəllək istehsalında istifadə edirmişlər.

Laçın rayonunda Həkəri çayının sağ sahilində yol tikinti idarəsinin həyətində diametri 210 sm, hündürlüyü 26 m, yaşı 400 il olan 1 ədəd şərç çınarı, Zabux kəndində diametri 210 sm, hündürlüyü 25 m, yaşı 400 il olan 1 ədəd şərç çınarı təbiət abidəsi kimi qeydə alınaraq qorunurdu.

Laçın rayonunda Meşə təsərrüfatının dövlət meşə fondunda 1092 ha sahəni əhatə edən 5, 6, 8, 10, 18, 32, 57 sayılı meşə məhəllələrində ardıc ağacı xüsusi olaraq qorunurdu. Dəniz səviyyəsindən 850 m hündürlükdə yerləşən həmin meşələrdə şabalıd və qaraçöhrə ağacları mühafizə edilirdi.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Sovetinin 17 noyabr 1987-ci il 408 №-li qərarı ilə Qaragöl (Sevliç) Respublikalararası Dövlət Təbiət qoruğu yaradılmışdır. Qaragöl Dövlət Təbiət qoruğu Laçın rayonu ilə Gorus rayonu sərhədində dəniz səviyyəsindən 2658 metr hündürlükdə yerləşir. Qoruğun ümumi sahəsi 240 hektardır. Buraya 176 hektar Işıqlı Qaragöl akvatoriyası və gölün sahili boyunca 100 metr enində 64 hektar quru sahəsi aiddir.

Işıqlı Qaragöl (Sevliç) dəniz səviyyəsindən 2658 m. hündürlükdə, Qarabağ vulkanik dağ silsiləsinin cənub hissəsində, Həkəri çayının sağ qolu olan Ağoğlan çayının mənbəyinə yaxın ərazidə Böyük Işıqlı dağının (3548 m) şimal ətəyində, şimal-qərbdən Dəmirdaş və Kiçik Işıqlı (3452 m) dağı ilə, şimaldan Canqurtaran (2790 m) dağı, şərqdən isə alçaq mören tirəsi ilə əhatə olunmuşdur. Bu göl sönmüş vulkan katerini xatırladan relikt su mənbəyidir.

Gölün uzunluğu 1950 m, eni 1250 m, sahil xəttinin uzunluğu 5500 m, dərinliyi maksimum 7,8 m, hövzəsinin sahəsi 13 kv/m.dir. Hesablamalara görə, göldə suyun həcmi 10 mln. kub/m.dir. Gölün dibi sahilə yaxın yerlərdə müxtəlif ölçülü daşlardan ibarətdir. Mərkəzə doğru isə daşların (süxurların) ölçüsü azalır və nəhayət mərkəzi hissəsi xırda dənəli çöküntülərdən ibarətdir.

Oktyabr ayının ikinci yarısından aprelin axırlarına kimi gölün səthi donmuş olur. Sahildən mərkəzə doğru 20-25 metrə qədər məsafədə buzun qalınlığı 50 sm-dən çox olur. Burada qarın qalınlığı isə 40-45 sm-ə çatır.

Qoruqda 102 bitki növü var. Gölə heç bir yerdən su axımı yoxdur. Suyu çox təmiz və şəffaf, həm də şəfalı olduğu üçün xalq bu gölə müqəddəs ibadət yeri kimi baxırdı.

Laçın Dövlət Təbiət yasaqlığının sahəsi 21,4 min hektar olub. Həmin sahənin 7369 hektar və ya 34,5%-i meşə ilə örtülü idi. 1448 hektar və ya 6,8%-i alp çəmənliyi, 7430 hektar və ya 34,8%-i subalp çəmənliyi, 4257 hektar və ya 20%-i otlaqlar, 862 hektar və ya 4%-i qayalar və uçqunlar, 34 hektarı isə xüsusi təyinatlı torpaqlar idi. Yasaqlığın ərazisi orta və yüksək dağlıq əraziyə xas olan relyefə malikdir. Yasaqlıqda cüyür, qaya keçisi, çöl donuzu, ayı, turac, kəklik, qaratoyuq qorunurdu.

Ən yüksək Qırxqızlar (2825 m), Şəlvə, Piçənis, Qorçu çayların axdığı dərin dərələr vasitəsi ilə dağ silsiləsi yaratmışdı. Yasaqlığın ərazisinə qışı quraq keçən, soyuq iqlim tipi hakimdir. Bitki örtüyünə görə yasaqlığın ərazisi İberiya palıdlarından ibarət olan dağ-meşə (1000-1700 m), şərq palıdından ibarət olan yuxarı dağ meşə (1700-2200 m), subalp (2200-250 m) və alp (2500-2800 m) çəmənlikləri qurşaqlıqlarına ayrılır. Subalp qurşağı üçün quraq yamacların bozqırlaşmış və nisbətən rütubətli yamacların mezofil çəmənləri, alp qurşağı üçün müxtəlif otlu çəmənliklərin üstünlüyü və alp xalisinin zəif inkişafı ilə səciyyələnmişdir.

Yasaqlığın ərazisində ibtidai, az qalın, çimli dağ çəmən, tipik karbonat qalılıqlı, bozqırlaşmış qonur dağ meşə, çürüntülü-karbonatlı dağ-meşə, tipik və bozqırlaşmış qəhvəyi dağ-meşə torpaqları yayılmışdır. Meşələrə nisbətən dağ-çəmən qurşağı və meşə qurşağının meşəsis sahələri otlaq kimi antropogen təsirə çox məruz qalır.

Bununla bərabər burada bir sıra vəhşi heyvan və quşların məskunlaşması üçün əlverişli şərait vardır. Onların sayı və növü kifayət qədərdir.

1989-cu ildə yasaqlıqda aparılan yoxlamada: dağ-keçisi (bezoar keçisi) 96 baş, qaban 360 baş, cüyür 320 baş, ayı 110 baş, çoxlu sayda canavar, porsuq, dələ və s. heyvanlar, qırqovul 200 baş, kəklik 1500 baş və s. quşlar qeydə alınmışdır.

Yasaqlığın ərazisində Hacışamlı meşəsində dünyada ən qiymətli növ olan qırmızı palıd (qızıl palıd) olub. Həmin ağacdən istifadə etmək üçün hələ çar hökuməti dövründə fransızlar çətin dağlar ilə, Xankəndindən Qırxqız dağını keçməklə, araba yolu çəkmişlər. Bu ağac Azərbaycanda yalnız həmin yasaqlıqda qorunurdu.

LAÇININ TARİXİNDƏN

Laçın bölgəsi bütövlükdə Qarabağ, Qərbi Azərbaycanla birlikdə tarixin müxtəlif dövrlərində, müxtəlif Azərbaycan dövlətlərinin tərkibində olub.

Qızılbaşlar dövləti süquta uğradıqdan sonra Laçın Qarabağ xanlığının tərkib hissəsi olub. Lakin xanlıqdan əvvəl Zəngəzur adlanan çox böyük sahəli sultanlığın, sancağın, mahalın olduğu ayrı-ayrı dövrlərdə də Qarabağın tərkibində olub.

Keçmiş Zəngəzur ərazisi 7900 kv/km olub. Murtuzu bəyin sultanlığı dövrlərində Zəngəzur Böyük Zəngəzur adlanıb və onun ərazisi 12000 kv/km olub. Onu qərbdən Zəngəzur, Şərqdən Qarabağ dağları araya alıb. Şimala tərəf uzanan Qarabağ yaylaları bu iki dağı birləşdirən körpüyə bənzədir. O biri tərəfdə isə Şəhur-Dərələgöz mahalının ərazisi başlayır. Mahalı araya almış bu dağlar və Yuxarı Qarabağ dağları çox möhkəm təbii bir istehkamdır. Zəngəzur dağları başı bələli olsa da, cəsur insanları üçün isə tarixən etibarlı sığınacaq idi. Zəngəzurun Yuxarı Qarabağ adlanan yaylaqları çoxdur və Laçın torpaqlarının xeyli hissəsi buradadır. Tarixən Aran Qarabağın, Araz boyu isti yerlərin, Qarabağın heyvandarlarının əksəriyyəti bu yaylaqlara çıxardılar.

Laçın dağlarına ulu babalarımız İşıqlı, Qızıl boğaz, Fərməc təpə, Mıxtökən, Qırxqız, Lalalı dağları və s. adlarını vermişlər. Deyilən dağların əhatəsində bir dağ da var - Laçın dağı. Bu dağın ətəyində çox qədimdən abdal türk tayfaları məskən salmış, tayfanın adına uyğun olaraq Abdallar demişlər. Laçın şəhəri də Laçın dağlarının ətəyində yerləşən Abdallar kəndinin yanında salınmışdır. (Ziyadxan Nəbibəyli "Laçın-85". - Bakı, "Araz" nəşriyyatı, 2009-150 s.)

Uzun illər Zəngəzurun, Laçının tarixi, coğrafiyası, etnoqrafiyası Azərbaycan mütəxəssisləri tərəfindən öyrənilməyib, unudulub. Xüsusilə XX əsrin əvvəllərində Zəngəzurun İrəvan kimi ermənilərə "pay" verilməsi buranı bizlərə bağlı sahə etmişdi.

Saxtakar ermənilər bundan istifadə etməklə Zəngəzurun və o cümlədən onun ayrılmaz hissəsi olan Laçının qədim abidələrini öz adlarına çıxmışlar, yaşayış məntəqələrinin, dağların, çayların, düzlərin tarixən formalaşan həqiqi azərbaycan-türk adlarını dəyişib erməni adları qoymuşlar.

İstər eradan əvvəl, istərsə də yaşadığımız 1-ci və 2-ci minilliklərdə yunan, ərəb, şərq ölkələrinin bir çox yerlərindən, İrandan - Cənubi Azərbaycandan gələn səyyah və tacirlər Ordubad, Gilan çayı dərəsi ilə Gilan (Onun xarabalıqları indi də durur) şəhərlərinə gəlir, Gəmiqayanı keçərək Qafan, Qarakilsədən Həkəri çayını keçməklə müxtəlif tərəflərə istiqamət götürərdilər. Zəngəzurda, Qapıcıqla səsleşən və eyni kökdən bəhrələnen Qapçıqay (Qapıcıqay) dağı isə Işıqlı dağının şərq yamacındadır. Bu sözdəki “ay” ifadəsi bu yerlərdə Zərdüştlük (Atəşpərəstlik) dövründə yaşayan insanların Aya, Günəşə sitayişlə əlaqəlidir. O, dövrün qəbirüstü daşlarında da Günəş və aypara şəkilləri də bu fikri tamamlayan əlamətlərdəndir. Laçında, o cümlədən Zəngəzurda və ümumilikdə Kiçik Qafqazın bəzi dağ, daş, xüsusən yonquya gedən sal daşlarda da bu nişənlərə rast gəlmək mümkündür. Qeyd etdiyimiz kimi Laçının qədim yaşayış məskənlərində Atəşpərəstliyin bu və ya digər əlamətləri insanların məişətində, andında, danışıq tərzində Laçın işğal olunana kimi yaşayırdı.

Zəngəzurun, Laçının və digər bölgələrimizin tarixi ilə az məşğul olduğundan, bəzi tədqiqatçılarda qıbləyə tərəf qoyulmamış qədim qəbirlərin ermənilərə məxsus olması fikrini irəli sürən səhv fikirlər də olmuşdur. İslama qədər dövrlərdə Azərbaycanda ölənlərin qıbləyə tərəf dəfn edilmədiyini unutmaq olmaz. Daş üzərində həkk olunan bütün xaç işarələrini də erməni xaçı hesab etmək olmaz. Unutmaq olmaz ki, albanların da qəbir daşlarında xaça oxşar nişənlər olmuşdur, lakin onlar xeyli fərqlidirlər. Albanlara xas olan qəbirüstü xaçların uc tərəfi ox şəkilli, bir tərəfi isə saya olsa da dörd ox eyni ölçüdədir. Bu dəlillər bizə qətiyyətlə - Zəngəzur torpaqlarının bütövlükdə ancaq Azərbaycan - türk torpaqları olmasına zəminlik yaradır.

Zəngəzurun altın tacı Laçın - tarixən Zəngəzurla birlikdə Yuxarı Qarabağ (son illər Dağlıq Qarabağ adlandırılır - 1923-cü ildən sonra) olmaqla Qarabağa aiddir. Eradan əvvəlki dövrlərdə bu torpaqlara Arsaq (Ərsaq) da demişlər. Arsaq toponiminin mənası Sakların torpağı, orsaqların, qoçaq sakların məskəni, yurdu deməkdir. Bütövlükdə Kür-Araz düzənliyi və Yuxarı Qarabağ hələ Herodotun əsərlərindən bu günümüzə kimi Arsaq adını daşımışdır. Bu ərazilərin aran və yaxud dağlıq olmasından asılı olmayaraq onun toponimlərində başqa millətlərə xaslıq yoxdur.

İslama, Alban tarixinə, Zərdüştlüyə, Günəşə-ocağa, Qurda inam dövrünə aid bir çox kilsələr, məbədilər, ocaqlar, pirlər hələdə qalmaqda idi. Oda-ocağa inam, istinad etmək Laçın bölgəsində hələ də qalırdı.

Azərbaycanın istənilən bölgəsində Laçınlıları mərd, döyüşkən, vətənpərvər igidlər kimi tanıyırlar. Bu xüsusiyyət laçınlılarda 1915-1920-ci illərdə qulağı türklər

tərəfindən kəsilmiş Andranikin Zabux dərəsində təpədən dırnağa silahlanmış dəstəsinin məhvində, Naxçıvanda, Zəngəzurda neçə-neçə kəndləri xaraba qoymuş, insanların vəhşi üsullarla məhv etmiş erməni Njdenin Qarabağa yürüşünün qarşısının alınmasında, 1921-ci il daşnak partiyasının sədri Vratsyanın Zəngəzura və Qarabağa əks hücum niyyətinin ürəyində qalmasında və s. tarixi məqamlarda özünü çox qabarıq biruzə vermişdir.

1988-1994-cü illərdə də Laçınlılar təmizqanlı, təmiz vicdanlı olduqlarını bir daha nümayiş etdirdilər və laçınlıların düşməne qarşı döyüş salnaməsi böyük bir örnəyə çevrildi. Bu günə əlimizdə olan məlumata görə ancaq Laçın qeydiyyatında olan insanlardan 262 nəfər şəhid olmuş, 67 nəfər itkin düşmüş, 871 uşaq valideyn himayəsindən məhrum olmuşdur. Laçınlıların itkisi bununla bitmir. Ermənilərlə döyüşə Azərbaycanın hər bölgəsində və Respublikadan kənarəda yaşayan laçınlılarda öz xoşları ilə getmişlər. Bu insanlardan şəhid olmuş və milli qəhrəman adı almış əsl laçınlı olan igidlər vardır.

TARİXİ MEMARLIQ ABİDƏLƏRİ

İndiki Laçın rayonu ərazisində olan memarlıq abidələrinin demək olar ki, əksəriyyəti Qafqaz Albaniyası dövrünün yadigarlarıdır. Abidələrin forma və üslubu divar daşları üzərindəki yazılar və süjetli oymalar bu sahədə çalışan görkəmli alimlərimizin apardıqları bir sıra tədqiqat işləri ilə müqayisə bunu tamamilə sübut edir.

Memarlıq elmləri doktoru D. A. Axundov və fəlsəfə elmləri namizədi M. D. Axundov Qafqaz Albaniyasının stellalarında dini simvolika və dünyanın mənzərəsi adlı məqalələrində (Azərbaycan Abidələri məcmuəsi №1, 1984-cü il, səh.81) göstərirdilər ki, düzbucaqlı çərçivə içərisində cizma texnikasında qadın, güman ki, ay allahı - Elena, Armetida, Ardivisura, Anakid təsvir olunmuşdur. Göstərilən stellalar bizim eramın xristianlıqdan əvvəlki dövrünə, bəlkə də daha qədim dövrə aiddir. Buna tamamilə uyğun olan belə bir stella Kosalar kəndində, Ağoğlan qəsriinin həyətində var. Yuxarıda deyilənlərə istinad edərək bu qənaətə gəlmək olar ki, bu ərazidə olan Qafqaz Albaniyası dövrü abidələrin bəlkə də bir çoxu bizim eramın xristianlıqdan əvvəlki dövrlərinə aiddir. Çoxdan məlumdur ki, indiki Kəlbəcər rayonu ərazisinin bir hissəsi Alban Xaçın Knyazlığının tərkibində olmuşdur. Ora yaxın olan Laçın rayonunun ərazisində bir sıra adlar, Xaçın adı ilə bağlıdır. Məsələn: Bozlu kənd ərazisində olan Xaçın daşı və s. ola bilsin ki, bir zamanlar bu yerlərin də bir hissəsinin Xaçın knyazlığı ilə əlaqəsi olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq Ermənistanın bir sıra başbülənləri bilərəkdən bu abidələri özününküləşdirir, erməni abidələri adı ilə təbliğ edirlər. Belə ki, hətta Sovetlər dövründə məşin-məşin Azərbaycanın kəndlərinə gəlir, Qafqaz Albaniyası dövrü abidələrini, daş körpüləri, milli erməni abidələri olduğu

barədə təbliğat aparır, azərbaycanlıların bu yerlərdə gəlmə olduqlarını əsassız dəlillərlə sübut etməyə çalışırdılar. Hətta ildə bir dəfə bu abidələrdə bayram şənliyi keçirməyi də unutmurdular. Belə şənliklər hərdən azərbaycanlılarla qalmaqlasız da keçinmirdi. Bu xüsusilə, Ağoğlan qəsrı ətrafında daha çox müşahidə olunurdu.

Ağoğlan qəsrı Minkənd çayının kənarında, hündür bir yerdə yerləşir, qəsrin yeganə tağbənd giriş qapısı var. Qəsrin mühafizə divarının sağ tərəfində karvansara tipli bina inşa edilmişdir. Bu mühafizə divarlarından içəri tərəfdə yerləşdiyindən, mühafizə divarı bayır tərəfdən giriş qapısına qədər bu yaşayış yerini tamamlayır. Yaşayış yerinə qəsrin içəri tərəfindən giriş yolu yoxdur. Giriş və çıxış üçün buraya yalnız bayır tərəfdən qapı olub. Qəsrin həyətidə (kompleksin daxilində) qəbiristanlıq yerləşir.

Demək olar ki, Laçın rayonunun kəndlərinin əksəriyyətində yaylaq yollarında, ucaqlarda, Qafqaz Albaniyası dövrünə aid müxtəlif səpkili, müxtəlif tipli memarlıq abidələri mövcuddur. Mirik kəndi ərazisində, Mirik dərəsi deyilən sahədə torpaq daşdan aşılması zamanı yerin altından daha bir abidənin daşları üzə çıxmışdır. Daşların üzərindəki cizgi və naxışlardan, bu tikinti qalıqlarında Qafqaz Albaniyası dövrü tikintilərindən olduğu məlum olur. Bu abidələrlə yanaşı bu ərazidə bir çox türbə, məscid və s. başqa tikintilərə də təsadüf olunur. Bu yəqin ki, İslam dininin əhali arasında geniş yayılması və bu dinin təbliği ilə əlaqədar olmuşdur. Laçın rayonu ərazisində bu tipli abidələrin çox az qismi dövrümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Çünki illər boyu şəxsiyyətə pərəstiş dövrünün sərt qanunları və ərazi iddiasında olan qonşu respublikanın daşnak ünsürləri tərəfindən bu abidələr daha çox dağıntılara məruz qalmışdır.

Rayonun Cicimli, Güləbird, Zeyvə, Malıbəy, Yənqıça, Bülövlük, Arafli, Əliqululu, Malxələf, Soltanlar, Hüsülü, Kosalar, Seyidlər, Pircahan, Minkənd, Kürdhacı, kəndlərində və Laçın şəhərində daşdan yonulmuş 12 qoç fiquru, 28 at fiquru, 36 müxtəlif süjetli yazı və rəsmləri olan sal daş, müxtəlif dövrlərdə ərəb əlifbası ilə yazılmış, bir-birlərinə bənzəməyən fiqurlar, sənət rəməzləri həkk olunmuş qəbirüstü daşlar və Yaxşı ananın (Sarı aşığın sevgilisi) məzarı işğal edilib. Cicimlidə möbəd, qədim anbar, Güləbirddə Sarı aşığın qəbirüstü – ziyarətgahı, Zeyvədə Şeyx Əhməd, Soltanbaba, 2-ci Soltanbaba, Minkənddə XV əsr məbədi, Qarıqışlaqda Dəmirovlu pır-məbədi, Bülövlük kəndinin şimalında yerləşən qədim Kişpəyədə Alban məbədi, Piçənisdə Alban məbədi, Xan qəbiristanlığında Zəngəzurun sultanları Qaramurtuza bəyin, 1-ci Alməmmədin, 2-ci Alməmmədin hasardakı türbələri, Şeyx Şamilə dostluq etmiş, ona köməklik göstərmiş Cəbrayıl bəyin türbəsi, Bütövlükdə Qaratel Paşabəy qızının mərmər türbəsi, Arafliyə Murtuza Sultanın anasının türbəsi, Pircahan çayında Məşədi Mehralının arxitekturalı körpüsü, Minkənd körpüsü və xeyli bulaq üstü abidələrin aqibəti bu gün məlum deyildir. Bu yerlərin mürəkkəb relyefi sərt iqlimi bir çox çay keçidlərində, yolların keçilməz hissələrində körpülərin inşasına səbəb olmuşdur. Bu körpülər memarlıq baxımından maraqlıdır. Onlar

əsasən birtəqə və yaxud ikitəqə körpülərdir. Bu körpülər olduqca etibarlı və davamlıdır.

Memarlıq abidələrindən Hoçaz kəndində mağara - məbəd (V əsr), Cicimli kəndində Məlikəjdər türbəsi (XIV əsr), adsız türbə (XVII-XVIII əsr), Zeyvə kəndində Kafir qalası (XVII əsr), Sultan Baba türbəsi, Şeyx-Əhməd türbəsi, adsız türbə (XIX əsr), Qarıqışlaq kəndində məscid (1718), Hüsülü kəndində Həməzə Sultan sarayı (1761), Həkəri çayı üzərində körpü (XVIII əsr), Ağoğlan çayı üstündə məbəd (XIX əsr), Güləbird kəndində türbə işğal altındadır.

Bu ərazidə arxeoloji siyahısına daxil olan kurqanlar və xüsusi qalalar daha çox maraqlıdır. Tarix elmləri doktoru İ. Əliyev və tarix elmləri namizədi F. Qədirovla birlikdə yazdıqları: “Qəbələ şəhəri xarabalığının” arxeoloji tədqiqinə dair məqaləsində deyilir: Vaxtilə süni çəkilmiş bir müdafiə xarakterli xəndək, şəhər xarabalığını iki hissəyə ayırmışdı. Yerli əhali xəndəkdən şimal tərəfə olan hissəni “Səlbir”, cənub tərəfi isə “Qala” adlandırır. Hər iki hissə və bəzən də şəhərin tək cə Qala hissəsi Gavur-Qala adlandırılmışdır. (Azərbaycan Abidələr məcmuəsi №1 1984-cü il səh. 32). Məlum məsələdir ki, öz dövrünün paytaxt şəhəri olan Qəbələnin yüksək inkişafı, özünün hakim olduğu, ətraf ərazilərinin tikintilərinə də təsir etməyə bilməzdi. Bəlkə də onun təsiri ki, Qaraçanlı kəndində “Gavur-qala”, Quşçu kəndində “qalacıq” və “Uşaq qalası”, Mirik kəndində “Qala” bu tip abidələrdəndir. İlk baxışdan bu abidələr daha çox müdafiə xarakterli tikintilərə bənzəyirlər. Bu qalaların hər birindən demək olar ki, ətraf əraziləri tamamilə müşahidə etmək mümkündür.

Quşçu kəndindəki “Uşaq qalası” deyilən abidə ərazisində su hovuzu üzə çıxmışdır. Buraya su çox güman ki, saxsı borularla (torpaq uçutusu zamanı belə boru parçaları üzə çıxmışdır) “Korca bulaq” deyilən bulaqdan gətirilmişdir.

Təbiətin füsunkar gözəlliyi ilə səslənən çox nadir sənət nümunələrindən sayılan incə zövqə cızma və qabartma üsulları ilə işlənmiş qəbirüstü abidələr, baş daşları, at və qoç fiqurları habelə stellalar, süjetli daşlar və s. bir çoxu hələ də öz forma və gözəlliyini saxlamışdır. Onların bir çoxu haqqında mötəbər mənbələrdə mütəxəssis rəyi, alim fikirləri, söylənilmişdir. Məsələn “Elm və həyat” jurnalı (1972-ci il №7), gənclik nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış sənətsünaslıq doktoru R. Əfəndiyevin “Daşlar danışır” kitabını və s. misal göstərmək olar. Burada Zabux kəndi yaxınlığında Sümüklü qəbiristanlığı, Soltanlar (Hüsülü) və Seyidlər kənd qəbiristanlıqlarındakı at və qoç fiqurlarını, Cicimli kəndi yaxınlığındakı Məlik Əjdər türbələrinin rəsmlərini və s. aid etmək olar. Lakin indiyə qədər hələ qeydə alınmamış, tətbiq olunmamış Güləbird, Məlxələf, Sonasar, Malıbəy, Bozlu, Qoşas, Zeyvə və s. kəndlərin ərazilərdə onlarla belə abidələrə rast gəlmək olar. Belə abidələrdən biri, Zeyvə kənd ərazisində yerləşən Soltanbaba türbəsinin yaxınlığında oyma üsulu ilə işlənmiş süjetli bir daş daha çox maraqlıdır. Süjetdən görüldüyü kimi, vəhşi bir heyvan (bəbirə daha çox oxşayır) bu yerlərin təbiətinə xas olan dağ keçisini qovur. Arxadan özünü yetirən atlı süvari çox güman ki ovçudur, əlindəki nizə ilə bəbirə zərbə endirir, bəbir zərbədən qabaq atlıya tərəf çevrilmişdir. Qarşıda duran

başqa bir piyada ovçu isə keçini yay-oxla nişan almışdır. Bu süjeti başqa cür də yazmaq olar, atlı ovçu vəhşi heyvanları bərədə durmuş ovçuya tərəf qovur, bərəyə çatdıqda isə keçini oxla nişan alıb vurmaq istəyir. Hər iki halda bu süjet bir zamanlar yerli əhalinin ovçuluq məşguliyyətini açıq göstərir. Belə obrazlı süjet xarakterli oymalara bu ərazinin müxtəlif yerlərində rast gəlmək olar.

Sonasar kəndində tapılmış bir daş da maraqlıdır. Bu daşın alt oturacağı yastı, üst tərəfi isə aşırımlıdır (dördkünc deyildir). Daşın qarşı tərəfində günəşin əksi verilmiş, yan tərəfdə isə iki nəfərin əksi, çox güman ki, döyüşçü və ya ovçular, yaxınlarında onlara məxsus ov və ya döyüş ləvazimatı olan xəncər, nizə ucluqları və s. verilmişdir. Qəbirüstü abidələr içərisində baş daşları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Forma və üslubca milli ornamentli baş daşları əsrlər boyu bu xüsusiyyətləri özündə qoruyub saxlamış və bu günümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Ustad sənətkarlar, bu daşlarda matəm sükutuna bir həzinlik gətirən elə bir naxış və yazı üslubu axtarıb tapmışdılar ki, bu da öz növbəsində belə cansız quru daşlar üzərində yaradılmış bir estetik gözəllik, sanki bir məğrur həzinlikdə qovuşmuşdur.

Adətən dağları, meşələri, səfəli yaylaqları çeşməsiz, bulaqlarsız təsəvvür etmək mümkün deyildir. Bu da təbiətin pozulmaz qanunlarından biridir. Təsədüfi deyildir ki, ulu əcdadlarımız suyu da torpaq kimi ocaq kimi, çörək kimi müqəddəsləşdirilmiş and yeri etmişdilər. Elə indinin özündə də yeri düşəndə belə andlara tez-tez rast gəlmək olur: “O su haqqı”, “O suyun mələkləri haqqı” və s. Bu müqəddəslikdən irəli gələn bir hikmətdir ki, deyirlər “Su haram götürməz”. Bulaq yanında həmişə ehtiramla keçərlər, adını ehtiramla yad edərlər. Ta qədimlərdən bu yana mənim müdrik xalqımın, ağsaqqal övladları özlərinin artıq mal dövlətlərini xalq yolunda təmənnəsiz xərcləməyi “Savab” iş biliblər, el üçün su çəkərək, körpü saldırıblar. Bu ənənə bu gün də davam etməkdədir. Təkcə yetmişinci illərdə rayonun Əhmədli kəndində Seyid Əmir körpüsü, Mirik kəndində Mahmud körpüsü, Qarıqışlaq kəndində Molla Teymur bulağı və s. tikilmişdir. Axırıncı adı çəkilən Teymur kişi anadan gəlmə hər iki gözü kor olmuşdur. Özü dünya işığına möhtac olan bu qoca, özünün qayğıya möhtaclığını unudub, ürəyində el qayğısı çəkirdi. Öz şəxsi vəsaitini kəndinin firavanlığı üçün xərcləyirdi. Bu ərazilərdə bir qisim abidələr isə bulaq üstü abidələrdir. Yəni kənd içərilərində və ətraf yerlərində, yurd yerləri yaxınlığında (yaylaqlarda) bulaqların üstündə inşa edilmiş abidələrdir. Bu abidələr tağbənd formada olub, içinin eni 3-4 metr, uzunluğu isə 6-7 metr olur. Bunun da əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, yayda günün istisindən, payızda, qışda isə yağışdan insanları qoruyur.

Alı Xəlifə ocağı: Laçın rayonu Böyük Seyidlər kəndində yerləşirdi. Alı Xəlifə Qarabağın ən nüfuzlu ağsaqqallarından, ağır seyidlərdən biri idi. Ağa Böyük Seyidlər kəndində rəhmətə getmişdir. Sərdabəsi kənd qəbiristanlığındadır.

Onun müqəddəs məzarı Qarabağ camaatının ən ulu səcdəgahlarından biridir.

Seyid Hüseyn ağa ziyarətgahı: Laçın rayonu Böyük Seyidlər kəndində yerləşirdi. Seyid Hüseyn ağa cəddinin müqəddəsliyini qoruyub saxlayaraq insanların rəğbətini qazanmış və onların ziyarətgahına çevrilmişdi. Ağanın evinə və ocağına olan inamın müqabilində külli miqdarda nəzir gələr, o isə nəzirin bir hissəsini onların özünə qaytarır, digər hissəsini isə fağır-füğaraya paylayardı.

Güllü qəbir piri: Laçın rayonu Böyük Seyidlər kəndində yerləşirdi. Hacı İbrahim ağa Qarabağın adlı-sanlı seyidlərindən olan Xudavəndə Xəlifənin nəvəsi idi. Hacı seyid İbrahim ağanın məzarı Seyidlər kəndinin qəbiristanlığındadır və ağır ziyarətgahlardan sayılır. Ağanın ocağında qızılgül bitmişdi. Elə ona görə də məzarına “Güllü qəbir” deyirlər.

GÖRKƏMLİ ŞƏXSİYYƏTLƏRİ

- **Əvəz Verdiyev** - Sovet İttifaqı Qəhrəmanı.
- **Sultanov Xosrov Paşabəy oğlu** (1879-1947) - ADR-in dövlət və siyasi xadimi, Şuşanın (Qarabağın) general-qubernatoru.
- **Şahsuvarov Nurməmməd bəy Əbilxan oğlu** (1883-1958) - Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarının müavini.
- **Sultanov Sultan Paşa bəy oğlu** - Xalq qəhrəmanı.
- **Əbdürrəhmanov Nadir Qəmbər oğlu** - Azərbaycanın xalq rəssamı. Əməkdar incəsənət xadimi.
- **İlyasov Müseyib İbrahim oğlu** (1884-1944) - Azərbaycan SSR Maarif naziri.
- **Cabbarov Xasay Mahmud oğlu** - Filologiya elmləri doktoru, professor.
- **Şahsuvarov Tofiq Surxay oğlu** - Geologiya-mineralogiya elmləri doktoru, professor.
- **Sadiqov İsmayıl Camal oğlu** - Texniki elmlər doktoru, professor.
- **Muradov Şahbaz Musa oğlu** - İqtisad elmlər doktoru, professor.
- **Aslanov Şirindil Həsən oğlu** - Filologiya elmlər doktoru, professor, “Elm” nəşriyyatının direktoru.
- **Əhmədov Oqtay Bəşir oğlu** - Tarix elmləri doktoru, professor.
- **Süleymanov Məhəmməd Qəhrəman oğlu** SSRİ-nin “Fəxri neftçisi”, “Əməkdar neft mühəndisi”.
- **Həmzəyev Muxtar Əliş oğlu** - Psixologiya elmləri doktoru, professor.
- **Cəfərov Maarif Əliş oğlu** - Fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor.
- **Yusifov Əli Allahverdi oğlu** - Texnika elmləri doktoru, professor.
- **Mehdiyev Məhəmməd Fərman oğlu** - Fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor, EA-nın müxbir üzvü.
- **Məmmədov Mahmud Həmid oğlu** - Texnika elmləri doktoru, professor.
- **Sarı Aşıq** - XVII əsrdə yaşayan ustad aşıq.

- **Ağa Laçın** (1940-2007) - Şair.
- **Səbahəddin Eloğlu** - Şair, publisist, jurnalist.
- **Cahangir Məmmədov** - Arxitektör, rəssam, qrafika ustası
- **Xəlilov Məhəmməd İbrahim oğlu** (1925) - Laçın rayon DİŞ Cinayət Axtarış şöbəsinin sabiq rəisi.
- **Vəliyeva Şərqiyyə Əkbər qızı** (1936) - Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, “Qəhrəman ana”.

MİLLİ QƏHRƏMANLARI

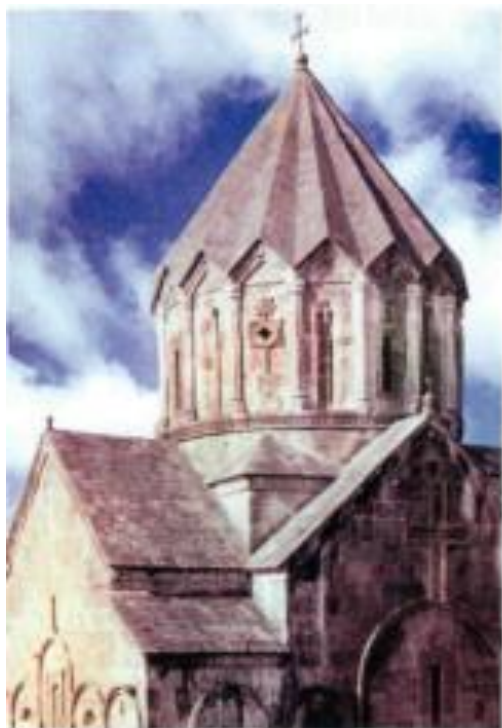
- **Oqtay Güləli oğlu Güləliyev (1962-1992)**
- **Kamil Baladə oğlu Nəsibov (1946-1992)**
- **Qorxmaz Alış oğlu Eyvazov (1967-1994)**
- **Fazil Umud oğlu Məhdiyev (1966-1991)**
- **İsrafil Şahverdi oğlu Şahverdiyev (1952-1994)**

MƏNBƏ:

1. Faiq İsmayılov: “Tarixin faciəsi: Laçın” “Nurlar” 2003
2. Heydər Əliyev Fondu, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İnsan Hüquqları İnstitutu - Mühəribə və tarixi-mədəniyyət abidələrimiz. Bakı 2006.
3. Ziyadxan Nəbibəyli “Laçın-85”. Bakı. “Araz” nəşriyyatı, 2009-150 s.
4. Rövşən Novruzovlu. GENOSİD...ECOCİD. Bakı. “Adiloğlu” nəşriyyatı-2006.

KƏLBƏCƏR RAYONU

Kalbəcər rayonu. Gəncəsar
monastırı. 1238-ci
il Alban-türk monastırı. Yerli
Alban feodalı
Həsən Cəlal tərəfindən inşa
olunub.

Kalbəcər rayonu. İstisu kurort kompleksi.

ÜMUMİ MƏLUMAT

Kəlbəcər rayonu Qərbdə Ermənistan Respublikası, şimalda Daşkəsən, Xanlar (Göy-Göl), Goranboy, şimali-şərqdə Tərtər, şərqdə Ağdam, Xocalı, cənubda Laçın rayonları ilə həmsərhəddir. Sahəsi 3054 kv/km olan rayonda bir şəhər, bir şəhər tipli qəsəbə (İstisu), 145 kənd vardı. Ağdərə rayonunun 20-yə qədər kəndi də Kəlbəcər inzibati bölgüsünə daxildir. Mərkəzi Kəlbəcər şəhəridir. 8 avqust 1930-cu ildə inzibati rayon statusu almışdır. Kəndləri bunlardır - Abdullauşağı, Ağyataq, Fətallar, Moz, Mozqaraçanlı, Ağcakənd, Oruclu, Təzəkənd, Zağalar, Ağdaban, Bağırılı, Çayqovuşan, Almalıq, Böyükdüz, Laçın, Aşağı Ayrım, Boyaqlı, Yuxarı Ayrım, Bağlıpəyə, Vəng, Başlıbel, Alırzalar, Çovdar, Xallanlı, Şahkərəm, Comərd, Qaragüney, Nəcəfəli, Pirlər, Çaykənd, Kəndyeri, Qasımlar, Mişni, Rəhimli, Çəpli, Zülfüqarlı, Çərəkdar, Çıldıran, Türkeşəvənd, Qalaboyun, Qaraxançallı, Yanşaqbinə, Alolar, Armudlu, Bəzixana, Hacıməlilər, İlyaslar, Dəvədaşı, Mehmana, Çıraq, Məmmədsəfi, Tövlədərə, Dalqılınclı, Barmaqbinə, Dərəqışlaq, Otaqlı, Otqışlaq, Daşbulaq, Alçalı, Allıkənd, Boyur, Dəmirçidam, Qanlıkənd, Bazarkənd, Dovşanlı, Hayad, Əsrik, Çobangərəhməz, Çorman, Türkeşəvənd, Günəşli, Alçalı, Nəbilər, Hacıkənd, Başkənd, Heyvalı, Yayıcı, Həsənriz, İstibulaq, Ağdaş, Göydərə, Keşdək, Kərəmli, Kolatağ, Damğalı, Qamışlı, Bağırsaq, Keçiliqaya, Zərquclu, Vəngli, Zallar, Həsənlər, Zəylik, Kaha, Hopurlu, Qazıxanlı, Orta Qaraçanlı, Aşağı Qaraçanlı, Baş Qaraçanlı, Xoləzəy, İmanbinəsi, Tatlar, Qılınclı, Alçalı, Quzeyçikin, Qızılqaya, Yuxarı Oratağ, Çopurlu, Qozlu, Qozlu-körpü, Lev, Mərcimək, Ağqaya, Birinci Milli, İkinci Milli, Üçüncü Mollabayramlı, Nadirxanlı, Narınclar, Sarıdaş, Güneypəyə, Seyidlər, Cəmilli, Susuzluq, Qasımbinəsi, Şaplar, Məmməduşağı, Aşağı Şurtan, Orta Şurtan, Soyuqbulaq, Yuxarı Şurtan, Taxtabaşı, Yenikənd, Təkəqaya, Babaşlar, Bozlu, Çormanlı, Qaragüney, Yanşaq, Yellicə, Təkdam, Zar, Şeyinli, Zivel, Şahmansurlu.

Kəlbəcər rayonunun əhalisinin sayı (01.01.2010) 79,0 min nəfərdir. Kəlbəcər əhalisinin 98 faizini azərbaycanlılar, 2 faizini isə ruslar, İrandan gəlmə kürdlər və başqa millətlər təşkil edir.

Kəlbəcər şəhəri Bakıdan təxminən 450 km qərbdə, Bərdə-İstisu (Kəlbəcər) avtomobil yolunun kənarında, Tərtər (çay) çayı sahilində, sıldırım qayalıqlar üzərində yerləşir. Şəhərdə Respublika Dövlət Kənd Təsərrüfatı İstehsal-Texniki Təminat Komitəsinin rayon şöbəsi, məişət xidməti kombinatı, sanitariya-epidemioloji stansiya, 2 orta məktəb, musiqi məktəbi, mədəniyyət evi, 2 kütləvi kitabxana, mərkəzi rayon xəstəxanası, poliklinika, kinoteatr, doğum evi, iri ticarət, sənaye müəssisələri və s. vardı. Geniş dağ düzənliyi üzərində yerləşən Kəlbəcər şəhərini əhatə edən dağlar sanki öz ətəklərini şəhərin ayaqları altında yerə sərmişdir.

Azərbaycanın cənnət məkanı olan Kəlbəcər rayonunun ərazisini başdan-başa güllüstan adlandırmaq olar. Otuz mindən artıq bulağı olan, ilin bütün dövrlərində, hər çeşmə başında qonağı olan Kəlbəcər rayonu təbiətin muzeyidir. Rayon ərazisində 4 mindən artıq bitki növü bitir ki, bunlardan da 200-ü dərman bitkisidir. Zəngin meşələr diyarı

olan Kəlbəcərdə yüzlərlə mineral bulaqlar mövcuddur. Min bir dərdin dərmanı olan İstisunun şöhrəti, sinəsindən qarı-qırovu, zirvəsindən tufanı-çəni heç zaman əskik olmayan Murovun şıltaqlığı, hər il yamaqları qonaq-qaralı oJan Dəlidağın saysız-hesabsız gülü-çiçəyi ələmə bəllidir. Məhz bu səbəbdən də Qafqaz geologiyasının atası hesab edilən V. Avix Kəlbəcər haqqında demişdir ki: “Kim Tərtərçay dərəsi boyunca seyr etməmişdirsə, İsveçrənin gözəlliyinə yalnız o məftun ola bilər”.

Kəlbəcərə dünya şöhrəti qazandırmış Yuxarı İstisu, Aşağı İstisu, Keşdək, Qarasu, Mozçay, Bağıracaq, Qotursu kimi çox böyük müalicə - balneoloji təsirə malik mineral su yataqları da (ümumi istismar ehtiyatları 3093 kub/m/gün) işğal ərazisində yerləşir.

Təbiətin Kəlbəcərə bəxş etdiyi min bir nemətdən biri də bizi dünyaya tanıdan və loğman kimi neçə milyon insanı sağaldaraq həyata qaytaran dirlik suyu - İSTISUDUR.

İstisu Kəlbəcərin qərb hissəsində silsilə dağ yamaqlarındadır. Göyçə gölündən 300 verstlik yolda yerləşir. Dəniz səviyyəsindən 2225 metr yüksəklikdədir. Yevlax-Bərdə dəmiryolu ilə isə İstisuya Tərtər-Ağdərədən keçən yol 200 km-dir. Kəlbəcər-İstisu arası isə Tərtər çayı boyunca uzanan maşın yolu ilə 25 km-dir. 1940-cı ildə 2 sahədə (Kəlbəcər-Ağdərə, Kəlbəcər-İstisu) İstisu-Tərtər yolu çəkilməmişdi.

Azərbaycan təbiətinin bilicisi, mərhum akademik Mirəli Qaşqayın gözü ilə bu yerlərə baxsaq və dili ilə desək, belə alırdı: “...Kəlbəcər rayonundakı İstisu mineral su bulağı təbiətin gözəl hədiyyəsidir. Öz kimyəvi tərkibi və fiziki xüsusiyyətlərinə görə, bu sular dünyada məşhur olan Karlovı-Varı bulaqlarının (Çexoslovakiyadadır) eynidir və bəzi xüsusiyyətlərinə görə dünyada yeganədir”.

O, zamanın ən görkəmli kimyaçı alimi E. E. Karstensi Kəlbəcər ərazisindəki mineral suları yoxladıqdan sonra İstisunun müalicəvi əhəmiyyətini daha yüksək (hətta- Karlovı-Varıdan da yüksək) qiymətləndirmiş və bu müalicə otağının təkə bu əraziyə, Azərbaycana, SSRİ-yə deyil, dünyaya şöhrət gətirəcək bir mənbə olduğunu göstərmişdir.

İstisunun istiliyi 58,8 °C qədərdir. Cəmi mineralların sayı 6,7 qrama çatan 11 litr suyun tərkibi göstərir ki, litium, brom, yod, mərgümüş, fosfor, sink, med, nikel, maqnezium, dəmir və s. kimyəvi maddələrlə zəngindir. Bu bulaqlardan biri 8 metrədək hündürlükdə fəvvarə vurur. Verilən məlumatlar göstərir ki, İstisu mənbələrinə hər il 3 milyard 963 mln. litr su çıxır. Sudolduran sexlər isə bunun cəmi 22 mln. litrindən istifadə edirdi.

İstisu mineral bulaqları 1138-ci ildə güclü zəlzələ zamanı yerin qabarması, çatlaması nəticəsində əmələ gəlmişdir. İstisu mineral bulaq suyu hipertermal, karbon qazlı, hidrokarbonatlı-xloridli-sulfatlı-natriumludur. İstisu mineral bulaqları fəaliyyətdə olan 12 bulaqdan ibarətdir. Kəlbəcər rayonu ərazisində yerləşən İstisu mineral suları özlərinin əlverişli qaz və kimyəvi tərkibinə, yüksək temperaturuna, böyük təbii ehtiyatlarına görə xüsusilə fərqlənir. Onun suları ilə insanın həm xarici

həm də daxili xəstəlikləri müalicə etmək mümkündür. İstisu bulağı üstündə 80-ci illərdə iri kurort və mineral sudoldurma zavodu tikilmişdir. Həmin zavod sutkada 800 min litr su istehsal edirdi.

Rayonun İstisu (Kəlbəcər) qəsəbəsində keçmiş SSRİ-də Ümumittifaq əhəmiyyətli 1 və 2 nömrəli İstisu sanatoriyaları fəaliyyət göstərirdi. Hər il orada 50 min nəfər müalicə olunur və istirahət edirdi. İstisu mineral suyu rayon büdcəsinə ən çox gəlir gətirən təbii sərvətlərdən biridir. Azərbaycan neftinin çıxarılmasına külli miqdarda vəsait xərclənir. Hətta xarici şirkətlərin köməyindən də istifadə olunur. Təbii bulaq olan İstisunun illik axımı 600 milyon litrə bərabərdir. Ancaq bu suyun cəmi 10 faizindən istifadə olunurdu. Müalicəvi əhəmiyyətinə görə Çexiyanın Karlovu Vari suyundan üstün olan İstisuya şəfa tapmaq üçün müxtəlif ölkələrdən turistlər gəlirdi.

COĞRAFIYASI

Səthi dağlıqdır (Murovdağ, Şahdağ, Şərqi Sevan, Vardenis, Mixtökən, Qarabağ silsiləsinin və Qarabağ yaylasının bir hissəsi). Ən yüksək zirvəsi Camış dağı (3724) və Dəlidağdır (3616). Ərazidə Yura, Tabaşir, Paleogen, Neogen və Antropogen çökmə, vulkanogen-çökmə və vulkanik süxurları yayılmışdır. Ən böyük çayı Tərtər və onun qolları (Lev çayı, Tutqunçay və s.) Bazarçayın da mənbəyi Kəlbəcər rayonu ərazisindədir. Rayonun mərkəzi və şimal hissəsində enliyarpaqlı meşələr, meşə-çöl bitkiləri, yüksək və qismən orta dağlarda alp və subalp çəmənlikləri geniş yer tutur. Meşələrinin ümumi sahəsi 32774 hektardır. Qaya keçisi, qonur ayı, çöl donuzu, daşlıq dələsi, ular, qartal və sair faunasını zənginləşdirir.

İri yaşayış məntəqələri Kəlbəcər şəhəri, şəhər tipli İstisu qəsəbəsi, Başlıbel, Zəylik, Zar, Qılıçlı və Zülfüqarlı kəndləridir.

Kəlbəcər rayonu zəngin meşələri ilə fərqlənir. Kəlbəcər meşə təsərrüfatının ərazisi 32774 hektar təşkil edirdi.

Kəlbəcər rayonunun ərazilərində yerləşən meşələr I qrupa aid olub, su saxlayıcı və gigienik, hava təmizləyici əhəmiyyətə malikdir.

Onlardan: Qiymətli balıq hövzəsinin olduğu çayları ətrafında yerləşən qoruq meşələri - 13471 hektar, ətraf mühitin müvafiqəsi üçün əhəmiyyətli meşələr - 15531 hektar, şəhər və kənd məntəqələrinin ətrafındakı yaşıllıqlar - 274 hektar, meşə park zonası - 80 hektar. Hər tərəfdən dağlarla əhatə olunmuş rayon ərazisi üçüncü və dördüncü dövrün vulkanizm, lava axınına məruz qalmışdır. Kəlbəcər rayonundan başlayaraq Tərtər çayının sol sahili boyunca lava axaraq bazalt-andezit sütunları möhtəşəm qayalıqlar, gözəl təbii mənzərələr yaradır. Sonrakı geoloji dövrlərdə çoxbucaqlı bu sütunlar aşınmaya məruz qalmış və tikinti materialları olan çınqıllar əmələ gətirmişdir. Bu təbii çınqıllar son illərdə bütün rayonun abadlaşmasında təbii xammal kimi istifadə olunurdu. Çay boyunca yumşaq süxurlar

errozziyaya məruz qalmış və Kiçik Qafqazın ən böyük kanyonunu yaratmışdır. Ehtiyatı həddindən çox olan perlitdən İstisu kurortu və Kəlbəcərin son dövrlərdə istifadəyə verilmiş inzibati binalarında, Heydər Əliyev adına sarayda istifadə olunmuşdur. Xalkozin, azurit, yaşma, oniks, lazurit, obsidian kimi qiymətli daşlar zərgərlik üçün əvəzolunmaz xammal ehtiyatları olaraq əhəmiyyətinə görə dünyada yeganə olan İlmen mineral qoruğundan heç də geri qalmırdı. Geoloqların tədqiqatlarına görə Kəlbəcər rayonunun ərazisində 77 növ mineral var. Təkcə travertinin ehtiyatı 309 milyon kub metrdir. Azərbaycanın Gürcüstandan aldığı pemza (süngər daşı) Kəlbəcərdə kifayət qədərdir. Son illərdə mərmər və mişar daşlarından da istifadə olunurdu. İsti və soyuq havanı buraxmayan, atom radiasiyasının qarşısını alan obsidian qızdıqda həcmi 18 dəfə artırmaq qabiliyyətinə malikdir. Hörgü işlərində və arakəsmələrdə çox nadir tikinti materialıdır. Kəlbəcər rayon Tarix-diyarşünaslıq muzeyinin, rayon şahmat məktəbinin bütün ətraf divarları Kəlbəcərin qiymətli daşları ilə tikilmişdir. Tərtər çayının hövzəsində 412-yə qədər mineral su yataqları mövcuddur.

Kəlbəcər həm də filiz ehtiyatları ilə zəngindir. Zod aşırımı və Söyüdlü yaylağı, Keytıdağda qızıl, Göydərdədə xromit, Ağyataq, Qaraqaya, Şorbulaqda civə (kinovar), Bağırsağ (yuxarı) dərəsində uran yataqları perspektivli əlvan metallurgiya xammallarıdır.

Rayonun iqlimi aşağı hissələrdə mülayim, 200 m-dən yüksəklikdə isə soyuq dağ iqlimidir. Yay ətir, qışı nisbətən soyuq keçir. Yağıntılardan çox hissəsi ilin soyuq vaxtında və yazın əvvəlində düşür.

Kəlbəcər rayonunun suları qapalı Xəzər hövzəsinə aiddir. Əvvəlki geoloji dövrlərdə tekonik çökmə nəticəsində Göyçə gölü ilə əlaqədə olan Alagöllərin Sarımsaqlıçay vasitəsilə Tərtərlə əlaqəsi yaranmışdır. Zod aşırımında, Söyüdlü yaylağında, Murovun cənub ətəklərində, Qarabağ vulkanik yaylasında çoxlu tektonik və vulkanik göllər mövcuddur. Ən böyük göl dərinliyi 9 m-ə çatan Böyük Alagöldür. Onun sahələrinin uzunluğu 14 km-dir. Gölə tökülən yeddi çaydan ən böyüyü Azadçaydır.

Aprel, May aylarında qarın əriməsi və yaz yağışları zamanı çaylarda ən yüksək səviyyə qeyd alınır. Avqust və Yanvar aylarında çaylarda suyun səviyyəsi aşağı olur. Daşlı və daşlı-palçıqlı sellər son illər balıqların qırılmasına səbəb olurdu. Tərtərin dərəsindən dağlara qalxdıqca hündürlük qurşaqları bir-birini lüz edir. Qara ağac, Qaratikan kolları enliyarpaqlı meşələrlə əvəz olunur. Meşələrdə palıd, fisdıq, vələs, ağcaqayın, göyrüş, qozqara, söyüd, yemişan, hündür yerlərdə isə tozağacı bitirdi. 1800-2000 m-dən hündürlükdə subalp, alp cəmənlikləri gəlir.

Subalp cəmənlikləri biçənək, alp cəmənlikləri isə yay otlaqları üçün istifadə olunurdu. Murovun və Dəbdəğin hündür zirvələri ətrafında çılpaq yaylaqları ilə fərqlənən dağ-tundra iqlimi gəlir. Meşələrdə insanların sağlamlığının keşiyində duran çoxlu cır meyvə ağacları (alma, armud, əzgil, yemişan), giləmeyvə (qarağat, zirinc, böyürtkən, moruq, həmərsin) bitirdi. Bu bitkilər müharibənin ağır

illərində insanların qış azuqəsi idi. Son illərdə meşələrdə olan cır meyvələrdən dərman və mürəbbə hazırlanmasında istifadə olunurdu. Qiymətli, sərt qabıqlı meyvələr olan qoz və fındıqdan ərzaq məhsulları hazırlanırdı. Eyni zamanda bu ağacların oduncağı gözəl mebel xammalı idi. Tut ağacından isə musiqi aləti - saz hazırlanmasında istifadə olunurdu. Kəlbəcər rayonunun tarix-diyarşünaslıq muzeyində qurudulmuş 4000-ə qədər herbərinin 200-ə qədəri dərman bitkisi idi.

Çaylarda şirin su balıqları olan qızıl balıqlar üstünlük təşkil edirdi. Əvvəlki dövrlərdə Kəlbəcər rayonu ərazisində iribuynuzlu maral yaşasa da nəslə kəsilməmişdi.

1983-cü ildə Tərtərin sağ sahilində tapılan maral buynuzları burada maralların yaşamasını bildirirdi. Nadir hallarda ən yırtıcı heyvan olan pələngə və qonur ayıya rast gəlinirdi. Canavar, tülkü, dovşan, dələ kimi xəz dərilili heyvanlar çox idi. Quşlardan qırmızı kitabə düşmüş turac, qırqovul, kəklik, heyvanlardan isə dağ keçisinə, əliyə rast gəlinirdi.

Çiçəkli adlanan ərazidə dünyada yeganə təbii arealı olan ayı fındığı, qırmızı kitabə düşmüş gürcü palıdı, qırmızı palıd, Qafqaz cökəsi, saqqallı qozağacı ağaclarının böyük massivləri yerləşir. 40 min hektar ərazidə yerləşən meşələr təkcə oduncaq və qiymətli inşaat, məişət materialları deyil, iqlim dəyişdirici, suqoruyucu, torpaq qoruyucu, müdafiə funksiyaları daşımaqla, ildə milyon tonlarla oksigen buraxmaqla təkcə Kəlbəcər üçün deyil, hava ilə nəfəs alan, atmosferdən istifadə edən bütün Qafqaz, Avropa üçün həyat mənbəyidir. Kəlbəcər rayonunun ərazisində 4 mindən artıq bitki boy atır. Bunlardan 200-ə qədəri dərman bitkiləridir.

Ayıldoşəyi, albalı, alma, andız, ardıç, armud, acı əvəlik, acı yonca, acı çiçək, bağayarpağı, baldırğan, balqabaq, bat-bat, bəlgəmotu, bənövşə, boyaqotu, böyürtkən, bulaqotu, qaytarma, qantəpər, qarağat, qarğıdalı, qatırquyuğu, qızılgül, qırxbuğum, qovaq, qoz, quşəppəyi, dağ yoncası, dağ lələsi, dəvədabanı, dəlibəng, dəmiravotu, əvəlik, əzgil, əməkəmənci, ərik, əsmə, zəyərik, zirə, zirinç, zoğal, incičiçəyi, itburnu, yarpız, yasəmən, yerkökü, yovşan, kartof, kasni, kahı, keşniş, kəklikotu, kələm, kəpənəkçiçək, kərəvüz, kəçəvər, gavalı, gərmoşov, gilə, gilənar, kicitkən, göyəm, güldəfnə, güləvər, güləbətən, gülünbahar, gülxətim, lərkə, ləçəkotu, lobyə, meşə giləsi, moruq, murdarça, naz, nanə, nərgiz, novruzgülü, öküzboğan, öldürkən, öskəotu, palıd, pərpərən, titraqotu, pişikotu, pomidor, rasyana, reyhan, sarımsaq, soğan, solmazçiçək, söyüd, tərşun, tozağacı, turp, tut, fındıq, fıstıq, xanımotu, xaş-xaş, xədicəgülü, xəndəkotu, xəşənbül, xiyar, xımı, üskükotu, çaytikani, çiylək, çobanyastığı, cökə, çuğundur, cəfəri, çil, çinçilim, şalğamturpu, şam, şaftalı, şahtərə, şirpəncəsi, şomu, şüyüd və s. bitkilər bitirdi.

Ağaclar - Palıd, Vələs, Ulas, Vən, Göyrüş, Toz, Qovaq, Qaraağac, Söyüd, Çinar, Dağdağan, Ayıgiləsi, Şam, Ardıc.

Meyvə ağacları - Alma, Armud, Qoz, Tut, Fıstıq, İtburnu, Yemişən, Qarağat, Moruq, Gilə, Gilənar.

Kəlbəcər rayonu özünəməxsus iqtisadi-coğrafi mövqeyi ilə fərqlənir.

Kəlbəcərin təbii sərvətlərindən alınan gəlir respublikamızın heç bir rayonu ilə müqayisə edilə bilməz. Sənaye məhsulu üzrə birinci yeri tutan, ancaq Abşeron iqtisadi rayonu ilə müqayisə edilə bilər. Əkinçilikdə taxıl, tütən, kartof, bağçılıq (alma, armud, giləs, gilənar, qarağat), heyvandarlıqda isə maldarlıq, qoyunçuluq, quşçuluq, arıçılıq, atçılıq fərqlənirdi.

Kəlbəcər rayonu ərazisində sənaye əhəmiyyətli ehtiyatları 112.5 ton və istismar olunan Söyüdlü (Zod) qızıl yatağı, qiymətləndirilmiş ehtiyatları 13 tondan çox olan Ağdüzdağ və Tutxun qızıl yataqları, sənaye əhəmiyyətli ümumi ehtiyatları 850 ton olan 3 (Ağyataq, Levçay və Şorbulaq) civə yatağı və qiymətləndirilmiş ehtiyatları 200 tondan çox olan Qamışlı və Ağqaya civə yataqları, qiymətləndirilmiş ehtiyatları 10941 min kub/m olan və mişar daşı istehsalına yararlı Kilsəli tuf yatağı, ehtiyatları 4473 min kub/m olan və yüngül beton doldurucusu kimi istifadə edilən Keçəldağ perlit yatağı, ümumi ehtiyatları 2.2 mln. kub/m olan 2 üzlük daş yatağı, ehtiyatları 2540 min kub/m olan Çəpli qum-çınqıl qarışığı yatağı, gözəl dekorativliyə malik 4 mərmər on ikisi (ehtiyatları 1756 ton), 2 nefritoid (ehtiyatları 801 ton) yatağı, ehtiyatları 2337 ton olan 1 obsidian yatağı, ehtiyatları 1067 min kub/m olan 1 listvenit yatağı qalmışdır.

TARİXİ VƏ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİ

Kəlbəcər toponiminin mənşəyi və mənası ilə bağlı müxtəlif fikirlər, baxışlar vardır. “Kəlbəcər” toponiminin mənşəyi qədim türk dilində (oykonimin ilkin forması Kevliçer kimi qəbul edilib) “çay üstündə qala” deməkdir. Kevli “çayın üstü”, çer/car “qala” deməkdir. Yaşayış məntəqəsinin yerləşdiyini qayada Tərtər (çay) çayı boyunca cərgə ilə düzülüşü qədim süni mağaralar mövcuddur. Buna görə də mütəxəssislər toponimi kevil/kəvl və qədim türk dillərindəki cor (qaya, yarıq) komponentləri ilə əlaqələndirirlər. Kəlbəcərdəki oronomik toponimlərin hamısı türk mənşəlidir. Bir sıra qədim türk tayfalarının adı bu gün də bu toponimlərdə yaşayır. Ümumiyyətlə isə, hələlik bu günədək Kəlbəcər toponimi haqqında yekdil, dəqiq elmi fikir mövcud deyildir.

İnsanın təşəkkül tapması və formalaşması dördüncü geoloji dövrlə bağlıdır. Bu dövrün isə 4 milyon ildən artıq tarixə malik olması elmi əsaslarla sübuta yetirilmişdir. Azərbaycanda Azıx, Tağlar (Qarabağda), Zar (Kəlbəcərdə), Qazma (Naxçıvanda), Daşsalahlı və Aveydağ (Qazaxda) Mağara düşərgələri, Qədir dərə, Çaxmaqlı, Kəkilli (Qazaxda) kimi açıq düşərgələrdə aparılan arxeoloji tədqiqatlarda sübut olunmuşdur ki, ibtidai insan sürü icmasının ilk əmək alətləri - daşdan ibarət olmuşdur.

Eramızdan əvvəl IV minilliyin sonu - III minillik Tunc dövrü və ya Kür-Araz mədəniyyəti adlanır. Bu mədəniyyətin əsas təşəkkül və yayılma sahəsi Kür-Araz ovalığıdır. Bu dövrdə əhalinin həyatında əkinçiliklə yanaşı maldarlıq da

böyük rol oynamış və dağlıq ərazilərdə də yaşayışa ehtiyac yaranmışdır. Yeni heyvan növlərinin əhlləşdirilməsi, xüsusilə də təsərrüfatda atdan istifadə olunması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Kür-Araz mədəniyyətinin son inkişaf mərhələsində artıq Azərbaycanın bütün dağlıq zonalarında (Xoşbulaq kurqanları və Xoləzək (Kəlbəcər), İstisu yaylaqlarında yaşayış məskənləri) məskunlaşma başa çatmışdır.

Orta tunc dövrü Azərbaycanda qədim incəsənətin çiçəklənmə mərhələsidir. Saxsı qablar üzərində çəkilmiş naxışlar bunu bir daha təsdiqləyir. Qobustan (Böyükdaş, Yazılıtpə), Gəlinqaya və Kəlbəcərin digər ərazilərində (Qoçdaşda) qayaüstü rəsmlərdə heyvanat aləmi, məişət və ov səhnələri, əyləncə və magiya (şamanlıq) təsvir olunmuşdur.

Kəlbəcər də qədim insan məskənlərindən biri olmuşdur. Burada ilk məskən salan albanların izləri də, onun qayaüstü təsvirlərində və küp qəbirlərində son illərə kimi, ermənilər bu müqəddəs yerləri tapdaq altına alana qədər, qalmaqda idi.

Kəlbəcər antik dövrün abidəsi kimi də maraqlı ərazidir. Rayonun “Qaragöl” və “Zalxa gölləri” sahillərində, “Ayıçınqıllı” və “Pəriçınqıllı” dağlarında qayalarda həkk edilmiş təsvirlər 1968-ci ildən öyrənilməyə başlanmışdır.

1976-cı ildə Kəlbəcər qaya təsvirlərinin yerləşdiyi ərazinin yaxınlığında Azərbaycanda ilk dəfə olaraq yaşayış yeri aşkar edilmişdir. Burada diametri təqribən 20 metr olan dairəvi tikili qalıqı üzə çıxarılmışdır. Mürəkkəb quruluşlu bu tikilinin divarları (qalınlığı 2 metrə qədər) qaya parçalarından və çay daşlarından hörüldüyü bir daha bizə əsas verir deyək ki, bura ilk insan məskəni olmuşdur. Çünki o cür nəhəng qaya parçalarını sonrakı nəsəl çətin ki yerindən tərpədə bilsin.

Həmin yaşayış yerlərində o dövrə aid, yəni b.e.ə. III minilliyə dair gil qab qırıqları, dən daşları, dəvəgözü və çaxmaqdaşından hazırlanmış bıçaqlar, ox ucluqları və s. də tapılmışdır. Burada aşkar edilmiş qaya təsvirləri ilə bir dövrdə (Tunc dövrü) yaşayış yerli tayfaların iqtisadi, sosial və mədəni həyatı haqqında təsəvvür yaranır.

Kəlbəcər ərazisində 30 min ildən çox tarixi olan qədim yaşayış məskənləri, 6 min il yaşı olan qaya təsvirləri, çöp şəkilli qədim türk əlifbası nümunələri aşkar edilmiş, bütün bunlar bəzəsində mətbuatda geniş yazılar dərc olunmuşdur. Ərazi demək olar ki, qəbirüstü at, qoç, sandıq fiqurları ilə, daş üzünə həkk olunmuş yazı və rəsmlərlə doludur. Daş abidələr Şimali Azərbaycanda atəşpərəstliyin, xristianlığın, VII əsrdən isə İslamın yayıldığı dövrlərdə yaradılmışdır. Atəşpərəstlik dövründə yaranmış bir daş abidə diqqəti daha çox cəlb edir: rəsmdə solda yuxarıda Günəş parlayır. Bir nəfər atı yedəkləyib Günəşə doğru çəkir, bir nəfər isə əlində qılınc atın arxası ilə addımlayır. Günəşə qurban aparırlar. Bu rəsmə baxdıqda “tarixin atası” Herodotun yazdıqlarını xatırlayırsan. (b.c.ə. 490-480-cı illər): “Onların sitayiş etdikləri yeganə Allah Günəşdir. Günəşə onlar atları qurban verirdilər. Onlar bu cür qurbanvermənin mənasını bunda görürdülər ki, ən sürətli Allaha dünyada mövcud olan ən sürətli canlı qurban vermək lazımdır”.

Rayonda “Türk qəbristanlığı” adı ilə tanınan bir neçə qədim məzarlıq var. Bunların ən böyüyü Tirkeşəvənd, Kəlbəcər, Zar və s. kəndlərin ərazisidir. Qəbristanlıqlar müxtəlif əsrlərdə yaradılmış forma və ölçü ilə bir-birindən fərqlənən at, qoç, sandıq qəbirüstü fiqurlar, başdaşı və günbəzlərlə zəngindir.

Kəlbəcərdəki oronomik toponimlərin hamısı türk mənşəlidir. Bir sıra qədim türk tayfalarının adı bu gün də bu toponimlərdə yaşayır. Bunlardan 20-dək kəndi əhatə edən Ayrım dərəsini, 10-dək kəndi əhatə edən Qılınçlılar, 6-7 kəndi əhatə edən Alxaslı, 4 kəndi əhatə edən Qaraçanlı bölgələrini, eləcə də tayfa adı daşıyan Çıraq (Türkeşkənd), Qanlıkənd, Əsrək, Çovdar, Çorman, Təkəqaya, Barmaq, Çəpli, Zar, Zivel, Yanşaq, Söyüdlər (biz Seyidlər deyirik) və bir sıra yaşayış məntəqələrini, Çiçəkli, Söyüdlü, Abdal, Qaraxanlı, Bağırخان, Taxta və b. yaylaqları, Qaramanlı, Xəndək, Güzdək, Tələlər, Aluluq, Quturlu (Qoturlu kimi işlədirik), Tərtər, Dəlidağ, Keyti, Tamaşa, Qoçdaş, Dikyurd, Yellicə, Aydoğan, Qoşqar və s. dağ, dərə, əkin-biçənək adlarını - türkmənşəli toponimləri göstərmək olar.

Ağdaban kəndinin qədim alban tayfasının adını daşdığı güman edilir. “Alban” adının Ağuan, Aluan, Ağvan, Andan kimi təhrif olunmuş adlarından birinin də Ağban olması istisna deyil.

XI əsrdən başlayaraq, bir sıra tarixi səbəblərdən, xarici təcavüzkarların basqınlarından oğuz türklərinin vaxtaşırı yerdəyişməsi baş vermişdir. Bu səbəbdən bir sıra tayfalar öz adlarını qonşu dövlətlərin ərazilərində də əbədiləşdirirmişlər. Buna görə də Kəlbəcərdəki toponimlərə ölkənin başqa rayonlarında, həmçinin qonşu dövlətlərin ərazisində də rast gəlinir.

Kəlbəcərlilərin ulu babalarının bağlı olduqları köklər və məskənlər barədə yazılı məlumata malikdirlər. Onlar əsillərinin əsas aran və dağ Qarabağla, Cənubi Azərbaycanla, Zəngəzurla, Dərələyəzlə, Qazax-Tovuzla və s. bağlı olduğunu söyləyirlər. Ən qədim kökləri isə Cənubi Azərbaycana gedib çıxır.

Kəlbəcərdə “Türk qəbristanlığı” adı ilə tanınan bir neçə qədim məzarlıq var. Bunların ən böyüyü Tirkeşəvənd, Kəlbəcər, Zar və b. kəndlərin ərazisidir. Qəbristanlıqlar müxtəlif əsrlərdə yaradılmış, forma və ölçüləri ilə bir-birindən fərqlənən at, qoç, sandıq qəbirüstü fiqurlar, başdaşı və günbəzlərlə zəngindir.

Kəlbəcər rayonundakı “Qayaüstü təsvirləri” ən çox “Sərçəli dağ”, “Qurbağalı çay”, “Gəlin qayası”, “Soltan Heydər”, “Ağ çay”, “Ayu çınqılı”, “Zalxa gölü”, “Dəvəgözü dağı” adlanan yerlərdə idi.

Kəlbəcər Tarix-diyarşünaslıq muzeyi 3500-dən çox “Qayaüstü təsvirlərini” qeydə almış və onlardan bir çoxlarının foto-şəkillərini çəkmişdir.

“Qayaüstü təsvirlər” ən çox kустar şəkildə bazalt daşına həkk edilmiş keçələrdən, ov səhnələrindən, yallıya bənzər oyunlardan, göy cisimlərindən, qədim heyvanlardan və s. ibarət idi.

Kəlbəcər özünün tarixini, mədəniyyətini əsrlər boyu saxlayan qədim bir diyar kimi də tanınmışdır. Belə ki, bu ulu insan məskəninin hər hansı tərəfinə ayaq bassan, orada qədim insan məskənləri olan mağaralar, qalalar, abidələr görürsən.

Tarixin sərt sınaq və imtahanına məruz qalmış bu yadigarlar insan əli ilə yapıldığı kimi, insan əli ilə də tamamilə məhv olmaq təhlükəsinə qədər dağıdılmış və hətta, bəziləri yerlə-yeksan olunmuşdur. Amma bu da möcüzədir ki, tarixin yaddaşı olan qalalar, mağaralar bəzən özü-özünü hifz etmiş və bizim əsrimizə qədər bir neçə min illik ömür yaşamışdır.

Qaya və daşların üzərindəki alban yazılarını məhv edən erməni qonşularımıza qoşulanda bilmirdik ki, bu hərəkətlərimizlə onlara kömək edirik və tariximizi silirik. Çünki gözlərimiz qarşısında ermənilər də o yazıları pozur və erməniləşdirirdi.

Bir az öncəyə gedib qeyd edək ki, Kəlbəcəri “Azərbaycanın ikinci Qobustanı” adlandıran rəhmətlik Xudu Məmmədov, Mirəli Qaşqay, Niyazi İbrahimov, Qüdrət İsmayılov, Ziya Bünyadov, Budaq Budaqov və digər neçə-neçə vətənpərvər ziyalı-alimlərimiz hələ o zamanlar Kəlbəcərin ciddi nəzarətə alınaraq qorunmasını tələb edirdilər. Ona görə ki, türkün tarixi yaşayan qala və abidələr, albanların hələ islamaşmamış əcdadlarının yaşayış məskəni olmuş Kəlbəcər xain qonşular tərəfindən mədəni surətdə işğal edilir və erməniləşdirilirdi.

Tarix elmləri doktoru Qüdrət İsmayılovun və onun dissertantı Niyazi İbrahimovun apardıqları tədqiqat işlərinin nəticəsinə görə, bura ən qədim insan məskəni olmuşdur. Rayonun ərazisində eramızdan çox-çox əvvəlki minilliklərdən xəbər verən qaya təsvirləri də Kəlbəcərdə az deyildi. “Qobustanın qardaşları” kimi tanınmış sal daşlar da Kəlbəcər dağlarından tapılmışdı. “Soltan Heydər”, “Qurbağalı çay”, “Turşsu”, “Ayıçınqılı”, “Gəlinqayası”, “Böyük dəvəgözü”, “Sərçəli” və s. yerlərdəki qayaüstü təsvirlərlə Qobustandakı “yazılı və şəkilli daşlar” tamamilə bir-birinin oxşarı və ya “əkiz”lərdir. Tarixçi alim Rəşid Göyüşovun, Xudu Məmmədovun və başqalarının fikrincə, bu daşların üzərindəki şəkillərin yaşı az qala bu daşların öz yaşı qədərdir. Maraqlı budur ki, bu təsvirlər bazalt kimi sərt qayalar üzərində həkk edilmişdir. Kəlbəcər tarix-diyarşünaslıq muzeyinin həyətinə gətirilmiş 28 ədəd yazılı və şəkilli daşlar təkcə Kəlbəcərin deyil, bütövlükdə Azərbaycan torpağının qədim insan məskəni olduğunu sübut edən dəlil idi. Həmin təsvirlərdən biri belə idi: Bir insan fiquru ayağının birini bir dairənin, o birini isə digər bir dairənin üzərinə qoyaraq yuxarıdakı kürəyə baxır. Güman olunan budur ki, insan bir planetdən digərinə uçmaq arzusundaır. İnsan fiqurunun ayağı altındakı dairənin biri Yer, o biri isə Ay güman olunur. Demək, insan Yerdən Aya, oradan isə başqa bir planetə uçmaq istəyində hələ o zamanlardan bulunub.

“Löh” qalası: Adı qalanın formasını tamamlayırdı. Qalanın beli dəvə boynuna oxşayırdı. Qalaları tədqiq edənlərin fikrincə, bu qalalar karvan yollarının üstündə tikilmiş ki, bununla da həmin yollara nəzarət olunmuş. “Löh” qalasının başında qayadan yonulmuş, dərinliyi 3-5 metrə çatan quyular var ki, burada ya ərzaq, ya da su saxlanılmış. Həmin quyuların içərisindən nəhənk palıd ağacları bitib qalmışdır ki, hər birinin diametri 30-40 sm. olardı. Qalanın Lev çayı istiqamətində iki mağara aşkar olunmuşdur ki, bura ən qədim insan məskənləri hesab olunur. Yayda olduqca sərin, qışda isə isti olan bu mağarada istənilən ərzaq

məhsulunu bir ay saxlamaq olurdu, keyfiyyəti itmirdi. “Xos meşəsi” adlanan yerdəki abidənin və buradakı məzar daşlarında alban xaçı olsa da, yaxınlıqdakı, “Löh” qalası hələ albanlardan qat-qat əvəllər mövcud olmuş insan məskənlərindən biridir.

Kəlbəcər qalalarının içərisində ən yüksəklikdə yerləşəni “Comərd” qalasıdır. Kəlbəcərin ərazi etibarə ilə ən böyük sahəsi sayılan Tutquçay dərəsinə gedən yolun üstündəki Comərd kəndindən xeyli yuxarıda, qayalıq başında tikildiyi üçün “Comərd” qalası kimi tanınmışdır.

“Qaraçanlı və ya Ulu xan” qalası Kəlbəcərdən yuxarıda, Qaraçanlı kəndinin yaxınlığında, Kəlbəcərdən İstisuya gedən yolun solunda Tərtərin sol sahilindədir. “Qalaça” adı ilə tanınan bu gözətçi məntəqəsinə gizli su yolu da var idi. Qalanın sağ yanında Qaraçanlı çayına kimi böyük bir çınqıllıq var. Həmin çınqıllığın altı ilə qalaya bir yol çəkilib. Bu gizli yol çayın göllənən yerinə kimi enirdi.

Burada başqa bir möcüzə də diqqəti çəkirdi: bir bulaqdan 5-6 dəqiqədən bir gah xalis mineral, gah da dişgöynədən təmiz su çıxırdı. Sonralar burada istisu axtaranlar buruq vuraraq həmin narzanı itirdilər.

Daha çox dağıdılmış və məhv edilmiş qalalardan biri də “Qala-boynu” qalası idi. Qalanın içərisində 200-dən çox binanın kalafa yerləri var. Buraya da dağlardan yeraltı su xətti çəkilibmiş.

Kəlbəcər ərazisindəki qala və abidələr sırasına daxil olanlardan biri də “Laçınqaya” qalasıdır. Qala 120-ci ildə monqollar tərəfindən dağıdılmış, əhali qılıncdan keçirilmiş, tarixçi gəncəli Kirakosun məlumatına görə, insan qanı qayalar arasından sel kimi axıb Tərtər çayını qırmızıya boyamışdı.

Bu qalanın sağ sahilindəki çınqıllıqdan çaya bir yeraltı gizli yol salınmışdır. Bunlardan başqa İstisu kurortundan yuxarıda Kəlbəcər şəhərinin alt hissəsində, Çərli kəndinin ərazisində, Zar və Mollabayramlı kəndlərinin səmtində və başqa yerlərdə də qədim qalaların qalıqları mövcud idi.

Kəlbəcərdəki qalalar əsasən karvan yollarını qorumaq üçün inşa edilmişdir.

İstisudan yuxarıdakı dağa Soltan Heydər dağı deyirdilər. Belə rəvayət edirdilərki, Şah İsmayılın atası Soltan Heydər hər yayı bu dağda keçirirmiş və dağın adı onun adı ilə bağlıdır.

“Ərizə” qalasında Qaçaq Nəbi kənd camaatının ərizəsinə bu qalada baxdığı üçün qalanın adı “Ərizə” qalası kimi yayılmışdır.

Qədim Alban abidələri.

Kəlbəcər ərazisindəki qədim Alban abidələri bunlardır: Tərtər, Tutquçay, Seyidlər dərələri boyunca yerləşən “Xudavəng”, “Laçınqaya”, “Lev”, “Uluxan”, “Qalaboynu”, “Comərd”. Bu abidələrin içərisində nisbətən salamat qalanı “Xudavəng” məbədidir.

“Xudavəng” abidə kompleksi. Bu abidə kompleksi Kəlbəcərdən şərqdə, Ağdərə-Kəlbəcər magistral yolunun sahilindəki Bağlıpəyə kəndindən aşağı, yəni Ağdərəyə tərəfdə, Kəlbəcər rayonunun 29 kilometrliyindədir. İndiki “Xudavəng” abidə kompleksi VI-VII əsrlərdə Alban kinyazı tərəfindən tikilib XV əsrlərdə bu abidə Alban knyazlığının dini məbədi olub. Sonralar məbəd bir neçə dəfə təmir edilib, əlavələr olunub və nəhayət Alban hökmdarı Həsən Cəlal tərəfindən yenidən inşa edilib. Məlumatlar göstərir ki, onun arvadı Minə Xatun Burada dəfn olunub, anası Arzu Xatun və dövrün görkəmli ziyalısı Muxtar Qoş bu məbəddə olmuş və xatirə üçün nişan daşları qoymuşdur. Maraqlısı odur ki, üstü gümbəz kimi tikilmiş bu binaların tikintisində ağac materialından istifadə olunmuşdur. Binanın divarlarında yağlı boya ilə çəkilmiş Çoxlu şəkillər və yazılar var idi. Ağdərədən və Baserküçərdən gələn ermənilər həmin xaç və yazıları balta ilə çaparaq yox etmiş və beləliklə, tarixdən izini silməyə çalışmışlar. Abidənin tikintisində istifadə olunmuş daşlar Tərtər çayının sahilindən bir dərədə yığılaraq suxurlaşmış və və kiristallaşmış gildən əmələ gəlmişdir.

Həmin abidənin son illər ermənilər tərəfindən “qorunması” göz qabağında idi. Ağdərə RPK katibinin göstərişi ilə abidə-kompleks taxtadan çəpərlənmişdi. Lakin Kəlbəcər camaatı həmin çəpəri dağıtmışlar. Amma ermənilər yenə də başqa vasitələrdən istifadə edərək xaricdə göstərdikləri kino-filmlərdə çox ustalıqla alban abidəsini erməni kilsəsi kimi təqdim edir və ulu Arsaxın maddi-mədəniyyət abidəsinin türklər tərəfindən dağılması haqqında dünya ictimaiyyətinə saxta tarixi məlumatlar çatdırırlar. Nisbətən salamat qalmış məbəddə heç bir xiristianlıq nişanəsi yoxdur.

Kəlbəcərin ərazisində belə məbədlərlə yanaşı yaşı 7-8 min illiyə gedib çıxan qəbiristanlıqlar da az deyildi.

Kəlbəcər ərazisində çayların üzərində çoxlu tağbənd Daş körpülər olmuşdur. Bunlardan çoxu məhv olmuş, bəzilərinin qalıqları, bir neçəsi isə salamat qalmışdır. Məsələn: Bağlıpəyəyə 3 km qalmış Tərtər çayının üzərində salınmış qədim körpünün bir tərəfinin divarı qalmışdır.

Qamışlı kəndindən yuxarı çayın üzərində qurulmuş iki körpünün divarları yerində dururdu.

Tərtər çayının üzərində salınmış tağbənd Daş körpü salamat qalırdı və ondan istifadə edilirdi. Bu körpü Şurtan kəndindən aşağı, Soyuqbulaq kəndinə gedən yolun səmtində idi.

Zəylik kəndi çayında da Daş körpüdən istifadə edilirdi.

KƏLBƏCƏR RAYON TARİX-DİYARŞÜNASLIQ MUZEYİ

İçərisində 30 mindən artıq tarixi əhəmiyyətli əşyalar olan Kəlbəcər tarix-diyarşünaslıq muzeyi abidəsi 1980-ci illərin əvvəllərində yaradılmışdır. Muzeyin həyəti 900 kv/m artıq idi. Muzey eksponatları zəngin bir dəhlizdən, 3 kabinetdən, 9 nümayiş salonundan və içərisində 30 mindən çox eksponat olan bir fondan ibarət idi. Muzeyin çöl divarlarında 2037 rəng çaları olan daşlardan istifadə edilib, divarlarda da bir muzey yaradılmışdır. Bu divarlarda daşdan düzəldilmiş müxtəlif naxışlar, kənd təsərrüfatı abidələri, Bəbir və Çöl keçisi fiqurları, nehrə, qazan, tuluq və bir çox əşyaların daşdan çəkilmiş şəklini görmək olardı. Muzeyin həyətinə daşdan yonulmuş 14 qəbirüstü At və Qoç heykəlləri nümayiş etdirilirdi. Burada “Bəzir daşı” deyilən iki qədim abidə nəzərə çarpırdı. Dəyirman daşlarından 10 dəfə böyük olan bu bəzir daşlarını qoşqu vasitəsilə dikinə fırladıb zəyərək adlı bitkidən yağ alırmışlar.

Mütəxəssislər və tamaşaçılar haqlı olaraq bu muzeyi həm də geologiya, arxeologiya, incəsənət və səs muzeyi adlandırırdılar.

Bolqarıstan, Hindistan, Çin Xalq Respublikası, ABŞ, Almaniya, İtaliya, Kanada, Avstraliya, İran, Finlandiya və bir çox başqa ölkələrin 150-dən çox alimi Kəlbəcər muzeyinə maraqla baxmış, qiymətli rəylər yazmış və bu muzeyin zənginliyinə ürəkdən valeh olmuşlar.

AĞDƏRƏ

Keçmiş Ağdərə rayonunun əksər hissəsi Kəlbəcər rayonunun inzibati ərazi vahidliyinə keçirilmişdir. Ona görə də Ağdərə haqqında burada məlumat veririk.

Ağdərə rayonu 57 kəndi əhatə edib. Səthi əsasən dağlıq, şərq hissəsi isə düzənliklərdən ibarətdir. Faydalı qazıntıları - Mehmana polimetal yatağı, əhəngdaşı və gipsdən ibarətdir. Mehmana yatağının filizlərinin tərkibində sink, qurğuşun və digər qiymətli metallar var. (Asan saflaşır, sənaye əhəmiyyətlidir).

Əsas çayları Tərtər və Xaçındır. Tərtər çayı üzərində 1976-cı ildə Sərsəng su qovşağı yaradılmışdır. Tərtər kompleksi həm elektrik enerjisi almaq, həm də suvarma məqsədilə qurulmuşdu. Anbarda suyun həcmi 560 min kub metr, ildə 125 milyon kilovat saat elektrik enerjisi verirdi və düzən Qarabağın və dağətəyi zonanın 120 min hektar torpaq sahəsinin suvarılması onunla təmin edilirdi. İşğaldan əvvəl 78 min hektar əkin sahəsi suvarılırdı.

Rayon ərazisinin 75,59 min hektarı və yaxud 44 faizini meşələr tuturdu.

Ağdərə Dağlıq Qarabağın mühüm kənd təsərrüfatı rayonlarından idi. İqtisadiyyatında üzümçülük, taxılçılıq, tütünçülük və heyvandarlıq əsas yer tuturdu (1988-ci il).

Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar 53324 hektar idi. Bunun 21189 hektarı əkin yeri, 5931 hektarı çoxillik bitkilər, 1892 hektarı biçənək, 22863 hektarı örüş idi. Suvarılan torpaqlar 15 min hektar idi. Əkin sahəsinin 9,7 min hektarı dənli-paxlalı bitkilər (buğda, arpa, qarğıdalı) və kartof, 11,3 min hektarı yem bitkiləri əkinləri idi.

Rayonda üzümlüklər 3,4 min hektar sahəni tuturdu.

Tərtər çayı dərəsi boyunca Azərbaycanın yuxarı və aşağı Qarabağını birləşdirən karvan və avtomobil yolları var idi.

Memarlıq abidələrindən Vankulu kəndindəki məşhur Gəncəsar alban məbədi, Xanabert qalası, Herabert qəsəbəsində Hermuk qalası, kilsə, Kolatağ kəndində müqəddəs İako məbədi (635-ci il) var idi.

Talış kəndi yaxınlığında, Urek məbədi (XII əsr), Tərtər çayının yuxarı axarında məbəd (XIII ısr), Qasapert kəndində Hatəm Məlik qalası, Madagiz kəndində Yemiş Arakel məbədi (XII əsr) və qədim körpülər dağıdılıb. (Oradakı Qafqaz alban dinastiyaları və katolikoslarının son istinadgahı olan məşhur Gəncəsar məbədinin əsası 1240-cı ildə Həsən Cəlal tərəfindən qoyulmuşdur. Sonuncu Gəncəsar alban məbədi 1837-ci ildən erməni katolikosluğuna tabe edilmişdir).

İşğal edilmiş ərazidə 8036 hektar sanitariya-gigiyena və sağlamlaşdırma funksiyalı meşələr mövcud idi ki, bunun 628 hektarı şəhəratrafi yaşıllıq zonası, 7408 hektarı isə su təchizatı mənbələrinin sanitariya mühafizə zonalarına aid meşələr idi. Rayonda 75059 hektar meşə sahələri var idi ki, bu da ərazinin 44%-ni təşkil edirdi.

Ağdərə rayonunda, Tərtər çayı vadisində Şərq çınarı meşəliyi xüsusi olaraq qorunurdu.

Ağdərə rayonunda zəngin faydalı qazıntı yataqları var idi: Qızılbulaq qazıntı yatağında 13,6 vahid sənaye ehtiyatı olan qızıl və 47,9 milyon ton mis, Mehmana yatağında sənaye ehtiyatları 37,3 milyon ton olan qurğuşun, 40,4 milyon ton olan sink, 100 milyon ton olan Dəmirli mis yatağı, Canyataq-Gülyataq qızıl yatağı vardı.

Sənaye ehtiyatları 38080 min kub metr olan Ağdərə, 6423 min kub metr olan Şorbulaq-I, 2129 min kub metr olan Şorbulaq-II mişar daşı yatağı, 200 min kub metr olan Ağdərə gəc yatağı düşmənlərə qaldı.

İŞĞAL

Kəlbəcər rayonu 2 aprel 1993-cü ildə ermənilər tərəfindən işğal olunmuşdur. Kəlbəcərin işğalı zamanı rayonun 58 mindən artıq əhalisi məcburi köçkün düşmüş, 321 nəfər əsir düşmüş və ya girov götürülmüş, 511 nəfər vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, 97 məktəb, 9 uşaq bağçası, 116 kitabxana, 43 klub, 42 mədəniyyət evi, tarix-diyarşünaslıq muzeyi, 9 xəstəxana, 75 tibbi məntəqə, 23 ambulatoriya, 9 aptek, yüzlərlə inzibati bina, minlərlə mənzil, 100 min baş qaramal, 500 min baş qoyun-quzu, 100-lərlə maşın, texnika və s. talan edilmiş və rayonun milyardlarla manatlıq sərvəti Ermənistanı daşınmışdır.

Dağlıq Qarabağ ərazisindən kənarında yerləşən, 58 min (1993) nəfər əhalisi olan Kəlbəcər rayonunun Ermənistan Silahlı Qüvvələri tərəfindən işğal edilməsi nəticəsində dinc əhaliyə vəhşicəsinə divan tutulub, yerli əhali min illər boyu yaşadığı ata-baba torpağından qovularaq didərgin salınıb.

Kəlbəcərin işğalından sonra 3205 sayılı iclasda BMT Təhlükəsizlik Şurası 822 sayılı Qətnamə qəbul edib. Qətnamədə bütün işğalçı qüvvələrin Kəlbəcər və Azərbaycanın digər işğal olunmuş rayonlarından dərhal çıxarılması təbb olunur. Lakin indiyədək həmin qətnamədən irəli gələn hər hansı öhdəlik yerinə yetirilməyib.

Kəlbəcər rayonunun əhalisi Azərbaycan Respublikasının 56 rayon və şəhərinin 707 yaşayış məntəqəsində qaçqınlıq şəraitində yaşayır. Kəlbəcər rayonu ərazisində qalmış 13.000-dək fərdi mənzil, 37.852 ha meşə sahəsi indi də talan olmaqdadır. BMT-nin və ATƏT-in prinsiplərinə zidd olaraq 1999-cu ildən Kəlbəcər rayonu ərazisində ermənilərin məskunlaşdırılmasına başlanılıb.

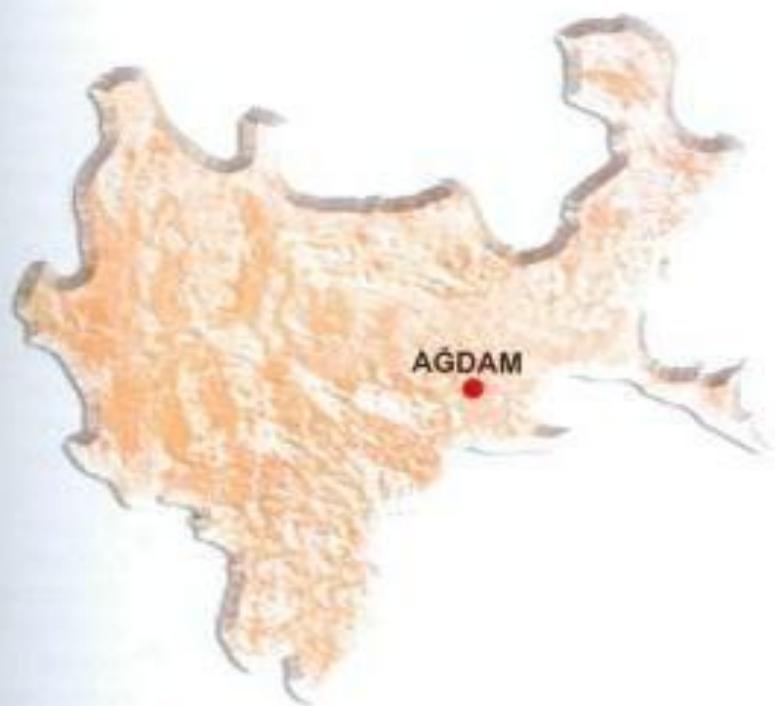
MİLLİ QƏHRƏMANLARI

- **Şükürov Şahlar Əvəz oğlu (1952-1991)**
- **Səfərov Sərdar Mədət oğlu (1960-1991)**
- **Nəcəfov Yunis İsa oğlu (1967-1992)**

ƏDƏBİYYAT

1. Rövşən Novruzov. GENOSİD...ECOCİD. Bakı, “Adiloğlu” nəşriyyatı-2006
2. Adil Əsədov. Mənə bir yer göstərin Kəlbəcər kimi. Təməl jurnalı №4 s. 19
3. www.agdaban.org

AĞDAM RAYONU

Ağdam şəhəri. Ağdam məscidi. İşğaldan əvvəl

Ağdam şəhəri. Çay evi.

ÜMUMİ MƏLUMAT

Ağdam rayonu Ağcabədi, Tərtər, Bərdə, Kəlbəcər Əsgəran və Xocavənd həmcinin, Füzuli rayonları ilə həmsərhəddir. Ərazisi 1,15 min kv/km, əhalinin sayı isə 177,6 min nəfərdir (01.01.2010). Rayon kimi yaranma tarixi 08.08.1930-cu il. Ağdam rayonunda 1 şəhər, 2 qəsəbə (Quzanlı, Açarlı) 123 kənd vardı. Kəndləri bunlardır - Eyvazlı, Bağbanlar, İsmayılbəyli, Muğanlı, Pırzadlı, Saybalı, Baş Güneypəyə, Bəyəhmədli, Qızıl Kəngərli, Mollalar, Salahlı Kəngərli, Sofulu, Çəmənli, Sarıcalı, Şükürağalı, Əfətli, Hacıməmmədli, Hacıturalı, Həsənخانlı, İsalər, Kündürlü, Qəhrəmanbəyli, Məmmədbağırılı, Əhmədağalı, Çıraxlı, Kolqışlaq, Mirəşelli, Əlimədətli, Cinli, Əliağalı, Xaçındərbətli, Kürdlər, Qalayçılar, Mollalar, Göytəpə, Abdinli, Cavahirli, Kosalar, Gülablı, Abdal, Əhmədavar, Xındırstan, Baharlı, Bəybabalar, Birinci Yüzbaşı, Dadaşlı, İkinci Yüzbaşı, Kəlbəhüseynli, Paşabəyli, Sarıçoban, İmamqulubəyli, Çullu, Kəngərli, Qaraqaşlı, Şirvanlı, Qaradağlı, Evoğlu, Rzalar, Qasımlı, Qaradağlı, Qurdlar, Poladlı, Şelli, Baş Qərvənd, Ayaq Qərvənd, Qazançı, Sıxlar, Qiyaslı, Ətyeməzli, Keştazlı, Maqsudlu, Çullu, Eyvaxanbəyli, Şahbulaq, Salahsəmədlər, Şişpapaqlar, Talışlar, Təpəməhlə, Tərnöyüt, Tükəzbanlı, Məlikli, Orta Qərvənd, Güllüca, İlxıçılar, Suma, Tağibəyli, Xatınbəyli, Xıdırılı, Çuxurməhlə, Mərzili, Nəmirli, Şoltanlı, Şuraabad, Təzəkənd, Umudlu, Novruzlu, Orta Güneypəyə, Papravənd, Ballar, Sarıcalı, Qarazeynallı, Qullar, Seyidli, Bozpapaqlar, Sarıhacılı, Sırxavənd, Ballıqaya, Bəşirlər, Qaraşlar, Şıxbabalı, Muğanlı, Üçoğlan, Alıbəyli, Baharlı, Qarapirimli, Böyükbəyli, Kiçikli, Orta Qışlaq, Yeni Qaralar, Məhrizli, Yusifcanlı, Zəngişalı, Yusifli.

Rayonun mərkəzi olan Ağdam Bakıdan 362 km məsafədə, Qar-qar çayının sahilindən 3 km aralı, Qarabağ düzünün cənub-qərbindədir.

Ağdam ağır, yeyinti və yüngül sənayeyə, inkişaf etmiş kənd təsərrüfatına malik rayon idi.

Ağdamda dəzgah avadanlıqları, aerokosmik və rabitə cihazları, metis-furnitur, traktor və avtomobil təmiri, asfalt, zavodlar, yağ-pendir, barama toxumu, pambıq, şərab və mexanikləşdirilmiş çörək zavodları, xalça fabriki, taxıl məhsulları, tikinti materialları və ət kombinatları, iki dəmiryol vağzalı və aeroport, avtomobillərə texniki xidmət stansiyaları, məişət xidməti kombinatı, elektrik şəbəkəsi, kənd təsərrüfatı, kənd təsərrüfatının mexanikləşdirilməsi və elektriklişdirilməsi stansiyaları, Üzeyir Hacıbəyov adına musiqi texnikumu, Ə. Haqverdiyev adına Ağdam Dövlət Dram Teatrı fəaliyyət göstərirdi.

Rayon ərazisinin 1700 hektarı meşəlik, 91,3 hektarı isə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan ibarət idi. Kənd təsərrüfatının istiqaməti, əsasən, pambıqçılıq, üzümçülük və heyvandarlıqdı.

COĞRAFIYASI

Ağdam rayonunun ərazisi Kiçik Qafqaz dağları ilə Kür-Araz ovalığının təmas zonasında yerləşir. Rayon əsasən, Qarabağ düzünün dağətəyi hissəsində yerləşir.

Ağdam ərazisi Qarqar, Xaçın, Qabartı, Papravənd, Gülablı çaylarının dərəsi boyunca 15-16 km Qarabağ silsiləsinin Şimal-Şərq ətəklərinə uzanır. Bu yerlərdə mütləq yüksəklik 600-700 m-ə qədər çatır. Maksimum hündürlük 1365 m-dir (Kolanı). Rayonun bu hissəsi, xüsusilə, Xaçın çayının aşağılarında, Dərbənd çökəkliyində çox genişlənir. Dağların Ağdam rayonu ərazisinə düşən hissəsində bir sıra silsilə, tirə və təpələr yerləşmişdir. Bunlardan ən əsası Ağdərə ilə Tərnöyüt kəndi arasında meridianə yaxın istiqamətdə 20 km məsafədə uzanan Şahbulaq silsiləsidir. Silsilə təbaşir dövrünün əhəng daşlarından təşkil olunmuş və kəskin simmetrik quruluşa malikdir. Silsilənin ən yüksək yeri (820 m) onun şimal hissəsinə müvafiq gəlir və cənub-şərq istiqamətində 500 m-ə qədər alçalır. Silsilənin Xaçın, Qabarlı, Gülyataq çaylarının dərələri kəsib keçir. Dərələrin dərinliyi çayların axım əmsalına müvafiq olaraq 100-180 m. arasında dəyişir və maksimum dərinliyə (180 m) Xaçın çayında çatır.

Şahbulaq silsiləsi cənub-şərqdə Ağdam şəhəri yaxınlığında kəskin görünür və Çullu, Qiyaslı, Xıdırılı kəndləri yaxınlığında nisbi yüksəkliyi 10-25 metrə çatan qayalı təpələr yaradır.

Ağdam şəhərindən bir qədər cənub-qərbdə Qarqar çayı dərəsində Şahbulaq dağının geoloji əsası qövsvəri əyilir, gömülür və parçalanır. Alçaqdağlılığın və dağətəyinin burda əmələ gətirdiyi qövsvün qabarıq hissəsi cənub-qərbə Xankəndi çökəkliyinə doğru yönəlmiş, xeyli alçalmış və Əsgəran keçidini əmələ gətirmişdir. Relyefin belə quruluşu Qarabağ düzü arasında hava, rütubət və istilik mübadiləsini xeyli asanlaşdırır.

Qarqar çayının sağ sahilində yerləşən Mantar (580 m) dağı və Şelli, Qasımlı, Şıxbabalı kəndlərinin bağlarında müşahidə edilən və təbaşir əhəng daşından təşkil olunmuş, nisbi yüksəkliyi 5-15 m arasında dəyişən təpələr Şahbulaq silsiləsinin geoloji davamında yerləşmişdir. Bu təpələr sırası Mərzili kəndindən cənubda yerləşən Qızılqaya tirəsi istiqamətində yönəlmişdir. Mərzilidən cənub-şərqdə Ağdam-Xocavənd yolu üstündə təbaşirin mergellərindən təşkil olunmuş və mütləq yüksəkliyi 416 metrə çatan Pırbulaq tirəsi uzanır. Bu tirədən şimalda mütləq hündürlüyü 100-150 m arasında dəyişən Ergi maili düzü yerləşmişdir.

Ağdam rayonu ərazisi quru subtropik iqlim zonasında yerləşmişdir. Burda əsasən, qışda quru keçən mülayim-isti iqlim tipi hakimdir. Bu iqlim tipi mülayim nəmliyi, qışın yağıntılı və yumşaq, yayının isə mülayim-isti keçməsi ilə səciyyələnir.

Havanın orta illik nisbi rütubəti 69% olub, il ərzində 50-80% arasında dəyişir. İllik yağıntının miqdarı 400-500 mm-dir. Yağıntılar çox bitkilərin vegetasiya dövrünə düşür.

Güclü küləklərin (saniyədə 15 m) illik sayı bir gündür. Ağ yelli günlərin sayı 20-25-ə çatır. Qarla torpağın örtülü günlərinin illik miqdarı 10-15-dən çox olmur. İl ərzində cəmi 1-2 gün dolu düşür. Rayon ərazisində relyef, iqlim və bitki örtüyünün xüsusiyyətlərindən asılı olaraq şabalıdı torpaqların müxtəlif növləri, dağ-meşə, qəhvəyi torpaqlar yayılmışdır. Qəhvəyi torpaqlar rayonun alçaq dağlıq və dağətəyi hissəsində, seyrək meşə və kolluqlar qırılmış və torpaqlar bozqırılşmaya məruz qalmışdır. Düzənliklərin dağətəyi hissəsində tünd şabalıdı, ondan aşağıda isə şabalıdı torpaqlar yayılmışdır. Rayonun Ağcabədi və Bərdə rayonları ilə sərhəddə yaxın yerlərində boz torpaqlara rast gəlinir.

Ağdam rayonu ərazisində təbii landalar demək olar ki, bütünlüklə antropogen landalarla əvəz edilmişdir. Burda taxıl zəmiləri, pambıq tarlaları, üzümlüklər, meyvə bağları, yem bitkiləri əkini, biçənək və örüşlər geniş sahə tutur. Təbii bitki örtüyü yovşanlı-şoranlı otlu quru çöllərdən, çəmənliklərdən, ağotlu çöllərdən, kollardan və seyrək meşələrdən ibarət olmuşdur. Meşələr yalnız dağ ətkələrində və alçaq dağlıq yerlərdə yerləşib, 1,7 min hektar sahə tutur. Sultanbud yaxınlığında hazırda qorunan saqqız ağacı, püstə seyrək meşələri saxlanmışdır. Heyvanat aləmi əhalinin sıxlığı və insanın əmək fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq çox kasaddır. Burda heyvanlardan çaqqala, tülküyə, dovşana, canavara, sürünənlərə, quşlardan kəkliyə, çilə, turaca, və s. rast gəlinir. Rayon ərazisində faydalı qazıntılardan əhəng daşı, gil, çaqıldaş, qum, gillicə daha çoxdur.

AĞDAMIN TARİXİNDƏN

Azərbaycanın ən qədim guşələrindən biri də Ağdamdır. Qarabağın ürəyi sayılan Ağdamın qədim tarixi əsrlərin minillik keşməkeşli illərindən keçərək bu günə qədər gəlib çatmışdır. Rayonun ərazisində 50-ci illərdən başlayaraq aparılan arxeoloji tədqiqat işləri zamanı məlum olmuşdur ki, Ağdam ərazisi qədim insanların yaşayış məskənlərindən biridir. Ağdam rayonu ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, bu yerlərdə insanlar təxminən 8-10 min il bundan əvvəl məskunlaşmışlar. Ağdam rayonu ərazisində ən qədim abidələrin böyük kolleksiyası eneolit (mis-daş) dövrünə aiddir. Bu cəhətdən ən möhtəşəm yaşayış məskənləri rayonun Xındırstan, Qərvənd, Sarıcalı, Ağdamkənd, Zəngişalı, Kəngərli və digər kəndlərində qeydə alınmış və qismən tədqiq edilmişdir. Bunların içərisində Ağdam-Ağcabədi yolunun 17-ci km-də yerləşən Çalağantəpə, Orta Qərvənd kəndindəki İlanlı təpə abidələri ağdamlıların həyat şəraitini öyrənmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tanınmış arxeoloq İdeal Nərimanovun Üçoğlan təpə

deyilən yerdə apardığı arxeoloji tədqiqatlar zamanı aydın oldu ki, ilk qədim insanlar rayon ərazisində altı-səkkiz min il bundan əvvəl, yəni, Eneolit dövründə (e.ə. VI-IV minilliyi əhatə edir, mənası “misdaş” dövrü adlanır) yaşamış, qədim əkinçilik və maldarlıq mədəniyyətinə bələd olmuşlar. Alim rayonun digər ərazilərində qədim yaşayış məskəni olmuş Leylatəpə və Üzərliktəpə deyilən yerlərdə apardığı arxeoloji tədqiqatlar zamanı Eneolit və orta Tunc dövrünə aid (e.ə. II minilliyin birinci yarısı) dulusçuluq, metal-əritmə, zərgərlik və digər sahələrə dair maddi-mənəvi abidələr aşkar edib. Burdan tapılan taxıl və üzüm dənələri bir daha sübut etmişdir ki, yerli əhali oturaq həyat keçirmiş və yüksək əkinçilik mədəniyyətinə malik olmuşdur. Rayonun ərazisi tunc dövrü abidələri ilə də zəngindir. Göytəpə, Quzanlı, Kəngərli, Bəyəhmədli, Gülablı və digər kəndlərində tunc dövrü (b.e.ə. III-II minilliklər) abidələrinin, xüsusilə, qəbirüstü təpələrin (kurqanların) geniş şəbəkəsi aşkar edilmişdir. Təəssüflə bildirməliyəm ki, bu ərazilərdəki tunc dövrü abidələri kifayət qədər öyrənilməmişdi. Görkəmli Azərbaycan arxeoloqu, mərhum Rəşid Göyüşov “Qarabağın keçmişinə səyahət” kitabında qeyd edərək göstərmişdir ki, Qarabağın Ağdam bölgəsi ərazisində 3-4 min il bundan əvvəl yaşamış əhalinin maddi-mədəniyyət abidələrinin zənginliyini və onların öz həyatlarını qoruyub saxlamaq üçün Qafqazda ilk şəhər tipli yaşayış məskənlərinin salınması ilə nəticələnmişdir. Bu məskənlərdən biri də Ağdam şəhəri yaxınlığında, Ağdamdan Ağcabədiyə gedən magistral yolunun keçdiyi Üzərliktəpədir. Üzərliktəpə abidəsi tunc dövrünün sonu-dəmir dövrünün öyrənilməsi üçün qismən tədqiq olunmuş abidələrdən biri idi. Təpənin qərb hissəsi qəbiristanlığa çevrilmişdir. Ağdam-Ağcabədi yolu çəkilərkən təpənin dağıdılmış hissəsindən 3-4 min il bundan əvvələ aid xeyli maddi-mədəniyyət qalıqları tapılmışdır. Qazıntılar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Üzərliktəpə uzun əsrlər boyu yaşayış yeri olmuşdur. Burda yaşayış arasıkəsilmədən təxminən iki min il davam etmişdir. Arxeoloqlar Üzərliktəpədə apardıqları tədqiqatlar nəticəsində tapılan maddi-mədəniyyət qalıqlarına əsaslanaraq qeyd edirlər ki, bura Qafqazda ilk şəhər tipli yaşayış məskəni və Zaqafqaziyada ən zəngin abidələrdən biri olmuşdur. Bu abidə nəinki Ağdamda, eləcə də bütün Azərbaycanda ibtidai icma quruluşunun sonu və sinifli cəmiyyətin yaranması prosesini öyrənmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təpə üzərində salınmış yaşayış məskəni ətrafında qala divarları çəkilmiş və sakinləri ətrafda özünümüdafiə tədbirləri üçün dərin xəndəklər qazmışlar.

80-ci illərin ortalarında rayonun Sarıçoban kəndi yaxınlığında aşkar edilmiş son Tunc və Dəmir dövrünə aid (e.ə. XIV-XIII əsrləri əhatə edir) möhləşəm kurqan tarixi cəhətdən çox qiymətli bir abidədir. Kurqanda aşkar edilən e.ə. XII-XIII əsrlərə aid maddi tapıntılar sübut edir ki, bu abidə varlı bir insanın qəbri olmuşdur. Bu isə həmin dövrdə Azərbaycanda ibtidai-icma quruluşunun dağılaraq sosial və əmlak bərabərsizliyinin yaranmasına ən yaxşı əyani sübutdur. Ağdam bölgəsinin də daxil olduğu Kür və Araz çayları arasında yerləşən, Aran Qarabağ torpaqları adlanan əraziyə Qarabağın dağlıq və aran hissəsi, Gəncə-Qazax, XVIII əsrin I yarısında Nadir şah Əfşar tərəfindən Gürcüstana verilmiş Borçalı, 1918-1920-ci illərdə

Rusiyanın köməkliyi ilə süni surətdə yaradılmış Ermənistan ərazisinə birləşdirilən Zəngəzur, Göyçə, Şəmsəddin torpaqlarının əraziləri də daxil idi. Ağdam bölgəsinin yerləşdiyi Qarabağ torpaqları Kiçik Qafqaz dağları, Kür və Araz çayları arasındakı düzənlikləri əhatə etdiyinə görə, elmi aləmdə və tarixi əsərlərdə bu ərazidə yaranmış qədim dövrə aid olan mədəniyyəti alimlərimiz Kür-Araz, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti adlandırmışlar.

Müasir Qarabağın Ağdam bölgəsi adlanan torpaqlarda dövrü-qədimdən türkdilli tayfalar məskun idilər. Türkdilli tayfaların Qarabağın Ağdam bölgəsində yaşadıklarına dair bir çox tarixi dəlillər var. Eramızdan əvvəl I minillikdən Şərqi Türkdüstanda və Qara dənizin şimal çöllərində yaşayan türk tayfaları “İşquzlar” yunanlar tərəfindən “skif”, latınlar tərəfindən “skut” adlandırılırdı. Eramızdan əvvəl VII əsrin axırlarında “İşquzlar” Şərqi Avropa düzənliyində öz həmsöyləri olan “Kəmərlilər” tayfalarını sıxışdıraraq onları Cənubi Qafqaza köçməyə məcbur etdilər. Cənubi Qafqaza köçən kəmərlilər eramızdan əvvəl 715-ci ildə Urartu ordusunu darmadağın etdilər.

Qarabağın mərkəzində, yəni, Ağdam bölgəsində son antik və ilk orta əsrlərdən yerli avtaxton türkdilli tayfalar məskun idilər. Ağdam daxil olmaqla mərkəzi Qarabağ torpaqlarında Qarqar çayı boyunca yaşayan qarqar tayfasının adı ilə Qarqarlar ölkəsi adlanmışdır. Məlumdur ki, Azərbaycan ərazisində IV əsrin sonu, III əsrin əvvəllərində Alban dövləti formalaşır. Bu dövlətin tərkibinə daxil olan tayfalardan ikisinin, o cümlədən, qarqarların və utilərin Ağdam və ona yaxın ərazilərdə yerləşməsi barədə çoxlu yazılı mənbə var. Hər iki tayfa ittifaqı Alban dövlətinin həyatında mühüm yer tuturdu.

Ümumiyyətlə, antik dövrdə Ağdam ərazisində yeni yaşayış məskənləri, xüsusilə, yeni şəhərlər meydana gəlir. Bunlardan biri Şahbulaq ərazisindəki Tərnöyüt şəhəri idi. 16 hektara yaxın ərazini əhatə edən bu şəhər Şahbulaq dağından başlayaraq eyni adlı kəndin ərazisində şərq-qərb istiqamətində uzanmışdır. Axtarışlar göstərmişdir ki, Tərnöyüt şəhəri b.e.ə IV əsrdə ticarət yolu üzərində meydana gəlmiş və utilərə məxsus şəhər olmuşdur. İlk orta əsrlərdə çiçəklənmə dövrü keçirən şəhərlərdən biri də rayonun Bəyəhmədli kəndi ərazisindəki Govurqala şəhəridir. Alban hökmdarının yay iqamətgahı Aluen şəhərinin xarabalığı olduğu ehtimal edilən Govurqala şəhəri yüksək təpə üzərində salınmış narın qaladan və ətraf şəhərdən ibarətdir. Su təchizatı sistemi olan bu şəhərin abad küçələri, xüsusi sənətkarlıq məhəllələri, dini ibadət kompleksi vardı. Şəhərdə böyük məbəd fəaliyyət göstərmişdir.

Qarqar tayfası Alban tayfa ittifaqına daxil olmaqla, Mil düzünün böyük bir hissəsində yaşamışdı. Qarqarlar barədə məlumat verən müəlliflər onları Albaniyanın ən qədim və ən iri tayfasından biri hesab etmişlər. Onlar qarqarların özlərinə məxsus eyniadlı şəhərin də mövcud olduğunu göstərmişlər.

Mənbələrin verdiyi məlumata görə, qədim Albaniya ərazisində 26 tayfa var idi ki, bunlardan da biri - yüksək mədəniyyətə malik olan Qarqarlar Ağdam

ərazisindəki Qarqar çayı boyunca məskunlaşmışdılar. Bu isə Ağdamın Azərbaycan ərazisində ilk formalaşan dövlət quruculuğunda mühüm rol oynadığını bir daha əyani göstərir. Ağdam sonralar ilk orta əsrlər dövründə də, Alban feodal dövləti mövcud olan vaxtlarda da əsas siyasi və dini mərkəz kimi mühüm rol oynamışdır.

Alban hökmdarı III Vaçaqanın (493-510-cu illər) hakimiyyəti dövründə yerli hakimiyyəti gücləndirmək, xristianlığı yaymaq məqsədi ilə 498-ci ildə Aquendə (indiki rayonumuzun ərazisi hesab edilir) din xadimlərinin iri feodallarla birlikdə məclisi keçirilmişdir. Və bu məclis o dövrün ən mühüm siyasi hadisələrindən biri sayılır. Bəzi mənbələrdə Aquen o dövrdəki Alban hökmdarlarının istirahəti üçün yay iqamətgahı kimi göstərilir və ilk orta əsrlər dövründə şəhər kimi formalaşmasından bəhs olunur. 1958-ci ildə rayonun Sofulu kəndi ərazisində Xaçın çayının orta axarında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı böyük şəhər tipli yaşayış məskəni aşkar edilmişdir. Gavurqala adlanan bu yaşayış məskənində qazıntılar zamanı insanların burda III əsrdən başlayaraq X-XI əsrlərə qədər yaşadıklarını sübut edən mədəni təbəqələr aşkar edilmişdir. Burada olan antik və xristian dövrünə aid məbədər, binalar, su yolları, toxuculuq, duluculuq, şüşə istehsalına dair əmək alətləri bir daha Gavurqalanın tarixi inkişafı haqqında müəyyən təsəvvürlər yaradır. Tarix elmləri doktoru, professor Rəşid Göyüşov özünün “Azərbaycan arxeologiyası” adlı kitabında qeyd edir ki, Gavurqala sakinləri Yaxın Şərqi bir çox ölkələri ilə iqtisadi və mədəni əlaqədə olmuşlar. Qazıntılar zamanı Suriyadan gətirilmiş şüşə qablar, Bizans imperatorları adından zəbt edilmiş pullar, İran mənşəli bəzək əşyaları və s. aşkar olunmuşdur.

Tədqiqatçı alimlərin apardıqları çoxsaylı axtarışlardan sonra belə ehtimal olunur ki, Gavurqala yaşayış məskəni elə Aquenin özüdür. Bu versiyanın dürüstlüyü ondadır ki, Aquen, mənbələrin göstərdiyi kimi, Alban dövlətinin paytaxtı Partava (indiki Bərdə şəhəri) yaxın yeganə şəhər kimi qeyd edilir. Digər inandırıcı fakt da budurki, Gavurqalada arxeoloji qazıntılar zamanı Alban hökmdarından birinin qardaşının dəfn edildiyi məbədin qalıqları aşkar edilmişdir. Və bu da həmin yaşayış məskəninin Aquen olduğunu və o dövrün hakim dairələrinin diqqət mərkəzində olmasını bir daha inandırıcı şəkildə sübut edir.

İlk orta əsrlərdə Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi Ağdam ərazisində də türkdilli tayfalara məxsus yeni abidələr, xüsusilə, daş heykəllər yayılmağa başlayır. Rayonun Mollalar, Papravənd, Maqsudlu, Xıdırılı və digər kəndləri ərazisində onlarla belə daş heykəl aşkar edilmişdir.

VII əsrdə Ağdam ərazisi də ərəblər tərəfindən işğal edilir. Burada İslam mədəniyyətinin izləri X-XI əsrlərdən sonra nəzərə çarpır. Ondan əvvəlki dövrdə isə ölkənin hər yerində olduğu kimi bu ərazidə də xristianlıq hakim idi. Ağdamda Alban xristianlığının iki abidəsi bu günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Onlardan biri Xaçın çayının sağ sahilində, Bozdağın sıldırım qayalığında düzəldilmiş mağara-məbəddir. VIII əsrə aid bu məbəddə Alban rahibləri yaşamışlar.

İkinci xristian abidəsi isə Şahbulaq dağının cənub zirvəsində ağ daşdan inşa edilmiş məbəddə Xəzinədəğ rahibliyinin nümayəndəsi fəaliyyət göstərmişdir. Bu dövrdə türkdilli xalqlara məxsus belə abidələr (türkdilli xalqlardan xəzərlərin bir qismi də xristianlığı qəbul etmişlər) geniş yayılmışdır.

Hələ VII əsrin ortalarından başlayaraq ərəblərin, XIII əsrin əvvəllərindən monqolların, XIV əsrin axırlarından teymurilərin Azərbaycana aramsız dağıdıcı hərbi yürüşləri ölkənin hərtərəfli inkişafına sarsıdıcı zərbələr vurmuş, bir çox şəhər və kəndləri xarabalığa çevirmişdir. Şübhəsiz, belə dağıdıcı yürüşlər zamanı işğalçılar tərəfindən Ağdama da güclü zərbələr dəymiş və o, uzun müddət tarix səhnəsində Gəncə, Naxçıvan, Təbriz, Dərbənd, Şamaxı, Bakı və başqa bu kimi qədim, möhtəşəm şəhərlərlə ayaqlaşa bilməmişdi. Güman etmək olar ki, şəhər işğalçılar tərəfindən dağıdıldıqdan sonra əhali oranı tərk edərək, indiki Ağdam şəhərinin yerləşdiyi ərazidə məskunlaşaraq yeni şəhərin təməlini bina etmişlər. Bu versiya tarixi baxımdan daha inandırıcı görünür. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Gavurqala (yəni, Aquen) yaşayış məskəni X-XI əsrlərə qədər tarix səhnəsində mövcud olmuşdur və sonralar mənbələrdə nə şəhərin özü, nə də adı haqqında heç bir məlumat verilmir. Bu da onunla bağlıdır ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, artıq şəhər Xaçın çayı sahilində deyil, başqa bir ərəzidə, Qarqar çayı yaxınlığında bina edilmişdir. Artıq şəhərin adı Aquen deyil, Ağdam adlanırdı. Ən maraqlı cəhətlərdən biri də Aquen sözünün Ağdamla nə vaxt əvəz olunmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, həm Aquen, həm də Ağdam toponomik adı türk mənşəli söz olub, coğrafi məkanla daha sıx bağlıdır. Aquen adının mənşəyi mənsub olduğu Alban dövlətinin adı ilə eyni kökdən qaynaqlanır. Aquen adındakı “aqu” sözü türk dillərində “equ”, “eyi” kimi işlənərək, “yaxşı”, “xoş”, “mülayim” mənasını daşıyır. Addakı “en” morfimi isə Alban adındakı “ban”, “van” sözləri ilə sinonim olaraq mənası “məkan”, “yurd” kimi ifadə olunur. Onda bu deyilən sözlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Aquen adının mənası “yaxşı”, “xoş”, “mülayim”, “məkan”, “yurd” deməkdir.

IX əsrdən başlayaraq Azərbaycanda bir sıra feodal dövlətləri yaranır. Bunların içərisində ən möhtəşəmi Xaçın knyazlığı olmuşdur. Alban Mehranilər sülaləsinin nümayəndələri tərəfindən idarə olunan bu knyazlığın məhsuldar torpaqları Ağdam ərəzində idi.

XI əsrdə ölkə bütünlükdə Atabəylər dövlətinin himayəsinə keçir.

XI əsrin ortalarında isə Ağdam bütün Azərbaycanla birlikdə səlcuq sultanlığının himayəsinə daxil olur. Ağdam rayonu ərəzində səlcuq mədəniyyətinin izlərinə təsadüf olunurdu.

XII-XIII əsrlərdə Qarabağ ərəzində səlcuq-oğuz tayfalarının bəziləri məskunlaşmışlar.

Tarixdə Aquen adının Ağdam adı ilə nə vaxt əvəz olunması haqqında heç bir dəqiq məlumat yoxdur. Ancaq tarixi məqamlara nəzər yetirərək belə fikir söyləmək olar ki, bu ad dəyişikliyi XI-XII əsrlərə təsadüf etmiş olur. Və həmin vaxtlardan sonra bəzi tarixi hadisələrdə Ağdamın adı çəkilməyə başlayır.

Akademik Ziya Bünyadovun “Azərbaycan Atabəyləri dövləti” adlı monoqrafiyasında XIII əsrin əvvəllərində Xarəzmşah Məhəmmədin oğlu Cəlaləddinin monqollar tərəfindən pərakəndə salınmış qoşunlarının Ağdam yaxınlığındakı Qarqar çayı ətrafında məskən salması haqqında məlumat verilir. Digər bir mənbədə Ağdamın adı Əmir Teymurun Azərbaycana və Türkiyəyə hərbi yürüşü dövrü çəkilir. Qeyd olunur ki, Teymur 1402-ci ildə Osmanlı sultanı I Bəyazidi Ankara döyüşündə məğlub etdikdən sonra Azərbaycana dönərək Ağdamda öz qoşunu ilə dayanır. O, burda iki il qaldıqdan sonra 1404-cü il martın 27-də Ağdamdan Ərdəbil-Həmədan istiqamətinə yola düşərək Səmərqəndə qayıdır. Yuxarıda göstərilən tarixi faktlardan belə məlum olur ki, həmin dövrlərdə yerin adı Aqen yox, Ağdam adlanırmış. Ağdam adının mənşəyi iki geniş yayılmış “ağ” və “dam” türk-azərbaycan sözlərinin birləşməsindən ibarətdir. Bəzi adamlar bu adın yaranmasını XVIII əsrdə mövcud olmuş Qarabağ xanlığı ilə, o cümlədən, xanlığın banisi Pənah xanın adı ilə bağlayırlar. Guya, Pənah xanın “İmarət” deyilən yerdə tikdirdiyi binanın damı ağ olduğu üçün xalq tərəfindən ona “ağ ev” və yaxud “ağ dam” adı verilmişdir. Əgər rayon ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində bəzi maddi sübutlar olmasaydı və yaxud mənbələrdə Ağdam adı erkən orta əsrlər dövrlərində çəkilməsəydi, onda bu deyilən sözlərlə razılmaq olardı. Govurqala yaşayış məskəninə alimlər tərəfindən bünövrəsi çay daşından, üst hissəsi isə ağ daşdan tikilmiş məbəd və bir neçə ev aşkar edilmişdir. Bu da əyani surətdə onu göstərir ki, yerli əhali ta qədimdən rayonun ərazisində mövcud olan əhəng tərkibli dağ mənşəli ağ daş mədənlərindən öz təsərrüfat işlərində geniş istifadə etmişlər.

Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun baş elmi işçisi, Qorqudşünas alim, filologiya elmləri doktoru, əməkdar elm xadimi, Atatürk adına Türk Dil Qurumunun Fəxri üzvü Şamil Cəmişidov türk xalqlarının “Dədə Qorqud” dastanını araşdırarkən elmdə səriştə və təcrübəsi olan bir tədqiqatçı kimi müəyyən edərək, öz elmi əsərlərində sübuta yetirilmiş nəticəyə gəlmişdir ki, İç Oğuz eli Aran-Qarabağda Kür və Araz çaylarının qovşağında yerləşən torpaqlarda məskunlaşmışlar. Bu tarixi torpaqlar Ağdam bölgəsini tamamilə əhatə edir. Bayandur xanın və Qazan xanın divanları da burda, Mil-Qarabağ düzənliyində yerləşmişdir (“Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1988, səh 263). İşquzların - İçoğuzların Qarabağda - Ağdam bölgəsi ərazisində olduqlarını sübut edən, onların adı ilə bağlı olan yer adlarıdır. Bu adlardan Ağdam və ətraf bölgələrdə yerləşən Quzanlı və Bala Quzanlı kəndlərini, Quzanlı arxını və s. göstərmək olar.

Alban tarixçisi Musa Kalankatuklu (Bərdə yaxınlığında olmuş Kalankatuklu kəndindəndir) I əsrdə yaşamış alban çarı Aran (Əran) haqqında danışarkən yazmışdır ki, qarqarlar, girdmanlar və utilər onun nəslindəndir (M. Kalankatuklu “Alban tarixi”, Bakı, 1993, səh. 17). Şura hökuməti dövründə Respublikanın aran bölgələrində pambıqçılıq və üzümçülük təsərrüfatının daha geniş və sürətli inkişafını təmin etmək üçün uzaq düşünməyən rayon, kolxoz və sovxoz rəhbərlərinin göstərişləri ilə

xalqımızın tarixini özündə saxlayan türk kurqan təpəlikləri Qarabağda və o cümlədən, Ağdam bölgəsində yerlə-yeksan edilmişdir.

Dövri qədimdən Qarqar çayının dağlıq hissəsi olan sahil torpaqlarında yaşamış türkdilli aran və hun tayfalarının adını daşıyan yer adları müasir dövrə kimi gəlib çatmışdır. Bu yer adlarından Xankəndi bölgəsində Əsgəran (Əski - qədim Aran), Aranzəmin və bir çox başqa yer adlarını misal gətirmək olar. Ağdam bölgəsi torpaqlarında yaşamış hun türklərinin adını daşıyan Xındırstan kəndi, Ağdam və Əsgəran bölgələrində, Hindarx kəndi Ağcabədi bölgəsində bu gün də mövcuddur. Qaradağ düzünün 36 min desyatin torpaq sahəsi Xonaşen (Hunaşen) adlanırdı. Xonaşen Qarabağın maldar elləri üçün qışlaq yeri idi. Tarixən bütün dünya xalqlarının həyatında qabaqçıl - aparıcı rol oynayan nəsillər olmuşdur. Bu nəsillər öz xalqı və vətəninə sədaqətlə xidmət etmiş, yağlı düşməndən yurdlarını qorumaq üçün ölüm-dirim savaşlarından şərəflə çıxaraq tarixdə böyük iz qoymuşlar. Azərbaycan tarixində böyük iz qoymuş nəsillərdən biri də Cavanşirlərdir. Cavanşirlər XI əsrdən başlayaraq adı çəkilən türk-oğuz tayfalarından biri olmuşdur. Onlar səlcuq-türk ordusu tərkibində Orta və Yaxın Şərqdə hərbi yürüş və savaşlarda, Anadolu yarımadasının şimalında, 1071-ci ildə Malazgird döyüşündə səlcuq-türk ordusunun sultanı Alp Arslanın ordusunun tərkibində Bizans ordusunun məğlub edilməsində fəal iştirak etmişlər. XIII-XV əsrlərdə Cavanşirlərin adı Hülakü, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi orduları içərisində çəkilir.

Cavanşirlər tayfasının Qarabağın Ağdam, Ağcabədi, Bərdə, Tərtər bölgələrində, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarında böyük torpaq sahələri və kəndləri, Şuşa şəhərində mülkləri olmuşdur. "Qarabağnamə"lərin müəlliflərindən Mirzə Camal Cavanşir, Əhməd Bəy Cavanşir Cavanşir tayfasını türk-monqol nəslindən olan Hülakülər dövlətinin sultanları olmuş xanlara aid edirlər. Ümumiyyətlə, türk-monqol ordusu düzümündə - hərbi səfəndə olan qüvvələrin sol qoluna Cavanşir deyilirmiş. Mərhum tarixçi Ənvər Şükürzadə Qarabağ xanlığının əsasını qoymuş Cavanşirlərin nəsil şəcərəsini araşdırarkən belə nəticəyə gəlmişdir ki, Cavanşirlərin Qarabağda yaşamaları barədə hələ eramızdan əvvəllərə aid olan tarixi mənbələr məlumat vermişdir. Rzaqulu xan Hidayətin "Rövzətüs-Səfa" əsərində deyilir ki, Qarabağ xanlığının əsasını qoymuş Pənah Əli xan Monqol türklərindən olan Hülakü xanın (1256-1265) nəvəsi Arqun xanın (1284-1291) nəslindəndir. Cavanşir elatı isə Oşirxan tayfasına mənsubdur. Oşirxan İldızxanın oğlu, o da Uğuz (Oğuz) xanın eramızdan əvvəl (209-174) dördüncü oğludur. İyirmi dörd türk boyu arasında onlar Ovşarlar və ya Avşarlar adlanır. Bərdə şəhərindən cənuba doğru Qarabağ düzündə Otuziki adı altında olan ərazidə yerləşən tayfaların irsi hakimləri onların içərisindən olan Cavanşirlər olmuşdur. I Şah Abbasın saray tarixçisi İsgəndər bəy Münşi 1628-ci ildə əmirlər siyahısında Qarabağ əmirlərindən Cavanşir və Otuziki tayfalarının başçılarından Otar sultanın adını çəkmişdir. Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, Qarabağ ərazisindən axan Qarqar və Xaçın çayları boyunca olan torpaqlarda

yerləşmiş kənd, dərə, təpə, dağ, bulaq və düzənlik adlarının doxsan doqquz faizindən çoxu türk dil qrupu ilə adlanır.

Ağdam inzibati ərazi bölgüsünə görə, 1822-ci ildə Qarabağ xanlığının ləğvindən sonra yaranan Şuşa qəzasına daxil olur.

Ağdam hər zaman Qarabağın ictimai-siyasi həyatında həlledici rol oynamışdır. 1905-ci ildə erməni-Azərbaycan milli münaqişəsi və çar hökumətinin bu milli ədavəti qızıqsıran səyləri, əksər halda isə erməni qaragüruhçularının dəstəklənməsi azərbaycanlıların da təşəbbüskarlıq meylini artırırdı. Mir Möhsün Nəvvab XX əsrin əvvəllərində erməni millətinin törətdiyi qırğınlardan, vəhşilikdən bəhs edən “Qafqaz erməni tayfası ilə müsəlmanların vuruş və iğtişaş tarixləri” əsərində Ağdamın əməli fəaliyyəti olan xeyriyyə cəmiyyəti haqqında məlumat verir.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti demək olar ki, qan töküləndən sonra quruldu. Yerlərdə onun möhkəmləndirilməsi isə olduqca ağır və mürəkkəb siyasi hərbi şəraitdə, güclü müqavimətlə, qalmaqla həyata keçirilirdi.

Dəhşətli əzazilliklə yatırılmış Gəncə üsyanından lap az sonra Sovet hakimiyyəti elan olunmuş, Qarabağda güclü üsyan başladı. 1920-ci ilin 3-4 iyununda Qarabağda üsyan qaldırıldı.

Qarabağa gələn Qızıl Ordu hissələrinin başında Azərbaycanın Xalq Daxili İşlər komissarı D. Bünyadzadə dururdu. Xalq hərbi və dəniz işçilərinin komissarı Ç. İldırım da Qarabağa ezam edilmişdi.

Ağdam üsyanı yatırıldı da, əhali arasında yaranmış narazılıq respublika rəhbərlərini təşvişə salmaya bilməzdi. 1920-ci il oktyabrın əvvəllərində Nəriman Nərimanovun başçılıq etdiyi nüfuzlu heyət - xalq komissarlarının, Bakı fəhlələrinin nümayəndələri və xüsusi təşviqat briqadaları Ağdama gəlir, geniş təbliğat kompaniyası keçirirlər. Bu tədbirlər nəticəsində kütləvi narazılığın qarşısı bir qədər alınır. Bununla belə, ayrı-ayrı kəndlərdə silahlı müqavimət uzun müddət davam edir.

1923-cü ilin iyulunda azərbaycanlıların iradəsi və mənafeyinə zidd olan bir akt həyata keçirildi - Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradıldı. Qarabağın bir hissəsi - Zəngəzur Ermənistanına verildi

Qalan ərazilərdə isə Ağdam, Cəbrayıl qəzaları təşkil edildi.

Böyük Vətən müharibəsinə Ağdamdan 7361 nəfər yollanmış, onlardan 3686 nəfəri həlak olmuş, 511 nəfəri isə əlil olmuşdur.

İŞGAL

Mövcud dövlətini qədim Azərbaycan torpaqları üzərində qurmuş Ermənistan Dağlıq Qarabağı özünə birləşdirmək məqsədilə 1988-ci ilin fevral ayından başladığı müharibəyə Ağdam rayonu da cəlb olunmuş, hadisələrin ilk günlərindən ən böyük ağırlıq Ağdam rayonunun üzərinə düşmüşdür, 1988-ci ilin son aylarında Ermənistandan - öz dədə-baba yurd-yuvasından, daha sonra isə Dağlıq Qarabağdan doğma ocaqlarından qovulub çıxanları on minlərlə azərbaycanlı

məhz Ağdam rayonuna Pənah gətirmişdi. 1992-ci ildə Dağlıq Qarabağı bütünlüklə işğal edən Ermənistan bununla kifayətlənməyərək, Dağlıq Qarabağın ətrafında yerləşən rayonlara da dişini qıcadı.

Ermənistanın separatçı hakimiyyəti bəzi xarici dövlətlərin yaxından köməyi, bilavasitə iştirakı ilə Şuşa, Laçın, Kəlbəcər rayonlarını işğal etdikdən sonra Ağdamı hədəf seçdi. Ermənilər bu rayonu da ələ keçirmək üçün irimiqyaslı hücum əməliyyatlarına başladılar. 1993-cü il iyun ayının 11-dən başlayaraq bu hücum, həmin ilin iyul ayının 23-də Ağdamın işğalı ilə başa çatdı. 1905-1907-ci illərdə, 1918-1920-ci illərdə düşmən ayağı dəyməyən Ağdam beş illik mübarizədən sonra işğal olundu.

1994-cü il may ayının 12-dək davam edən hərbi təcavüz nəticəsində isə ermənilər Ağdam rayonu ərazisinin 846,7 kvadrat kilometrini, yəni ümumi ərazisinin 77,4 faizini işğal etməyə nail oldular. İşğal edilmiş Ağdam şəhəri və rayonun 89 kəndi bəşər tarixində bənzəri olmayan bir vəhşiliklə darmadağın edilərək, yerlə-yeksan edildi. Həmçinin əkinə yararlı 28 min hektar sahə, 38 kolxoz və sovxoz, 24 tikinti-quraşdırma idarəsi, 12 sənaye müəssisəsi, 74 məktəb, 105 səhiyyə müəssisəsi, 271 mədəniyyət evi, 67 idarə, 99 klub işğal altında qalmışdır.

Ağdamın müdafiəsi uğrunda 5 ildən artıq gedən qanlı döyüşlərdə qismətinə 5897 şəhid, 3531 nəfər əlil, 1871 nəfər yetim uşaq düşdü. Minlərlə insan fiziki şikəstlik qazanmış, 12 min nəfərdən artıq ağızdan öz doğma ev-əşiyindən didərgin düşmüşdü.

GÖRKƏMLİ ŞƏXSİYYƏTLƏRİ

- **Məmmədov Xudu Surxay oğlu** (1927) - Geologiya-mineralogiya elmləri doktoru, professor, AME-nin müxbir üzvü.
- **Namazova Adilə Əvəz qızı** - Tibb elmləri doktoru, professor, Rusiya Tibb Elmləri Akademiyasının müxbir üzvü.
- **Göyüşov Rəşid Bahadur oğlu** - Tarix elmləri doktoru, professor.
- **İmanov Xanoğlan İman oğlu** - Texnika elmləri doktoru, professor.
- **Göyüşov Ziyəddin Bahadur oğlu** – Fəlsəfə elmləri doktoru, professor.
- **Mehdiyev Famil Ağalar oğlu** (1934-2003) - Filologiya elmləri doktoru, professor, şair.
- **Əliyev Rafiq Əziz oğlu** - AME-nin müxbir üzvü, professor.
- **Vəliyev Tofiq Talış oğlu** - Tarix elmləri doktoru, professor.
- **Vəliyev Teymur Süleyman oğlu** - İqtisad elmlər doktoru, professor, AME-nin müxbir üzvü.
- **Qasımov Əlfi Səhlik oğlu** - Publisist, yazıçı, şair.
- **Rüstəmov Qədir** - Xanəndə, Azərbaycan Respublikasının Xalq artisti.

- **İbrahimov Mənsüm İsrafil oğlu** (1960) - Xanəndə, Azərbaycan Respublikasının Xalq artisti.
- **Abbasova Xuraman Zeynal qızı** - Sosialist Əməyi qəhrəmanı.
- **Məmmədov Məmməd İsgəndər oğlu** (1904-1981) – Sosialist Əməyi qəhrəmanı.
- **Məmmədov Turab Süleyman oğlu** (1911-1986) – Sosialist Əməyi qəhrəmanı.
- **Tamaşa Əliyeva** - Sosialist Əməyi qəhrəmanı.
- **Hədiqə Əliyeva** - Sosialist Əməyi qəhrəmanı.
- **Alagöz Süleymanova** - Sosialist Əməyi qəhrəmanı.
- **Sürəyya Kərimova** - Sosialist Əməyi qəhrəmanı.
- **Babayev Arif İmran oğlu** (1938) - Xanəndə, Azərbaycan Respublikasının Xalq artisti. Professor.
- **Bayramova Aygün Əliqulu qızı** - Xanəndə, Azərbaycan Respublikasının Xalq artisti.
- **Teymurova Nəzakət** - Xanəndə, Azərbaycan Respublikasının Xalq artisti.

MİLLİ QƏHRƏMANLAR

- **Mirzəyev Şirin Vəli oğlu**
- **Məhərrəmov Asif Yusif oğlu**
- **Bağirov Allahverdi Teymur oğlu (1946-1992)**
- **Edilov Yelmar Şahmar oğlu (1946-1994)**
- **İsgəndərov Əlabbas Qara oğlu**
- **Ağayev Faiq Alış oğlu (1969-1991)**
- **Qasimov Muxtar Cahid oğlu (1958-1992)**
- **Rüstəmov Hidayət Eldar oğlu (1970-1991)**
- **Paşayev Baxşeyiş Xanəhməd oğlu (1936-1992)**
- **Əhmədov Natiq İlyas oğlu (1969-1991)**
- **Mehdiyev Fazil Umud oğlu (1966-1991)**
- **Qasimov İxtiyar Qasım oğlu (1970-1992)**
- **Hüseynov Rövşən Şamil oğlu (1969-1992)**
- **Rzayev Canpolad Yaqub oğlu (1969-1992)**
- **Əliyev Nadir Alış oğlu (1962-1993)**

MƏNBƏ:

Surxay Əlibəyli - AĞDAMIM-QİBLƏGAHIM (birinci kitab) “Şuşa” nəşriyyatı
Bakı-2001, 648 s

Surxay Əlibəyli - AĞDAMIM-QİBLƏGAHIM (ikinci kitab) “Şuşa” nəşriyyatı
Bakı-2005, 704 s

www.karabakhmonuments.az

CƏBRAYIL RAYONU

Cobrayil rayonu. On beş aşırımlı Xudafarin körpüsü XI-XII əsr

Cobrayil şəhəri. İnzibati bina

ÜMUMİ MƏLUMAT

Cəbrayıl rayonu Azərbaycan Respublikasının cənubunda Kiçik Qafqaz dağlarının qoyununda yerləşir. Cənub tərəfdən İran İslam Respublikası, cənub-qərbdən Zəngilan, qərbdən Qubadlı, şimaldan Xocavənd, şərqdən isə Füzuli rayonları ilə həmsərhəddir. Cəbrayıl rayonu ilə Bakı arasında olan məsafə 338 kilometrdir.

Cəbrayıl 08.08.1930-cu ildə inzibati rayon statusu almışdır. Ərazisi 1.05 min kv/km, əhalisi 71,5 min (01.01.2010) nəfərdir. Rayon 1 şəhər (Cəbrayıl), 4 qəsəbə (Xələfli, Xudafərin, Qumlaq, Mahmudlu) və 91 kənddən ibarət idi. Kəndləri bunlardır - Xubyarlı, Xudaverdili, İmambaği, Qurbantəpə, Şahvələdi, Yarəhmədi, Balyand, Xələfli, Qaracallı, Yuxarı Mərcanlı, Böyük Mərcanlı, Cocuq Mərcanlı, Çərəkən, Əfəndilər, Papı, Dağ Tumas, Çələbilər, Qarağac, Sofulu, Hacılı, Hüseynalılar, Kavdar, Mirək, Tulus, Horovlu, Çapand, Safarşa, Hovuslu, İsaqlı, Qalacıq, Doşulu, Mahmudlu, Yuxarı Maralyan, Qazanəmi, Çullu, Dağ Maşanlı, Əsgərhanlı, Söyüdlü, Qumlaq, Dərzili, Məstalıbəyli, Quycaq, Nüzgar, Şəybəy, Maşanlı, Alikeyxah, Mehdili, Çaxırlı, Minbaşılı, Ağtəpə, Daş Veysəlli, Sədi, Sarıcallı, Əmirvarlı, Məzrə, Yuxarı Məzrə, Sirik, Aşağı Sirik, Molla Həsənli, Xanağabulaq, Şahvəlli, Göyərcin Veysəlli, Hacı İsaqlı, Qoşabulaq, Qovşudlu, Niyazqulular, Tinli, Şükürbəyli, Dəjəl, Fuğanlı, Həsənqaydı, Şıxalığahı, Qışlaq, Karxulu, Tatar, Aşağı Maralyan, Şıxlar, Cəfərabad, Kürdlər, Daşkəsən, Yuxarı Nüsüs, Süleymanlı, Niftalılar, Yanarxac, Quşçular, Keçəl Məmmədi, Qərər, Soltanlı, Aşıq Məlikli, Nüsüs, Hasanlı.

Cəbrayıl rayonunun ərazisi sement, mərmər, mişar daşı və digər qiymətli tikinti materialları ilə zəngindir. Əhali əsasən üzümçülük, heyvandarlıq, taxılçılıq, baramaçılıqla məşğul olurdu. Elmin, mədəniyyətin, maarifin inkişafı yüksək səviyyəyə çatmışdı. Rayonda 510 çarpayılıq xəstəxanalarda 92 həkim, 432 orta ixtisaslı tibb işçisi, 72 məktəbdə 1660 nəfərdən çox müəllim, 3 musiqi məktəbi, 12 mədəniyyət evi, 32 klub, 10 mədəni çadır və avtoklub, 8 kitabxana və 1 muzeydə 508 mədəniyyət işçisi çalışırdı.

Azərbaycanda eramızın 1 əsrindən yaradılmış kəhriz şəbəkəsindən Cəbrayıldə daha geniş şəkildə istifadə olunurdu.

Respublikamızda olan 813 kəhrizin 118-i Cəbrayılın payına düşür. O cümlədən rayonda 360-dan çox dişgöynədən, təbii minerallarla zəngin bulaqlar vardır. Rayon ərazisindəki iki böyük suvarma kanalı – “Teymur Quliyev” və “Maralyan” kanalları kənd təsərrüfatının intensiv inkişafını təmin edirdi. Rayonda 4039 hektar meşə zolağı, 5858 hektar əkin sahəsi, 1079 hektar bağ sahəsi var idi.

Cəbrayıl rayonu 1993-cü il avqust ayının 23-də əzəli və əbədi düşmənlərimizin tapdağı altına keçdi. 1050 kv km-i əhatə edən 52000 nəfər əhalisi olan rayon ərazisi və bu ərazilərlə birlikdə 72 ümumtəhsil məktəbi, 8 xəstəxana, 132 tarixi abidə, 150 mədəniyyət ocağı, 100-ə yaxın kənd büsbütün ermənilərin işğalına məruz qaldı, vəhşicəsinə dağıldı. Qarabağ müharibəsində 362 nəfər şəhid

olmuş, 191 nəfər əlil olmuşdu. 6 nəfər Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür.

Bundan başqa vaxtilə Cəbrayıldan 7 nəfər Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, 1 nəfər Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür.

TARİXİ VƏ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİ

Qarabağın öz dilbər guşələri ilə seçilən buz bulaqları, zümrüd meşələri, əzəmətli dağları, zəngin tarixi-mədəni abidələri ilə yaddaşlarda qalan ən gözəl yerlərindən biridir Cəbrayıl rayonu.

Şəriət risalələrində deyilir: “Cənnət torpağı gümüşdən hazırlanmış ağ mərmərə bənzər. Çınqılı mirvari və yaqut, tozu zəfərandır. Ora düşən səadətə çatar, ümitsiz olmaz, əbədi yaşayar. Cənnətdə dadı dəyişməyən sudan irmaqlar, təmi çönməyən süddən çaylar var. Uca Allah cənnətə ab – Kövsər çayı bəxş edib ki, ondan içən bir daha susamaz. Suyu baldan şirin, süddən ağdır”.

Bu ilahi kəlamları oxuyanda istər-istəməz əsrarəngiz gözəlliklər diyarı, heyrətətamiz maddi-mənəvi sərvətlər məskəni Cəbrayılımız yada düşür. Tarixi kökü lap qədim dövrlərə gedib çıxan bu ulu diyarın təkəcə adının yaranmasında nə qədər sirlər, müəmmalar gizlənmişdir...

Tarixçi Həmdullah Qəzvininin (XIII-XIV əsrlər), Azərbaycan tarixçiləri A.Bakıxanov, Əhməd bəy Cavanşir, Mirzə Camal Cavanşir, Mirzə Adıgözəl bəy və başqalarının əsərlərində zəngin tarixi keçmişi olan Cəbrayıl haqqında qiymətli məlumatlara rast gəlinir. Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Qasım bəy Zakir, Cəlil Məmmədquluzadə vaxtilə Cəbrayıl qəzasının əhalisinin güzəranı, onların adət-ənənələri, mədəniyyəti barəsində maraqlı fikirlər söyləmişlər.

Alimlərin fikrincə, Cəbrayıl əraziləri insanın formalaşdığı yerlərdən biri olmuşdur. Belə ki, Dağtumas kəndi yaxınlığındakı yaşayış üçün təbii məhsulların və əmək alətlərinin bol olduğu “Nəfəsli dərə” deyilən ərazidə yerləşən “Divlər sarayı” mağarası deməyə əsas verir ki, ibtidai insanın yaşadığı yerlərdən biri də məhz Cəbrayıl ərazisidir. Bəzi tədqiqatçılara görə, Azıxda yaşayan ulu əcdadlarımızla “Divlər sarayı”nda yaşayan qədim insanlar arasında müəyyən əlaqələrin olması istisna deyildir.

Rayonun Diridağı zonası, Ziyarət və Gordubaba dağ əraziləri yaşayış üçün əlverişli olmuşdur. Bunlar bitki örtüyü ilə daha zəngindir. Diridağın cənub ətəklərində, Arazboyu zolaqlarında, Qız qalası yaxınlığında, hətta XX əsrin əvvəllərinə qədər də keçilməz meşələr var imiş.

Fikirimizcə, bu dağın Diri adlandırılması da burada insanın yaşaması üçün hər şəraitin olması ilə bağlıdır. Şübhəsiz ki, hələ Cəbrayıl yer adının formalaşmasından çox-çox əsrlər öncə bu torpağın insanları ayrı-ayrı yaşayış məskənləri salmışlar.

Cəbrayıl rayonunun adı rayonun mərkəzi olan Cəbrayıl kəndinin adından götürülmüşdür. Bu adı İslamda və monoteist dinlərdə Allaha ən yaxın mələk olan Cəbrayılın adı ilə əlaqələndirənlər də vardır. Cəbrayıl sözü ərəb dilində “Allahın kulu”, məcazi mənada Allaha yaxın olan adam deməkdir.

Cəbrayıl əraziləri ən qədim dövrdən Azərbaycanda mövcud olmuş müxtəlif dövlətlərin - e.ə. VII-IV əsrlərdə Midiya dövlətinin, e.ə. IV-III əsrlərdə Əhəmənilər imperiyasının, daha sonralar Səlcuqların, eləcə də Pazkank, Əhristan, Dızaq adlandırılan mahalın tərkibində idi. 971-1086-cı illərdə Şəddadilərin, 1250-ci ildə monqolların, 1387-ci ildə Teymurilərin, 1412-ci ildə Qaraqoyunluların, 1478-ci ildə Ağqoyunluların, 1501-ci ildə Səfəvilərin tərkibində olmuşdur.

Bu kəndin əsasını qoymuş Cəbrayıl ata təxminən VIII-IX əsrlərdə yaşayan, Sultan Əhməd adlı bir hökmdarın yaxın adamlarından biri olmuş və Ziyarət dağından Araz çayına qədər ərazilər Cəbrayıl ataya və onun övladlarına məxsus olmuşdur. Hazırda bu ərazilərə yerləşən Mirzəcanlı, Yarəhmədli, Hasanlı, Maşanlı, Xubyarlı və digər kəndlər də, deyilənlərə görə, onun övladlarının adı ilə bağlıdır. Bu müqəddəs şəxs hələ öz sağlığında böyük hörmət və nüfuz sahibi olduğundan, vəfat edərkən öz mülkünün axar-baxarlı bir yerində - Alpaşa dağının üstündə dəfn edilmiş və üzərində məqbərə tikilmişdir.

Cəbrayılın “ağa”, “müqəddəs şəxs”, nəhayət, “ata” adlandırılması sübut edir ki, o, həqiqətən, bu ərazilərin çox nüfuzlu adamı, doğma elini sevən, övladlarına, təbəələrinə doğru yol göstərən xeyirxah bir el ağsaqqalı imiş.

Cəbrayıl ata məqbərəsi Qarabağın dağlıq hissəsində, erməni kəndlərinin yaxınlığında olduğundan erməni “tədqiqatçıları” bu abidəni də öz ibadətgahlarına çevirmək məqsədi ilə onun üzərində sonralar xaç işarəsi həkk etmişlər.

Cəbrayılın “ata” adlandırılmağa layiq nüfuzlu bir şəxs olmasını təsdiq edən faktlardan ən mühümü onun adını daşıyan Cəbrayılı tayfasının mövcudluğudur. Cəbrayılı tayfası haqqında məlumatlara A. Bakıxanovun, Mirzə Həsən Əfəndinin əsərlərində, habelə akademik S. Sumbatzadənin və tarix elmləri doktoru S. Onullahinin tədqiqatlarında rast gəlirik. Belə görünür ki, Cəbrayıl hələ öz sağlığında “ata” kimi tanınan el ağsaqqalı olduğu kimi, onun övladları da öz dövrlərinin sayılan adamları imiş, zaman keçdikcə onların törəmələri artıb çoxalmış, nəhayət, bir tayfa kimi təşəkkül tapmışdır.

Cəbrayılı tayfası və bu tayfaya daxil olmayan kəndlərin əhalisi Azərbaycanda yaranmış siyasi vəziyyətlə əlaqədar XV əsrdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu, XVI-XVII əsrlərdə qızılbaşlar və şahsevənlər, XVIII əsrdə əfşarlar, nəhayət Cavanşir tayfa ittifaqlarının tərkibinə daxil idilər. Ona görə tədqiqatçıların bəziləri cəbrayılıları gah Cavanşir, gah da Əfşar tayfasının bir tirəsi kimi qələmə verirdilər. Lakin Cəbrayılı tayfası tayfa ittifaqlarına daxil olsa da, “tayfa” sözü “kənd” sözü ilə əvəz edildiyindən XIX əsrin 30-cu illərindən sonrakı yazılı mənbələrdə və rəsmi dövlət sənədlərində Cəbrayılı tayfasının adına rast gəlinmir.

1841-ci ildə Qarabağ əyaləti, o cümlədən Cəbrayıl ərazisi mərkəzi Şamaxı şəhəri olan Xəzər vilayətinin, 1846-cı ildə isə yeni yaradılmış Şuşa qəzasının tabeliyində olmuşdu. 1873-cü ildə Cəbrayıl və ona qonşu olan ərazilər Şuşa qəzasının tabeliyindən çıxarılaraq Yelizavetpöl (Gəncə) quberniyasının tərkibində Cəbrayıl qəzası təşkil edildi. Qəzanın məhz Cəbrayılada yaradılması təsadüfi deyildi. Şuşa qəzasının ərazisi böyük olduğundan qəza idarələri yerlərlə, xüsusilə Cəbrayılın Arazboyu məntəqələri ilə əlaqə saxlaya bilmirdi. Cəbrayıl kəndi strateji cəhətdən əlverişli mövqedə olduğundan rus hərbi qarnizonu hələ 1802-ci ildə burada hərbi şəhərcik salmışdı. Xudafərin karvan yoluna nəzarət edən Karantin - Gömrük idarəsi və çar hökumətinin müvəkkili bu kənddə idi.

Yeni yaradılmış Cəbrayıl qəzasının əhalisi 66360 nəfər idi (1897). Qəza indiki Cəbrayıl, Füzuli, Xocavənd rayonlarının, Qubadlı rayonunun Xanlıq kəndindən Araza və oradan da Zəngilan rayonunun Bartaz kəndinə qədər əraziləri əhalə edirdi.

Cəbrayıl ərazisində dünya memarlıq sənətini bəzəyən, Azərbaycan memarlıq tarixində özünəməxsus yer tutan çoxlu monumental abidələr - körpülər, qalalar, türbələr, gümbəz və məscidlər vardır. Bu gün o abidələr nankor qonşularımızın murdar ayaqları altında inləməkdə, erməni vandalizminin dünyaya sığmayan vəhşiliklərinin şahidi olmaqdadır.

Cəbrayıl ərazisində yerləşən və ermənilər tərəfindən işğal edilən abidələrdən biri dünya memarlıq sənətinin nadir incilərindən olan Xudafərin körpüləridir. Araz çayı üzərində ucalan bu möhtəşəm abidələrin biri 11, digəri isə 15 aşırımlı körpülərdir. On bir aşırımlı körpünün uzunluğu 130, eni 6, hündürlüyü 12 metrdir. On beş aşırımlı körpününse uzunluğu 200, eni 4,5, hündürlüyü 10 metrdir. Körpülər bir-birindən 800 metr aralı tikilmişdir. Onların tikinti texnikası və tarixi haqqında müxtəlif fikirlər söylənməkdədir.

On bir aşırımlı körpünün daha qədim olması, onun Əhəmənilər imperiyası zamanında, e.ə. VI-III əsrlərdə ağacdan tikilməsi, sonralar XII əsrdə Eldəgəzlər hakimiyyəti dövründə yenidən qurulması söylənilir. On beş aşırımlı körpünün isə eramızın I əsridə inşa edilməsi, XIII əsrdə Elxanilər dövründə yenidən bərpa edilməsi alimlərimiz tərəfindən təsdiq edilmişdir.

Xudafərin körpüləri Azərbaycan inşaatçılarının müstəsna mühəndislik qabiliyyətinin ən gözəl nümunələrindən biridir. Hər iki körpünün ayrı-ayrı tağlarını birləşdirən sütunların hər biri çayın içərisində olan sal qayaların üzərində tikilmişdir. Bu da körpülərin bünövrəsinin əbədiliyinin təminatıdır. Xudafərin “xuda” və “afərin” sözlərindən ibarətdir. “Xuda” - Allah deməkdir, “afərin” isə alqış, mərhəbə mənasını verir. İfadə bütövlükdə “Allah tərəfindən yaradılmış”, “Allaha alqış”, “Allaha mərhəbə” deməkdir. Bu körpülərin Hindistandan tutmuş Yaxın və Orta Şərqlə Şimali Azərbaycan, bütün Zaqafqaziya və Dərbənd vasitəsilə Rusiya və Qərbi Avropa ölkələri arasında ticarət əlaqələrinin inkişafı, qədim ipək yolunun müntəzəm

fəaliyyətdə olması, Azərbaycanın cənubu ilə şimalının iqtisadi və mədəni əlaqələri üçün müstəsna əhəmiyyətinə şahidlik edir.

Bir vaxtlar Azərbaycanı iki yerə bölən coşqun Arazın üzərində o taylı, bu taylı həmvətənlərimizin bür-birinə uzanan nisgilli qollarına çevrilmiş insan addımlarına həsrət qalan bu körpülər indi adi insan baxışlarına belə həsrətdir. İndi bu körpüləri inşa edənlərin nəvə-nəticələrinə bu əzəmətli abidələrə baxmaq da qadağan edilib.

Bunlardan başqa, Cəbrayıl çoxlu digər arxeoloji və tarixi memarlıq abidələri ilə zəngindir. Qalacıq kəndində “Məscid təpəsi”, “Canqulu” və “Qumtəpə” kurqanları, Tatar kəndi yaxınlığında e.ə III minilliyə aid siklop tikintiləri, Dağtumasda “Başıkəsik gümbəz”, Sirikdə “Qala”, Çələbilər kəndində məscid-mədrəsə kompleksi, Şıxlar kəndində “Dairəvi türbə”, Xubyarlıda Dairəvi və Səkkiz guşəli türbələr belə maraqlı sənət əsərləridir. Cəbrayılда həm dünya əhəmiyyətli, həm respublika əhəmiyyətli, həm də yerli əhəmiyyətli çoxlu abidələr, başqa sözlə 120-yə yaxın qədim tariximizi özündə əks etdirən abidələr var idi. Bu abidələrin hər biri doğma yurda həsrət qalan insanların isti nəfəsinə, hənirinə möhtacdır. Bu həsrəti, ayrılığa salan isə xalqımıza düşmən kəsilmiş insafsız və namərd qonşularımız - ermənilərdir.

Erməni işğalına məruz qalmış abidələrimizdən biri Arazın sol sahilində Diri dağın üzərində tikilmiş “Qız qalası”dır. Tədqiqatçılar bu abidəni XII-XIII əsrlərə aid edirlər. Ümumiyyətlə Azərbaycanın bir sıra guşələrində Qız qalası adlandırılan qalalar vardır. Şübhəsiz ki, bu qalalar haqqında müxtəlif rəvayətlər olsa da, bunlar o dövrlər üçün xarakterik hesab olunan müdafiə qalaları - başqa sözlə göz qalası idi. Qalanın tikinti-memarlıq üslubuna nəzər saldıqda onun orta əsr memarlığının ən gözəl nümunələrindən biri olduğu məlum olur. Qaladan baxarkən Diri dağından Naxçıvan istiqamətinə qədər ərazilər və İranın Arazboyu hissəsi tam aydın görünür.

Belə qalalardan biri də V-VI əsrlərə aid olan Sirik qalasıdır. Qala təxminən 500 kv.metrlik ərazini əhatə edir. Çaxmaq daşı ovuntusunun əhənglə qarışıq məhlulundan istifadə edilərək daşdan tikilmiş, bürcü palıd ağacının özəyi üzərində qurulmuşdur. Qalaya yalnız bir tərəfdən ancaq sıldırım qayalıqlarla çıxmaq olar. Bu tikintidən də müşahidə və düşmən işğalından uzun müddət müdafiə olunmaq üçün istifadə olunmuşdur.

Ermənilərin Azərbaycan xalqına və onun tarixinə, mədəniyyətinə qarşı “səlib yürüşü” heç də beş ilin, on ilin söhbəti deyildir. Tarixin bütün dövrlərində öz bədxah niyyətlərini həyata keçirən ermənilər hələ Dağlıq Qarabağ münaqişəsi başlamamışdan qabaq Cəbrayıl rayonunda olan qədim tarixi abidələri gəzir, özlərinin hansısa bir saxta tarixini əks etdirən kitabələr, nişanələr və s. basdırmışlar. Bu çirkin əməllər deyəsən təkcə Cəbrayıl ərazisində yox, digər ətraf rayonlarda və Dağlıq Qarabağ ərazilərində həyata keçirilmişdir.

Cəbrayıl rayonunda ermənilərin tapdaqları altında qalan abidələrimizdən biri Dağtumas kəndində yerləşən Başıkəsik gümbəzdir. XIII-XIV əsrlərə aid hesab

edilən dairəvi gümbəzin üstü açıq olduğundan ona “Başıkəsik gümbəz” deyirlər. Bu yerlərdə dolanan rəvayətlərə görə bu gümbəzin tikintisi yarımqıç qalmışdır. Abidənin yerləşdiyi Dağtumas kəndi isə çox vaxt el arasında Gümbəz kəndi adı ilə adlandırılmışdır. Gümbəzin hündürlüyü təxminən 12, diametri 5 metrə çatırdı. Bu maraqlı abidə süni şəkildə yaradılmış hündür bir tərənin üzərində məqbərə üslubunda tikilmişdir.

Cəbrayıl rayonunun Şıxlar kəndi yaxınlığındakı Şıxlar türbəsi də maraqlı abidələrdən biri hesab edilir. Tikinti tarixi XIV əsrə aiddir. El arasında ona Şıx babanın türbəsi də deyilir. Şeyx Sələp İbn Qiyasəddin adına möhürlənmiş türbənin hündürlüyü təxminən 7 - 8, diametri isə 6 metrə yaxındır. Deyilənlərə görə gümbəz hissəsi sonradan uçub tökülmüşdür.

Cəbrayıl rayonunun Xubyarlı kəndi yaxınlığında qədim türk qəbristanlığında yerləşən dairəvi və səkkizguşəli türbələr də öz tikinti texnikasına, memarlıq üslubuna görə orta əsr memarlıq tarixində özünəməxsus yer tutur. Buradakı XV əsrə aid olan dairəvi türbə və XVI əsrə aid Səkkizguşəli türbə çox maraqlı abidələrdir. Bu abidələr və yuxarıda adlarını çəkdiyimiz türbələr Azərbaycan memarlığı tarixində dairəvi və səkkizguşəli türbələrin ən gözəl nümunələridir. Bu gün bu abidələrin taleyi bizi çox narahat edir. İndi onlar hansı səviyyədədir? Əsrlərin, yüzilliklərin zərbələrindən, tarixin aşılmalılarından keçərək bu günümüzdə qədər gəlib çıxmış bu tarixi abidələr görəsən erməni vandalizmindən canlarını qurtara biliblərmi? Bəlkə də hansısa top, mərmir onların əzəmətli divarlarını dağıtmışdır. Bu barədə heç nə deyə bilmərik, çünki indi bu abidələrə əlimiz çatmır. Ancaq onu bilirik ki, Azərbaycan xalqına düşmən kəsilmiş erməni millətçiləri bu xalqın tarixini və mədəniyyətini özündə yaşadan maddi nümunələrə də qənim kəsilib, onları məhv ediblər.

Cəbrayılın Çələbilər kəndi ərazisində tikintisi XVI əsrə aid olan əzəmətli bir məscid-mədrəsə də var. Məhəmməd İbn Hacı Qaraman Əhmədli tərəfindən hicri 1088, miladi 1678-ci ildə tikilmişdir. Dini və dünyəvi elmlərin tədris edildiyi bu məscid-mədrəsədə ən böyük din xadimləri alimlər dərs deyiblər. XVIII əsr məşhur Azərbaycan klassik şairi Molla Vəli Vidadi də bu mədrəsədə dərs deyib. Məscid kompleksi ərazisində xüsusi otaqlar, hücrələr olmuşdur ki, bu hücrələrdə şagirdlərə dərs verilmişdir. Dağlıq Qarabağ hadisələri başlamamış bu məscid-mədrəsə kompleksi yüksək səviyyədə bərpa olunmuş, ilkin formasına gətirilmişdir.

Cəbrayıl kəndində yerləşən XVI əsrə aid Sultan Məcid hamamı da orta əsr Azərbaycan memarlığının gözəl abidələrindən biridir. Forma və tikinti üslubuna görə Cəbrayıl ərazilərindəki türbələrlə qonşu Füzuli, Qubadlı və Zəngilan ərazilərindəki abidələr arasında çox oxşarlıqlar var. Ona görə də tarix elmləri doktoru Məşədi-xanım Nemotova güman edir ki, Araz və Həkəri çayları hövzəsindəki türbələr Məmmədbəyli kəndindəki türbənin memarı Əli Məcdəddin və onun şagirdləri tərəfindən tikilmişdir.

Azərbaycanın bütün rayonlarında müxtəlif qəbirüstü abidələr, o cümlədən qəbirüstü qoç və at fiqurları olmuşdur. Bu qəbirüstü abidələrin üzərində verilmiş

təsvirlər xalqın adət-ənənəsi, məşğulliyəti, peşəsi haqqında bilgilər verir. Təbii ki, bunlar da Azərbaycan tarixinin müəyyən bir dövrünü əks etdirir. Belə abidələri daşımaq mümkün olduğundan hələ neçə illər öncə ermənilər bu abidələri daşıyır, sındırır və ya məhv edirdilər.

Bütün bunlarla bərabər Cəbrayıl ərazilərində onlarla arxeoloji abidələr, kurqanlar qədim yaşayış məskənləri, qədim qəbiristanlıqlar bu yerlərin tarixini öyrənmək baxımından ən mötəbər mənbələr idi. Bu gün o mənbələr də yerlə-yeksan edilmişdir.

Son illərdə rayon mərkəzində ucaldılmış ayrı-ayrı inzibati binalar hər biri öz dövrünün tarixi memarlıq abidəsi idi. Bəs bu abidələrin taleyi necə oldu? Bunların hamısı üçün məsuliyyət şübhəsiz ki, erməni millətçilərinin üzərinə düşür.

GÖRKƏMLİ ŞƏXSİYYƏTLƏRİ

Cəbrayıl rayonu zaman-zaman görkəmli elm xadimləri, keçmiş SSRİ və dünya miqyasında tanınmış alimləri - ziyalıları ilə tanınmışdır. Cəbrayıl torpağı Azərbaycan mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, ictimai fikir tarixinə nadir şəxsiyyətlər vermişdir. Təkcə Soltanlı kəndindən 40-dan çox alim yetişmişdir.

Azərbaycan aşıq poeziyasının yaradıcısı Dirili Dədə Qurbani məhz bu torpaqda doğulmuş, burada boya-başa çatmışdır. Alimlərimizin çoxsaylı mülahizələrindən sonra belə qənaətə gəlinmişdir ki, Qurbani təxminən 1477-ci ildə Diri dağının ətəklərində yerləşən keçmiş Diri kəndində anadan olmuş, başı qalmaqallar çəksə də, təxminən 70-71 il ömür sürmüş, 1548-ci ildə doğulduğu kənddə dünyasını dəyişmiş, sevgilisi Pəri ilə birlikdə Diri dağının hündür bir yerində dəfn edilmişdir.

Qurbani səfəvilər dövlətinin banisi Şah İsmayıl Xətai və onun oğlu I Təhmasibin hakimiyyəti illərində yaşayıb-yaratmış, onların sarayına yaxın olmuş, şəri, ədəbiyyatı sevən, özü də gözəl şeirlər yazan Xətai ilə şəxsən tanış olmuşdur. Qurbani öz şeirlərində vətəni, doğma torpağı, təbiəti sevgi və məhəbbət hissi ilə, xüsusi bir məftunluqla tərənnüm etmişdir. Böyük el sənətkarı haqqın ədalətin təntənəsinə inanırdı. Qurbani aşıq şerinin əksər formalarında əsərlər yazmış, özü də novator sənətkar kimi ədəbi formaya yenilik gətirmiş, divani şeir formasını yaratmışdır. Bunlardan ən məşhurları Şah İsmayıl Xətainin ölümünə yazdığı mərsiyə-divaniləridir.

XIX əsrdə Cəbrayılın Azərbaycan poeziyasına bəxş etdiyi nadir simalardan biri də Aşıq Pəridir. O, Araz qırağında yerləşən Maralyan kəndində doğulmuşdur. Firdun bəy Köçərli yazır ki, Aşıq Pəri ibtidai təhsilini öz kəndində almış, özü də əhli-hal, sahibcamal bir xanım olmuşdur.

Aşıq Pərinin həyatı haqqında müxtəlif versiyalar söylənməkdədir. Aparılmış son tədqiqatlardan məlum olmuşdur ki, o, 1813-cü ildə bu kənddə anadan olmuş, 1848-ci ildə isə vəfat etmişdir. Qəbri Karxulu kəndinin qədim qəbiristanlığında yerləşir. İşğal dövrünə qədər onun qəbri üstündə kiçik bir məqbərə - abidə də ucaldılmışdır.

Hələ orta əsrlərdə Cəbrayıl da təhsil yüksək səviyyədə idi. Bütün Qarabağda öz təsir dairəsi ilə tanınan Çələbilər məscid-məqbərə kompleksi geniş şəkildə fəaliyyət göstərirdi. Mollaxana məktəbi kimi fəaliyyət göstərən məscidin həyətidəki hücrələrdən sinif otaqları kimi istifadə olunurdu. Burada dövrün ən tanınmış din xadimləri, alimləri dərs keçirdilər. Bu mədrəsəni bitirən məzunlar Şərqi bir sıra nüfuzlu dini məktəblərinə göndərilir, Nəcəf, Bağdad, Tehran və digər şəhərlərdə fəaliyyət göstərən ruhani məktəblərində təhsillərini davam etdirirdilər. XVIII əsrdə yaşamış böyük Azərbaycan şairi Molla Vəli Vidadinin də bu mədrəsədə dərs deməsi artıq bir sıra tutarlı ədəbi-tarixi dəlillərlə sübuta yetirilmişdir.

- **Hüseynov Əşrəf İskəndər oğlu** (1907-1980) Azərbaycan EA-nın həqiqi üzvü - akademik, Fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor
- **Mehdizadə Mehdi Məmməd oğlu** (1903-1984) SSRİ Pedaqoji Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü-akademik, pedaqoji elmlər doktoru, professor
- **Hacıyev Tofiq İsmayıl oğlu** (1936) AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor, BDU-nin kafedra müdiri
- **Həsənov Arif Həsən oğlu** (1938-2008) AMEA-nın müxbir üzvü, geologiya-mineralogiya elmləri doktoru, professor
- **Quliyev Novruz Məhəmməd oğlu** (1952) AMEA-nın müxbir üzvü, biologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Respublikası Təbii Sərvətlər və Ekologiya Nazirinin müavini
- **Əhmədov Azər Sahib oğlu** (1974) - Fəlsəfə və riyaziyyat elmləridoktoru, ABŞ-ın Kaliforniya Universitetinin professoru
- **Əhmədov Anar Sahib oğlu** (1976) Fəlsəfə və riyaziyyat elmləri doktoru, ABŞ-ın Corciya Universitetinin professoru
- **Əlizadə Rəfail Qubad oğlu** (1956) Fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, İzmir Universitetinin professoru
- **Nacızadə Nailə Nəriman qızı** (1955) Filologiya elmləri doktoru, Türkiyə Səlcuq Universitetinin professoru
- **Həsənov Əli Şamil oğlu** Azərbaycan Respublikasının Baş Nazirinin müavini, Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinin sədri, Beynəlxalq Humanitar Yardım üzrə Respublika Komissiyasının sədri.
- **Hümbətov Ramiz Topuş oğlu** (1944) Texnika elmləri doktoru, professor, Beynəlxalq İnformasiya Akademiyasının (Rusiya) həqiqi üzvü, ADNA-nın prorektoru
- **Hüseynov Həsən Əhməd oğlu** (1944) Texnika elmləri doktoru, professor, Rusiya Federasiyası Keyfiyyət Problemləri Akademiyasının akademiki, Azərbaycan Texniki Universitetində Kafedra müdiri
- **Qarayev Yəhya Hüsən oğlu** (1951) Kənd təsərrüfatı elmləri doktoru, Beynəlxalq İnformasiya Akademiyasının həqiqi üzvü

- **Quliyev Yusif Nəsim oğlu** (1939-1994) Fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, SSRİ EA-nın müxbir üzvü
- **Quliyev Novruz Əmirxan oğlu** (1956) Pedaqoji elmlər doktoru, professor, Omsk Texnologiya İnstitutunun prorektoru
- **Nəsirov Yasif Mirzə oğlu** (Yasif Nəsirli) (1938) Nasir, tənqidçi, publisist, tərcüməçi və ictimai-siyasi xadim. Filologiya elmləri doktoru, “Azərbaycan dünyası” Beynəlxalq Əlaqələr Mərkəzinin prezidenti
- **Nuriyev Ürfət Qubad oğlu** (1954) Fizika - riyaziyyat elmləri namizədi, Türkiyənin Ege Universitetinin professoru
 - **Rüstəmov Elman Sirac oğlu** (1952) İqtisad elmləri doktoru, Azərbaycan Respublikası Milli Bankı İdarə Heyətinin sədri
 - **Vəliyev Kamil Nəriman oğlu** (Kamil Vəli Nərimanoğlu) (1946) Türk Dil Qurumu və Atatürk Kültür Mərkəzinin fəxri üzvü Ç.Aytmatov Akademiyasının akademiki, Filologiya elmləri doktoru, professor.
 - **Vəliyev Oqtay Əliş oğlu** (1954) İstanbul Doğuş Universitetinin professoru.
 - **Əhmədov Cəmil Məhəmməd oğlu** - Sovet ittifaqı Qəhrəmanı.
 - **Quliyev Hamlet Fərman oğlu** (1951)- Fizika - riyaziyyat elmləri doktoru, professor.
 - **Süleymanov Əhliman Süleyman oğlu** (1948) - Kimya elmlər doktoru, professor
 - **Hüseynov Telman Əlihüseyn oğlu** (1934) - İqtisad elmlər doktoru, professor
 - **Şahverdiyev Astan Nüsrəvan oğlu** (1947) - Texnika elmləri doktoru, professor.

MİLLİ QƏHRƏMANLARI

- **Aslanov Şikar Davud oğlu**
- **Məmmədov Kazım Ərşad oğlu**
- **Hüseynov Vüqar Tofiq oğlu**
- **Quliyev Mətləb Kamran oğlu**
- **Əkbərov Akif Abbas oğlu**
- **Quliyev Vahid Həbibulla oğlu**

TARİYEL ABBASLI
*Cəbrayıl rayon Tarix-diyarşünaslıq
muzeyinin direktoru*

FÜZULİ RAYONU

Füzuli rayonu Əhmədahlılar kəndi. Hazratı Cərciz türbəsi

Füzuli rayonu. Babı kəndi. Şeyx Babı türbəsi XIII əsr

ÜMUMİ MƏLUMAT

Rayonun əsası 1827-ci ildə qoyulmuş və ilkin adı Qarabulaq olmuşdur. Füzuli 08.08.1930-cu ildə inzibati rayon statusu almış və Qaryagin adlandırılmışdır. 1959-cu ilin aprelində böyük şairimiz Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 400 illiyi şərəfinə Qaryagin rayonunun adı dəyişdirilərək Füzuli rayonu adlandırılmışdır. Tarixi 1827-ci ildən hesabansa da, Azıx mağarasındakı tapıntılar buranın ən qədim insan məskəni olduğunu sübut edir.

Füzuli rayonunun ərazisi 1.39 min kv/km, əhalisi 113,7 min (01.01.2010) nəfərdir. Rayonda 2 şəhər (Füzuli, Horadiz), 11 qəsəbə (yeni salınmış I-11 №-li Qayıdış qəsəbələri), 80 kənd vardı. Kəndləri bunlardır - Alxanlı, Arayatlı, Babi, Mollaməhərrəmli, Aşağı Seyidəhmədli, Şükürbəyli, Araz Dilağarda, Şəkərcik, Şıxlı, Böyük Bəhmənli, Cuvanlı, Çimən, Xələfşə, Dədəli, İşıqlı, Qarğabazar, Yuxarı Yağlıvənd, Yuxarı Aybasanlı, Yal Pirəhmədli, Dilağarda, Dördlər, Qobu Dilağarda, Dövlətyarlı, Qərvənd, Zərgər, Yuxarı Əbdürrəhmanlı, Aşağı Əbdürrəhmanlı, Kürdlər, Əhmədalılar, Qazaxlar, Mirzənağılı, Əhmədbəyli, Araz Zərgər, Qarabağ, Murtuzalılar, Gecəgözlü, Üçüncü Mahmudlu, Horadiz, Dördçinar, Hüngütlü, Kərimbəyli, Aşağı Yağlıvənd, Yuxarı Kürdmahmudlu, Aşağı Kürdmahmudlu, Qacar, Divanahılar, Qaraxanbəyli, Qaraməmmədli, İkinci Mahmudlu, Merdinli, Qarakollu, Gorazlılı, Xatın Bulaq, Qaradağlı, Saracıq, Yuxarı Rəfədinli, Yuxarı Güzlək, Qoçəhmədli, Arış, Mollavəli, Sərdarlı, Üçbulaq, Govşatlı, Şıxımlı, Aşağı Veysəlli, Yuxarı Veysəlli, Ağbaşı, Yuxarı Seyidəhmədli, Birinci Mahmudlu, Mirzəcəmallı, Ələsgərli, Hüseynbəyli, Seyidmahmudlu, Pirəhmədli, Aşağı Güzlək, Aşağı Rəfədinli, Mandılı, Musabəyli, Bala Bəhmənli, Qorqan.

Rayon iqtisadiyyatının əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edib. Bu da məhsuldarlıq baxımından kənd təsərrüfatına yararlı boz, şabalıdı, boz-qəhvəyi torpaq sahələrinin olması ilə izah edilir. İşğala qədər rayonda taxılçılıq, heyvandarlıq, üzümçülük, qoyunçuluq, quşçuluq, baramaçılıq geniş inkişaf edib. Rayonda 65 kolxoz və sovxoz, 12 fermer təsərrüfatı, 11 üzüm emalı müəssisəsi və s. vardı. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar 85 min hektar idi. 50,9 min ha otlaq sahələri var idi. Rayonda Köndələn çayı üzərində Köndələn su anbarı tikilmiş, suvarma kanalları çəkilmişdir. Suvarılan torpaqlar 24 min hektardı.

İşğaldan əvvəl təsərrüfatlarda 17.6 min baş qaramal, 70 min baş qoyun və keçi saxlanılırdı. Kənd təsərrüfatı ilə yanaşı, rayonda tikinti tresti, 6 nəqliyyat təşkilatı, 13 sənaye müəssisəsi və s. fəaliyyət göstərirdi.

Mədəniyyətin inkişafına görə, ölkənin digər bölgələrindən geri qalmayan Füzuli rayonunda işğala qədər 90 kitabxana, 20 mədəniyyət evi, 79 klub, 20 kinoqurğu, 2 muzey, xalq və dövlət dram teatrları, istirahət parkları fəaliyyət göstərirdi. Təhsil və səhiyyədə də yaxşı göstəricilərə malik rayonda 685 çarpayılıq 13 xəstəxana, 17 həkim məntəqəsi, 30 feldşer-mama məntəqəsi, vərəm, dəri və zöhrəvi xəstəlikləri dispanseri, texnikum, 86 ümumtəhsil məktəbi, 2 texniki peşə məktəbi, 65 məktəbəqədər müəssisə, stadion, və s. obyektləri olub.

Eləcə də güclü kadr potensialı, yüksək intellektə malik ziyalıları, görkəmli alimləri ilə respublikamızda ad-san qazanmışdır. Əməyə bağlılıq, halal zəhmət də füzulilərin həyat tərzi olmuşdur. Bu torpağın yetirməsi Şamama Həsənova iki dəfə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür. İslam Rzayev və Qəndab Quliyeva xalq artisti olmuşdur. Füzulidə 300-dən artıq elmlər namizədi və doktoru yetişmişdir.

Füzuli rayonu həm də yaşı minilliklərə gedib çıxan Azıx mağarası, Quruçay mədəniyyəti, tarixi və memarlıq abidləri ilə tanınır.

Füzuli rayonu 23 avqust 1993-cü ildə Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuşdur.

1994-cü ildə aparılan uğurlu hərbi əməliyyatların sayəsində rayonun 80 yaşayış məntəqəsindən 23-ü azad edilmiş, 54 minə yaxın füzulili doğma yurd-yuvalarına qayıtmışdır. Bununla belə hələ də 50 mindən çox məcburi köçkün Bakı şəhəri və Respublikamızın 50 şəhər və rayonunda məskunlaşıb. Füzulidə bu gün ermənilər zəbt etdiyi torpaqlarımızda ekoloji terrorla yanaşı, rayonun XII əsrə gedib çıxan qəbristanlığını, XVII əsrə aid Mirəli türbəsini, Cəlil türbəsini, XIX əsrdə tikilmiş məscidi, İmamzadə türbəsini və qədim körpüləri darmadağın edərək vandallıq etmişlər. Qeyd edək ki, Qarabağ savaşında Füzuli rayonundan 1100-dən çox şəhid, 1550 nəfər əlil, 181 nəfər itkin düşmüşdür. Füzuliyə erməni təcavüzü nəticəsində 36361 nəfər uşaq zərər çəkmiş, onlardan 155 nəfəri yetim qalmışdır. 8 nəfər Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür.

Müharibənin əsas ağırlığını Qacar, Divanlılar, Yuxarı Veysəlli, Aşağı Veysəlli, Qaradağlı, Üçbulaq, Arış, Qoçəhmədli, Cuvarlı, Güzdək, Gorazıllı, Cəmilli, Dilağarda, Yağlıvənd, Govşad, Xələfşə, Mollavəli kəndlərinin əhalisi çəkmişlər.

Hazırda rayonun işğaldan azad olunmuş ərazisində 1 şəhər (Horadiz), 11 qəsəbə, 21 kənd vardır. Qəsəbələrdən 11-i respublika Prezidentinin Fərmanları ilə Dövlət Neft fondundan ayrılmış vəsait hesabına işğaldan azad olunmuş ərazidə salınmışdır.

COĞRAFIYASI

Füzuli Qarabağ dağ silsiləsinin cənub şərq ətəklərindən Araz çayına qədər maili düzənlik və alçaq sahələri əhatə edir. Cənub-qərbdə Cəbrayıl, şimalda Xocavənd, Ağcabədi, şərqdə Beyləqan rayonları və cənubda Araz çayı boyunca İranla həmsərhəddir. Ərazisi 1386 kv. km.dir. Əhalinin sayı 111,9 min nəfərdir (01.01.2009).

Rayon ərazisindən axan Quruçay, Köndələnçay, Qozluçay, Çərəkən çayları Araz hövzəsinin çaylarıdır.

Köndələnçay Arazın sol qoludur. Xocalı, Xocavənd və Füzuli rayonları ərazisindən axaraq Bala Bəhməni kəndinin yaxınlığında Araza tökülür. Uzunluğu

89 km, hövzəsinin sahəsi 594 kvadrat km.dir. Başlanğıcını Qarabağ vulkanik yaylasındakı Çaxmaqdağdan (1780 m) səthə çıxan bulaqlardan alır. Ən böyük qolu, soldan Keçəlçay (uzunluğu 29 km) hesab edilir.

Axımı əsasən yağış (59%) və yeraltı (29%), qismən də qar (12%) sularından əmələ gəlir. Yazda (mart-may aylarında) yağış suları çayda daşqın əmələ gətirir. Bəzi illərdə payız yağışları da kiçik daşqınlar yaradır. Daşqın dövründə illik axım həcminin 60-70%-ə qədəri keçir. Çayın orta illik su sərfi 0,55 kub m/san-dir. Bunun da 45%-i yaz, 22%-i yay, 17%-i payız, 16% -i isə qış fəslində axır. İntensiv suvarma dövründə (iyul, avqust aylarında) keçən axım illik axım həcminin 3-5%-ni təşkil edir. Orta illik asılı gətirmələri 0,82 kq/san, orta lillənməsi isə 1210 q/kub m.dir. Suyunun orta mineralaşması 300-500 mq/1 olmaqla hidrokarbonatlı-kalsiumludur.

Kəndələnçaydan suvarma işlərində səmərəli istifadə etmək məqsədilə Füzuli rayonu ərazisində çayın üzərində su tutumu 2 mln kub m, Yağlıvənd kəndi yaxınlığında 4 mln kub m olan su anbarları yaradılmışdır.

Quruçay Arazın sol qoludur. Xocavənd və Füzuli rayonları ərazisindən axır. Uzunluğu 82 km, hövzəsinin sahəsi 512 kvadrat km.dir. Suyunun çox hissəsini yağış (75-80%) sularından alır. Çayda əsas daşqın yazda olur. Bu dövrdə illik axım həcmindən 30-35 dəfə çox olur. İyul-avqust aylarında çayın suyu çox azalır, bəzi illərdə isə tamamilə quruyur. Payız fəslində yağan yağışlar kiçik daşqınlar əmələ gətirir.

Orta illik su sərfi 6,85 kub m/san-dir. İllik axımın 26%-i yazda, 41%-i yayda, 21%-i payızda, 12%-i isə qışda keçir. Orta illik asılı gətirmələr sərfi 21.9 kq/san, lillənməsi isə 3200 q/kub m-dir. Suyu hidrokarbonatlı-kalsiumlu olmaqla 300 mq/1 mineralaşmaya malikdir.

Daşqınlar zamanı Quruçayın suyu bütünlüklə Dövlətyarlı su anbarına axıdılır. Yay fəslində suvarma işlərində geniş istifadə olunur.

Qozluçay Arazın sol qoludur. Xocavənd və Füzuli rayonları ərazisindən axır. Uzunluğu 28 km, hövzəsinin sahəsi 100 kvadrat km.dir. Başlanğıcını Kiçik Qafqazın cənub-şərq yamacının 1520 m hündürlüyündən götürür. Suyunun çox hissəsini yağış suları təşkil edir. Yalnız güclü yağışlar zamanı suyu Araza çatır. Daimi axara malik deyildir.

TARİXİ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİ

Füzuli rayonu ərazisində müxtəlif dövrlərdə Qaraköpəktəpədə, Qarabulaq kurqanlarında, Günəştəpədə, Quruçay sahillərində və digər yerlərdə tədqiqatlar aparılmış, Azərbaycanın qədim kökə sahib olduğu sübut edilmişdir. 1968-ci ilin yayında mərhum arxeoloq-alim Məmmədəli Hüseynov tərəfindən aşkar olunmuş

preneandertal-Azıxantrop adamının alt çənəsinin sümükləri rayon mərkəzindən 15 km aralı məsafədə yerləşən Azıx mağarasında tapılmışdır. Azərbaycan arxeologiya elminin böyük nailiyyətləri olan bu abidə Qarabağın Füzuli ərazisində vaxtilə qədim paleolit dövrünün mövcudluğunu aşkarladı.

Füzuli rayonunun müxtəlif ərazilərində, xüsusilə də Arazboyu ərazilərdə və Quruçay-Köndələnçay vadisində qədim türkdilli xalqlara məxsus abidələr, o cümlədən çoxlu sayda kurqan abidələri mövcuddur. Bura Kültəpə, Üç kurqan və s. göstərmək olar.

Orta əsrlərdə Füzuli rayonu ərazisində bir sıra qala şəhərləri olub. Bura sonralar itib batmış, sovetlərin xalq təsərrüfatını inkişaf etdirdiyi bir dövrdə qalıqları məhv edilərək pambıq tarlasına çevrilmiş Bəhmən şəhəri, Qarabağlar şəhəri və s. daxildir.

Füzuli rayonunda Əcəmi memarlıq məktəbinin təsiri ilə inşa olunan bir sıra memarlıq abidələri var idi. Çox təəssüf ki, Əhmədaliılar və ya Arğalı türbəsi (XIII əsrin sonu), Babı türbəsi (1273-cü il), Aşağı Veysəlli kəndində hamar daşdan tikilən qülləvari Mirəli türbəsi (XV əsr), Qarğabazar kəndində Hacıqiyasəddin məscidi (1682-ci il), Karvansara (1684-cü il), Qoçəhmədli kəndində məscid (XVIII əsr), Füzuli şəhərində Hacı Ələkbər məscidi (XIX əsr), “Məşədi Həbib” hamamı (XIX əsr), Merdinli kəndi yaxınlığında daşdan yonulan at, qoç fiquru qədim abidələri (XVIII-XIX əsrlər) və s. bu kimi tarixi əhəmiyyət daşıyan abidələrimiz ermənilərin vəhşi vandalizminə məruz qalmış, məhv edilmiş, yandırılmışdır. Hər bir xalq öz tarixinin qədimliyi ilə tanınır. Lakin işğalçı ermənilər Azərbaycana dair tarixi hər vasitə ilə saxtalaşdırmağa, yaddaşlardan silməyə çalışmışlar. Zəbt edilmiş torpaqlarımızın hər daşının külə döndərilməsi, viran edilməsi ermənin vandalizminin bir daha sübutudur.

Qeyd edək ki, Füzuli rayonunda ümumilikdə 22 sayda dünya və ölkə əhəmiyyətli daşınmaz tarixi və mədəniyyət abidəsi, həmçinin indiyədək qeydə alınmayan 45 sayda yerli əhəmiyyətli tarixi abidə vardı. Mühəribədən əvvəl rayonda 2 muzey olub. Bunlardan biri tarix diyarşünaslıq muzeyi, digəri isə xalq təbiiq sənəti muzeyidir. Sonuncu muzeydə 800 eksponat olub.

Azıx

Azıx - Azərbaycan ərazisində ən böyük karst mənşəli mağaradır. Füzuli rayonunun mərkəzindən 14 km şimal-qərbdə 900 m hündürlükdə yerləşir. Burada bir-birilə əlaqəli olan 6 otaq vardır. Paleolit dövrünə aid olan bu nadir obyektin öyrənilməsi 1960 ildən başlanmışdır. 1968 ildə burada ibtidai insanın alt çənə sümüyü aşkar edilmişdir. Həmin tapıntının 350 min il (Aşel dövrü) tarixi vardır. Dünyada bu üçüncü belə tapıntıdır. Qazıntılar zamanı aşkar edilmiş ən mədəni qat ibtidai insanın Azıx mağarasında uzun müddət ərzində yaşadığını təsdiqləyir. Burada yaşayan ibtidai insanlar yığıcılıqla, ovçuluqla və balıqçılıqla məşğul olmuşdular. Qazıntılar zamanı tapılmış ocaqlarda böyük miqdarda kül və kömür tapılmışdır. Azıx

mağarası əyani şəkildə insanın Azərbaycanda 1 milyon il öncə yaşadığını təsdiqləyir.

Tağlar-Azərbaycanın Füzuli rayonunda yerləşir. Paleolit dövrünə aiddir. 1964 ildən öyrənilir. Mağara bir neçə otaqdan ibarətdir. Bura iblidai insanın məskunlaşdığı bir yer olmuşdur. Abidədə altı mədəni qat aşkar edilmişdir. Qazıntılar zamanı ocaq qalıqları, daş alətləri və fauna qalıqları tapılmışdır.

Qaraköpəktəpə abidəsi

Qaraköpəktəpə yaşayış yeri Füzuli şəhəri yaxınlığında Kiçik Qafqazın cənub-şərq ətkələrində yerləşir. Abidə üst hissəsi yastı olan konus formalı yüksək təpə şəklindədir. Təpənin hündürlüyü 50 m olub, diametri isə şimaldan cənuba 220 m, şərqdən qərbə isə 180 m təşkil edir. Öncədən Qaraköpəktəpə abidəsi elmi ədəbiyyatda kurqan tipli məzar tikilisi kimi təqdim olunurdu. Lakin keçən əsrin 60-80 illərində aparılan əsaslı arxeoloji qazıntılar nəticəsində məlum olmuşdur ki, bu abidə qədim yaşayış məskənidir. Buradakı mədəni qatlar həmin məskənin bir neçə minillik ərzində mövcud olduğunu təsdiqləyir.

Qaraköpəktəpənin ən qədim mərhələsi mezolit dövrünə təsadüf edir. Abidə ərazisində aşkar olunan çaxmaq daşı və obsidiandan hazırlanmış mikrolitik əşyalar həmin dövrdə bu ərazinin məskunlaşmasının əyani sübutudur. Güman edilir ki, həmin təpə o zamanlar mezolit dövrü ovçularının yaşayış məskəni idi. Qaraköpəktəpədə üzə çıxarılan növbəli təbəqə formalaşmış oturaq-əkinçiliyi dövrü ilə bağlıdır. Bu dövr e.ə. VI-V minilliklərə təsadüf edir. Həmin mərhələ iri olmayan məişət-təsərrüfat xarakterli saman tikililəri ilə, çox bəsit əkinçilik alətləri və əl ilə hazırlanmış primitiv gil qablarla səciyyələnir. Qaraköpəktəpə abidəsinin bu mədəni qatında daş, sümük və buynuzdan hazırlanmış kərki və oraqlar, xarakterik xüsusiyyətlərə malik olan qablar aşkar edilmişdir.

Tunc emalının başlandığı və Azərbaycan ərazisində ilkin tunc mədəniyyətinin yayılması dövründə, e. ə. IV-III minilliklərdə bu arxeoloji abidənin yamacı və ətkələrində dairəvi və düzbucaq şəkilli yaşayış və məişət-təsərrüfat xarakterli tikililər inşa edilmişdir. Bunlar onu təsdiqləyir ki, həmin zamanlar Qaraköpəktəpə iri yaşayış və sənətkarlıq mərkəzi olmuşdur. Burada qədim sənətkarlıq növləri olan metalışləmə, dulusçuluq, toxuculuq və s. inkişaf etmişdir.

Maraqlıdır ki, bu dövrə aid edilən mədəni qatın qalınlığı 7 m təşkil edir. Bu da həmin ərəfədə abidə ərazisində çox intensiv həyat fəaliyyətinin mövcud olduğunu sübut edir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində abidədən yüksək keyfiyyətli cilalı saxsı qablar, xırda plastika nümunələri və müxtəlif ocaq altlıqları aşkar olunmuşdur. Qaraköpəktəpə abidəsinin sözü gedən qatından çox nadir və dəyərli tapıntılar əldə edilmişdir. Belələrinə meteorit daşından hazırlanmış nizə ucları, tunc balta üçün gil qəlib, semantik xarakterli zəngin dekora malik saxsı qablar aiddir.

Abidədə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tunc dövrünün digər mərhələlərinə aid material və məmulat aşkar olunmuşdur. Bu dövrün üst qatlarında aparılmış qazıntılar nəticəsində orta tunca aid əzəmətli müdafiə divarının qalıqları üzə çıxarılmışdır. Bu qatda

tapılan müxtəlif saxsı məmulatı, bəzək və digər əşyalar eyni dövrü əhatə edir. Əldə olunan əyani material yerli əhalinin ön Asiya ilə mədəni və ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirilməsini təsdiqləyir.

Onu da qeyd etmək gərəkdir ki, Qaraköpəktəpə yaxınlığındakı ərazidə buranın qədim sakinlərinə aid böyük dəfn sahəsi aşkar olunmuşdur. Ərazidə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tunc və ilkin dəmir dövrlərini əhatə edən maraqlı tapıntılar əldə edilmişdir.

Qaraköpəktəpədəki mədəni və təsərrüfat fəaliyyəti sonrakı dövrlərdə də davam etmişdir. Belə ki, ilkin orta əsrlərdə burada Böyük İpək Yolu üstündə ucalan çox önəmli bir keşikçi qalası mövcud idi. Ərazi bütövlüklə daş tikililərlə örtülmüşdür. Burada aşkar olunan arxeoloji material belə bir fikir yürütməyə əsas verir ki, orta əsrlərdə Qaraköpəktəpə regionun həyatında önəmli rol oynayan mühüm ticarət-sənətkarlıq mahiyyətli yaşayış məntəqəsi olmuşdur.

İŞĞAL

Rayonun Dağlıq Qarabağla həmsərhəd kəndləri hələ 1989-cu ildən erməni quldur dəstələrinin basqınına məruz qalıb. 1990-cı ilin yanvar ayının 11-də Füzuli şəhərinə sovet ordusunun ruslardan ibarət desant birləşmələri yeridilib. Artıq həmin dövrdə rayonun Qacar, Yuxarı Yağlıvənd, Gövşad, Hoğa, Qoçəhmədli və digər kəndləri erməni silahlıların basqınlarına məruz qalırdı. Düşmənin hücumlarının dəf edilməsi məqsədi ilə rayonun kəndlərindən və respublikanın digər bölgələrindən gələn könüllülərdən ibarət bölüklər və taborlar yaradılmağa başladı. İlk dövrlər ov tüfəngləri və kустar üsulla hazırlanmış silahlarla silahlanan bu könüllülər rus hərbiçiləri tərəfindən atıcı silahlarla təmin olunmuş ermənilərin basqınlarını dəf edirdilər. Artıq 1991-ci ilin sonu, 1992-ci illərin əvvəllərində Füzuli rayonunda ilk taborlar formalaşdırıldı. Qeyd olunan dövrdə rayonun müdafiəsi 4 könüllü tabor və rayon polisi tərəfindən təşkil olunmuşdu.

1992-ci ilin 16 mart tarixində ermənilər Füzuli şəhərini və ətraf yaşayış məntəqələrini “Qrad” reaktiv-atəş sistemlərindən və toplardan atəşə tutdu. Şəhərin mərkəzinə, eləcə də rayon hərbi komissarlığının həyətinə düşən mərmilərin partlayışı nəticəsində onlarla insan həlak oldu və yaralandı.

1992-ci ilin yayında Azərbaycan Silahlı Qüvvələri Füzuli rayonu istiqamətində də hücumlarını davam etdirirdi. Füzuli rayonunun Hadrutla həmsərhəd bəzi kəndləri, eləcə də Xocavənd rayonunun bir neçə kəndi quldur dəstələrindən təmizləndi. Lakin təəssüflər olsun ki, sonradan bu əməliyyatlar uğursuzluqla nəticələndi. 1993-cü il yanvarın 3-də sübhə yaxın Aşağı Veysəlli kəndinə hücum edən düşmən bir neçə gün əvvəl Azərbaycan əsgərləri tərəfindən azad edilmiş kəndi dağıdır. Döyüşlərdə 50-yə yaxın Azərbaycan könüllüsü həlak olur.

1993-cü ilin avqust ayında cəbhənin bütün istiqamətlərində əks hücum keçən ermənilər Azərbaycanda siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizədən yararlanıb Füzuli şəhərini işğal etdilər. Bundan sonra düşmən qüvvələri bir neçə istiqamətdə Arazboyu yaşayış məntəqələrinə doğru irəlilədi. Məqsəd regionda strateji cəhətdən ən əhəmiyyətli, regional kommunikasiyaların kəsişdiyi Horadiz qəsəbəsinin ələ keçirilməsi idi. Horadizin işğalı, eləcə də Əhmədbəyli kəndi istiqamətində “Dörd yol” deyilən əraziyə çıxmaqla düşmən o zaman işğal olunmamış Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonlarını faktiki olaraq blokadaya salırdı.

Horadiz qəsəbəsinin müdafiəsini sərhəd qoşunlarının burada yerləşən komendantlığı təşkil etmişdi. Bir neçə gün davam edən döyüşdən sonra qüvvələrin qeyri-bərabər olması səbəbindən sərhəd zastavası mövqelərini tərk edərək geri çəkilir. Ermənilər Horadiz qəsəbəsini və İranla sərhəddə yerləşən su anbarı üzərindəki körpünü tutur. Qəsəbədəki bütün inzibati və yaşayış binaları, neft bazası, dəmir yolu vağzal və s. yandırılır. Qeyd edilirdi ki, Horadizin işğalı ilə digər rayonlar faktiki olaraq blokadaya düşür.

Araz boyunca Beyləqana doğru irəliləyən düşmən qüvvələri Arayatlı, Babı, Əhmədahlı, Kərimbəyli, Araz Yağlıvənd kəndlərini işğal edir. 1993-cü il noyabrın 7-də ermənilər 400 nəfərə yaxın canlı qüvvə, 30-a yaxın tank və zirehli transportyorun iştirakı ilə rayonun ən böyük yaşayış məntəqəsi olan Böyük Bəhmənli kəndinə hücum keçir. Kəndin bir hissəsini işğal edən düşmən qüvvələri Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin ciddi müqaviməti ilə qarşılaşır. Bu kənddə yerləşən sərhəd zastavasının 30 nəfər şəxsi heyəti qəhrəmanlıq nümayiş etdirərək 2 gün ərzində düşmənin bütün hücumlarını dəf edir. Düşmən xeyli sayda canlı qüvvəsini bu döyüşlərdə itirir. Sərhədçilər də bir neçə şəhid verir. Prezident Heydər Əliyevin göstərişi ilə əraziyə Azərbaycan ordusunun əlavə qüvvələri dislokasiya olunur. İki aya yaxın davam edən qanlı döyüşlər zamanı ermənilər Böyük Bəhmənli kəndinin bir hissəsini işğal etsələr də kəndi tam ələ keçirməyə nail olmurlar. Dekabr ayında yenidən hücum edən düşmən bu dəfə Daxili Qoşunların müqaviməti ilə qarşılaşır. Daxili Qoşunların 5 əsgəri düşmən tankı ilə qeyri-bərabər döyüşdə geri çəkilməyərək həlak olur. Düşmən də bir neçə texnikasını itirərək yenidən geri çəkilməyə məcbur olur.

1994-cü il yanvarın 5-dən 6-na keçən gecə Azərbaycan Silahlı Qüvvələri Araz boyunca və Əhmədbəyli – Kürdmahmudlu - Alxanlı kəndləri istiqamətində əks hücum keçir. İki gün davam edən döyüşlərdə Azərbaycan ordusu cüzi itki verməklə Horadiz qəsəbəsini və ətraf kəndləri düşməndən təmizləyir. Ermənilər bir neçə yüz nəfər canlı qüvvə itirir.

Alxanlı istiqamətində hücum edən qüvvələrimiz isə Qaraxanbəyli, Qorqan kəndlərində irəliləməyə nail olur.

Füzuli rayonunun işğal olunmuş kəndlərinin azad edilməsində yerli polislər, Daxili Qoşunlar, Sərhəd Qoşunları, həmçinin Hərbi Hava Qüvvələri,

özünümüdafiə dəstələri mühüm rol oynayır. Azərbaycan həyata keçirdiyi döyüş uçuşları zamanı ermənilər çoxlu sayda canlı qüvvə və hərbi texnika itirir.

1994-cü il mayın 10-da atəşkəs imzalandı və o zamandan cəbhə xəttinin digər hissələrində olduğu kimi Füzuli rayonunda da “nə hərbi, nə sülh” vəziyyəti hökm sürür.

Qarabağ müharibəsi dövründə Füzuli bu müharibənin ağrı-acısını ən çox yaşayan rayonlardan olub.

Atəşkəsə qədər gedən döyüslərdə rayon sakinlərindən 850-dən çox şəhid və itkin, 113 girov, 1450 nəfər müxtəlif dərəcəli əlili var. Ermənilərin təcavüzü nəticəsində 36 361 uşaq zərər çəkib. Onlardan 155 nəfəri yetim qalıb. Füzulinin yerli müdafiəçilərindən 6 nəfər döyüslərdə göstərdikləri şücaətə görə, Azərbaycanın ən yüksək fəxri titulu olan Milli Qəhrəmanı adına layiq görülüb, yüzlərlə döyüşçü isə dövlətin müxtəlif orden və medalları ilə təltif olunub.

MİLLİ QƏHRƏMANLARI

- **Fərzəliyev Pəhlivan Əhliman oğlu (1958-1992)**
- **İbrahimov Rasim Səxavət oğlu (1962-1992)**
- **Məmmədov Seymur Qəhrəman oğlu (1971-1992)**
- **Zülfüqarov Elxan Qaçay oğlu (1954-1994)**
- **Rəfiyev Faiq Qəzənfər oğlu (1955-1992)**
- **Kərimov Bəşir Bəylər oğlu (1976-1995)**

MƏNBƏ

- www.azerbaijan.news
- www.azhack.org
- www.tourism.az

QUBADLI RAYONU

Qubadlı rayonu, Hacıbədəl körpüsü. Ağaçay çayının üzərində XVIII əsr.

Qubadlı rayonu, Tarix-diyarşünaslıq muzeyi.

ÜMUMİ MƏLUMAT

Qubadlı rayonu 14.03.1933-cü ildə yaradılmışdır. Rayonda 1 şəhər (qubadlı) 93 kənd vardı. Sahəsi 802 kv/km, əhalisi 38,1 min (01.01.2010) nəfərdir. Kəndləri bunlardır - Aşağı Cibikli, Xallava, Yuxarı Cibikli, Balasoltanlı, Qaramanlı, Padar, Başarat, Armudlu, Deşdahat, Hat, Milanlı, Çardaqlı, Əyin, Xələc, Tarovlu, Çərəli, Boyunəkər, Saldaş, Dəmirçilər, Poladlı, Dondarlı, Diləli, Müskənli, Mirlər, Göyercik, Əliquluuşağı, Fərcan, Göyyal, Hərtiz, Zor, Bəxtiyarlı, Saray, Hal, Ballıqaya, Qəzyan, Məmər, Mollalı, Həməzəli, Çaytumas, Əfəndilər, Yusifbəyli, Xanlıq, Xocahan, Qilican, Tinli, Xocik, Mərdanlı, Qaracallı, Qarağac, Qarakişilər, Qaralar, Hüseynuşağı, Kavdadıq, Qayalı, Abdalanlı, Ləpəxeyranlı, Mahmudlu, Mahruzlu, Muradxanlı, Muğanlı, Məlikəhmədli Qundanlı, Alaqrşaq, Davudlu Eyvazlı, Gürcülü, Qədili, Məzrə, Sarıyataq, Tatar, Qaraqoyunlu, Qiyaslı, Teymur, Müskənli, Balahəsənli, Xıdırlı, Ulaşlı, Altınca, Əbilcə, Yuxarı Xocamsaqlı, Aşağı Xocamsaqlı, Mehri, Yuxarı Mollu, Aşağı Mollu, Mollabürhan, Zılanlı, Kürd Mahruzlu, Seləli, Novlu, İşıqlı, Həkəri, Cıfır, Seytas, Göyər Abbas, Xəndək.

Qubadlı rayonu ilə Bakı arasında olan məsafə 403 kilometrdir.

Qubadlı rayonu 31 avqust 1993-cü ildə Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən işğal olunmuşdur.

Qubadlı və onun ətrafında yerləşən kəndlər hələ XVIII əsrdə Qarabağ inzibati ərazisinə daxil idi. Sonralar Zəngəzur mahalına daxil olan Qubadlı 1868-ci ildə Yelizavetpol quberniyası yaranandan sonra Zəngəzurun tərkibinə daxil olmuşdur. Ermənistanın Gorus, Qafan rayonları və Zəngilan, Cəbrayıl, Laçın və Xocavənd rayonları ilə həmsərhəddir.

Qubadlı şəhəri Qarabağ yaylasının cənub-şərqində, Bazar-çayın sahilində yerləşir. Şəhərdə 62 idarə və müəssisə fəaliyyət göstərirdi. Burada asfalt zavodu, inkubator-quşçuluq fabriki, daş karxanası, texniki-təchizat idarəsi, tikiş fabriki, Azərbaycan "Neftqazavtomat" təcrübə zavodu və başqa istehsal xarakterli müəssisələr də var idi.

Qubadlı rayonunda 21 orta, 26 səkkizillik, 15 ibtidai məktəb, bir əyani-qiya bi orta məktəb var idi. Xanlıq kəndindəki 126 №-li orta texniki peşə məktəbində hər il 300 nəfər şagird müxtəlif peşələrə yiyələnirdi.

Qubadlı rayonunda 300 yerlik 4 xəstəxana və 33 səhiyyə müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi.

Rayonda 111 mədəni maarif müəssisəsi, o cümlədən 60 kitabxana, 10 mədəniyyət evi, 28 klub, 6 avtoklub, 23 kino qurğusu fəaliyyət göstərirdi. 125 ticarət, 96 ictimai-iaşə, 25 məişət xidməti müəssisəsində əhaliyə xidmət göstərirdi.

Rayonda 21 rabitə müəssisəsi vardı. Qubadlı qəsəbəsində 1200, Hal, Muradxanlı kəndlərinin hər birində 150, Teymur Müskanlı, Balasultanlı, Çardaxlı,

Aşağı Mollu kəndlərinin hər birində 100, Qayalı kəndində 50 nömrəli ATS fəaliyyət göstərirdi.

İşğaldan qabaqkı son illərdə qəsəbə və kəndlərdə onlarla yeni ictimai və yaşayış binaları tikilmiş, bağlar, xiyabanlar, meydanlar, körpülər salınmış, yollar çəkilmişdir. Qəsəbədə 1176, Çəpəli, Dondarlı, Mahruzlu kəndlərinin hər birində 422, Muradxanlı kəndində 325, Balasoltanlı, Çardaxlı, Qaracallı kəndlərinin hər birində 192, Göyərçik kəndində 164 yerlik orta, Qayalı kəndində 216, Dəmirçilər, Xəndək kəndlərinin hər birində 192, Qarakişilər, Tarovlu, Aşağı Xocasamlı kəndlərinin hər birində 164 yerlik səkkizillik, Mərdanlı, Padar, Qiyaslı, Abdalalanlı, Mərlər kəndlərində ibtidai məktəb binaları da işğaldan əvvəl istifadəyə verilmişdir.

Rayon mərkəzindəki müasir tipli xəstəxana şəhərçiyi, ATS, ticarət mərkəzi, univermaq, universam, bazar, mehmanxana, kitab evi, Mahruzlu kəndindəki poliklinika, Qaralar kəndindəki ambulatoriya, Xocik, Işıqlı, Diləli, Müskanlı kəndlərindəki kitabxana binaları da işğaldan qabaq inşa edilmişdir. Bu müddət ərzində rayon mərkəzində 30-a qədər inzibati bina tikilib istifadəyə verilmişdir.

Həmçinin işğaldan əvvəl rayon mərkəzində Əliquluşağı, Həkəri (Zəngilan rayonu) Xanlıq, Əyin, Fərcan, Mirlər, Dəmirçilər, Hərtiz, Çərəli, Muradxanlı, Qaracallı, Eyvazlı və Yuxarı Mollu ilə birləşdirən yeni asfalt və şosse yollar çəkilmiş, köhnə yollar genişləndirilmişdir. Xanlıq-Yuxarı Mollu, Ulaşlı-Mahruzlu, Qəzryan-Xocahan və başqa kənd arası yollar öz əvvəlki görkəmini bütönlükdə dəyişmişdir. Qubadlı-Dondarlı, Sariyataq-Padar, Qaralar-Mahruzlu, Teymur Müskanlı-Balahəsənli, Mahmudlu-Hacılı körpüləri həsrətli sahilləri bir-birinə qovuşdurduğu kimi, yolçulara da qol-qanad vermişdir. Səngər dağının səfalı bir güşəsində cənnət misallı Armudlu bağında tikilən pansionat hamını sevindirmişdir. Qubadlılar öz sevimli qəsəbə və kəndlərində tikinti abadlıq işlərini həvəslə davam etdirirdilər...

COĞRAFIYASI

Qubadlı rayonunun təbiəti olduqca gözəldir. 1969-cu ildə burada dövlət yasaqlığı yaradılmışdır. Rayonda 13.2 min hektar meşə sahəsi vardır. Palıd bu meşələrin arxası, vələs dövləti, alma, armud, fındıq, əzgil, zoğal, yemişan...sərvəti, dağ çayları, şələlələr, buz bulaqlar şöhrəti, qara gözlü əliklər, xınalı kəkliklər, qırqovullar, turaclar, göyərçinlər... gözəlliyi idi. Çox təəssüflər olsun ki, hazırda əldə olunan məlumatlara əsasən Qubadlı meşələri ermənilər tərəfindən qırılaraq Ermənistan və ya xarici ölkələrə daşınır.

Rayon ərazisindən iki böyük dağ çayı keçir. Həkəri-Bərgüşad. Həkəri çayı öz mənbəyini Kəlbəcərdən götürüb. Araza qovuşana kimi bir çox dağ çayları ona qovuşur.

Bərgüşad çayının mənbəyi isə Ərikli dağlarından başlayır. Bərgüşad öz gücünü dağ bulaqlarından süzülüb gələn Dəli çay, Şəki çayı, Sisyan çayı, Taxtakörpü çayı, Daşlı dərə çayı, Bəxtiyarlı və Ağa çaylarından alır. Bərgüşad çayı da öz Həkəri çayı kimi Arazə tökülür. Hər iki çay rayonun Qaralar kəndinin yaxınlığında birləşir.

Rayonun bir hissəsi aran olsa da, əsas hissəsi dağlıqdır. Dağlıq yerlər meşə örtüyünə bürünmüşdür. Rayonun Hərtiz və Səngər dağlarındakı şəfəli bulaqları can dərmanındır. Qubadlılar heyvandarlıqla, tütüncülüklə və taxılçılıqla məşğul olurdular. Qubadlıda hələ istifadə olunmamış böyük əqiq yatağı da var. Bundan başqa mərmər karxanası da var idi. (Elbrus Şahmar, “Xanimanım Qubadlı”, “Araz” Nəşriyyatı, Bakı-1998, 803 səh)

TARİXİ VƏ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİ

Bəşəriyyətin keçib gəldiyi uzun əsrlik tarixi yol birmənalı təsdiqləyib ki, ilk insan və ilkin mədəniyyət Dəclə-Fərat çaylarının (Mesopotomiyada, bu sözün hərfi mənası da elə iki çayarası deməkdir) sağ və solunda intişar tapıb. Bu qədim mədəniyyətin ardınca yaranmış antik mədəniyyətlər də, çox maraqlıdır ki, iki çay arasında araya-ərsəyə gəlib. Orxon-Yenisey, Sir-Dərya və Amu-Dərya çayları arasında zaman-zaman yaranmış möhtəşəm mədəniyyət nümunələri də bu obyektiv qanunauyğunluqla bağlıdır. Hələ də kifayət qədər tədqiq olunmamış Kür-Araz mədəniyyəti də tarixin bu pozulmaz qanununa istinadən yaranmışdır.

İki çay arasında əzəmətli mədəniyyətin yaranıb formalaşmasını birbaşa “su həyatdır” məntiqi şərtləndirir. Zaman-zaman düşüncə sahiblərinin bir çoxunun həyatın sudan intişar tapdığı qənaətində olmaları da təsadüfi deyildi. Bu analogiyayı təsadüfən aparmırıq. Kür-Araz mədəniyyətinin ən parlaq nümunələri Bərgüşad-Həkəri çayları arasında boy atıb ucalmış maddi mədəniyyət nümunələridir.

Tarixi qaynaqlarda Qubadlının qədim türklərin yaşayış məskənlərindən olduğu dönə-dönə vurğulanıdır. Rayonun ərazisində bu günümüzə qədər gəlib çıxmış abidələr də “əşyayi-dəlil” kimi bu faktı əyani şəkildə təsdiqləyir. Tarixi abidələr insan oğlunun əlinin, beyninin, fiziki və intellektual cəhdinin məhsuludur. Hər bir insan (xalq, millət) öz dünyagörüşünə, təfəkkürünə uyğun düşünüb və düşüncəsini lazımı zaman-məkan harmoniyasında da həyata keçiribdir. Qubadlı torpağının tarixi uludur. Lakin onun adı bir mənbəyə (“Coğrafi adlar”, Azərənəşr, 1982) əsasən dörd əsr bundan əvvəl yaranmışdır: “Qubadlı XVI əsrin sonunda Azərbaycana köçmüş səlcuq türklərinə mənsub Qubad nəslinin adını daşıyır”.

Vətənin hər yerində olduğu kimi, Qubadlı torpağına da səpələnmiş daş yaddaşları – abidələr uzaq-uzaq keçmişlərdən xəbər verir. Görünür, ulu babalar bu abidələri daha etibarlı tarix hesab etmişlər. Gavur dərəsindəki mağara ibadətqah

IV, Muradxanlı kəndindəki Qalalı, Əliquluşağı kəndindəki Göy qala abidələri V, Yazı düzündəki Cavanşir türbəsi, Dəmirçilər kəndindəki iki türbə XIV, Gürcülü kəndindəki türbə XVII, Xocamsaxlı kəndindəki türbə XVIII yüzilliklərdən xəbər verir. Əliquluşağı kəndindəki mağara ibadətəh, Xocamsalı kəndindəki qala, Seytas kəndindəki Anabat və bir çox əfsanəvi abidələr (Oğlan-qız qayası, Sınıq körpü, və s.) kim bilir, bəlkə daha qədim dövrlərin salnaməsidir?!

Belə bir gerçək həyati formul var: “Heç nə, həç nədən yaranmır”. Hər bir şeyin maddi-mənəvi əsası olmalıdır. Maddi-mənəvi abidələr də insanın özünüdərək erasının məhsuludur. Bu gün ermənilərin min bir hiylə və “zəhərverənlərinin” köməkliliylə işğal etdikləri Qarabağ və onun ətrafındakı ərazilərdə qalmış maddi-mənəvi mədəniyyət abidələri qədim türk düşüncələrin və əl izlərini qoruyub saxlamaqdadır (Qarı düşmən onları sıradan çıxarmış olsa belə).

Qubadlı qədim yaşayış məskənlərindən biridir. Bu faktı əyani şəkildə onlarla mədəniyyət nümunələri təsdiqləyir.

Mağaralar

Rayonun ərazisində qədim insanın yaşadığı onlarla mağara (kaha) mövcud olmuşdur. Aşağı Mollu kəndində doqquz, Əliquluşağı kəndində beş, Həməzəli kəndində doqquz qədim insan məskəni olmuş kaha (mağara) bu günümüzə qədər durmaqdadır. Xanlıq, Çaytumas, Yusifbəyli, Məlikəhmədli, Məzrə və b. kəndlərdə də qədim yaşayış məskənləri vardır. “Gavur dərəsi” deyilən ərazidə IV əsrə aid mağara vardır.

Qalalar

Qala sözünü eşidəndə qeyri-iradi adamın gözü önünə sıldırım, keçilməz uca dağlar gəlir. Qala deyəndə adamın qanı coşur, ürəyinə təpər, qoluna qüvvət gəlir. Qubadlının ərazisində tarixə yoldaşlıq etmiş, mühafizə, gözətçi funksiyasını yerinə yetirmiş qalalar mövcuddur. Əliquluşağı kəndində Göy qala (V əsr), Muradxanlı kəndində “Qalalı” qalası, Xocamsaxlı kəndində Qala rayon işğal olunana qədər dururdu. Yeri düşmüşkən, onu da qeyd edək ki, Xocamsaxlı kəndinin qədim adı Qalacıq olub. Kənd sakinləri hələ də kəndin əski adını (Qalacıq) daha çox işlədirlər. Xocamsaxlı antroponimi Qalacıq toponimindən qat-qat sonralar yaranmışdır.

Türbələr

Türbələr indiki göydələnlərin yadlaşmış əcdadlarıdır. O türbələr ki, dibindən göz qıyıb başına baxanda adamın gözü qaralıb, başı fırlanıb, başından papağı düşüb, O türbələrdə məxsusi zamanın arxitekturası qorunub saxlanılıb. Akustika funksiyasını bütün incəliyi ilə yerinə yetirən türbə arxitektonikasından sonrakı dövrlərdə də kifayət qədər istifadə edilmişdir. Rayon ərazisində tarixin müxtəlif qatlarında tikilmiş türbələr öz gözəlliyi ilə həmişə diqqəti cəlb etmişdir.

Dəmirçilər kəndindəki türbə XIV, Gürcülü kəndindəki “İmamzadə” türbəsi XVII, Yazı düzü adlandırılan sahədəki Cavanşir türbəsi XIV əsrin daşa dönmüş minarələridir.

Körpülər

Yuxarıda qeyd etdik ki, rayonun ərazisindən iki bol sulu çay (bir neçə xırda çay da var) axır. Bu çaylar üzərindən körpülərin salınması zamanın və təbiətin sifarişi olubdur. Körpü - həyatın sığortası, rahatlıq və ünsiyyət vasitəsidir. Qubadlı rayonu ərazisində üç qədim körpü olub. Bunlardan ikisi (Laləzar və Hacı Bədəl körpüsü) Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən qeydə alınıb. Qubadlı ərazisində ən qədim körpünün Qarakişilər kəndində “Sınıq körpü” olduğu söylənilir. “Sınıq körpü”nün taleyi xalq arasında əfsanələrə bələnilibdir. Körpünün salınması barədə yaranmış əfsanədən belə ehtimal etmək olar ki, körpü “əyyamı-qədimin” abidəsi olubdur. Rəvayətə görə, bu körpünü kişi paltarı geymiş bir qız tikibdir. Körpü sonralar sınıb sıradan çıxmışdır.

Digər iki körpü (Laləzar və Hacı Bədəl körpüsü) tarixin bir qədər sonrakı dövrlərində inşa ediləlidir.

Maraqlı arxitekturası və qərribə taleyi olan Laləzar körpüsü 1867-ci ildə tikilibdir. Laləzar körpüsü Bərgüşad çayının üzərində altı oval, üstü düz bir formada salınıbdir.

Hacı Bədəl körpüsü XIX əsrin nişanəsidir. Yaxın tarixin yaşadı olan körpünün şəffaf bir “avtobiografiya”sı vardır.

Bu körpünü Dəmirçilər kəndinin sayılıb-seçilən el ağsaqqallarından olmuş Hacı Bədəl adlı bir şəxs öz xərci hesabına tikdiribdir. Körpünün son dərəcə maraqlı arxitekturası vardır. Belə ki, körpü kükrəyən, yaz gələndə yerə-göyə sığmayan, hər an kükrəyib daşan dağ çayının (Ağa çayı) üstündə salınmışdır. Heç vaxt ram olunmayan, dəlisov dağ çayının üstündə salındığından körpü tağbənd formasında idi. Onun ortasında dayaqlar qoyulmamışdı. Belə etməkdə məqsəd kükrəyib daşan dağ çayının maneəsiz axını üçün idi.

Hər iki körpü rayon işğal olunana qədər öz funksiyasını gərəyincə yerinə yetirirdi. Əfsuslar ki, bu körpülər və digər maddi mədəniyyət abidələri Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən qeydə alınsa da, ən kiçik araşdırmaya belə cəlb olunmayıblar. Əslində, bu abidələr xalqın taleyidir, xarakteri və avtobiografiasıdır. Qubadlı ərazisində mövcud olmuş maddi mədəniyyət abidələri orada yaşayıb yaratmış türklərin yüksək intellektini, həyat tərziini xarakterizə edir. Bu maddi sərvətlər lap qədimdən həmin regionda məskunlaşmış türklərin özünüdərk atributudur. Bu məntiqi yaxşı bilən riyakar qonşularımız daim türklərin maddi-mənəvi sərvətlərinə qənim kəsiliblər. Çox güman ki, Qubadlı ərazisində mövcud olmuş mədəniyyət nümunələri də mənfur emənilərin barbar düşüncəsinin qurbanı olub. Qubadlının zamanın hansı dönməndəsə doğma

sahibinin olacağına inanırıq. Ancaq Qubadlının maddi-mənəvi abidələrinin salamat qalmasına inamımız yoxdur...

Qubadlının tarixində həmişə qılıncla qələm qoşa dayanmışdır. Hər ikisi də ucada olmuşdur. Biri qəhrəmanlıq, digəri isə istedad zirvəsində. Bu torpaq milli qəhrəmanlar, görkəmli elm və görkəmli dövlət xadimləri, məşhur yazıçı və alimlər, adlı-sanlı əmək qəhrəmanları yetişdirmişdi.

TANINMIŞ ŞƏXSİYYƏTLƏRİ

Qubadlının tanınmış neçə-neçə qəhrəmanı, yazıçısı, şairi, ədəbiyyatşünası, jurnalisti, alimi, din və dövlət xadimi olub. Hələ XVIII əsrdə yazmış olduğu "Məm və Zin" poeması ilə məhəbbət dastanı yaradan, böyük söz ustadı Məhəmməd Füzulinin yolunu davam etdirən Əhməd Xani kimi nəhəng şair yaşayıb Xanlıq kəndində. Ondən 200 il sonra M. M. Xəzani (1811-1893) anadan olub Mərmər kəndində. Xəzani orijinal üsluba malik bir şair olmuş, eyni zamanda "Kitabi-tarixi Qarabağ" əsərini yazmaqla bir tarixçi kimi diqqəti cəkmişdir. Azərbaycan elminin 60-dan çox nümayəndəsi, o cümlədən 15-dən çox elmlər doktoru Qubadlıdandır.

- **Qaçaq Nəbi** - Xalq qəhrəmanı.

- **Bəhlul Əfəndi (Bəhcət)** (1885-1938) - ADR-in siyasi xadimi, ədəbiyyatşünası.

- **Məhəmmədov Baba Məhəmməd oğlu** (1887-1974) - İctimai-siyasi xadim, ADR-nın parlamentinin üzvü.

- **Kərimova Zəhra Adıgözəl qızı** (1909-1990) - Azərbaycan SSR Sosial təminat naziri

- **Heydərov Nəzər Heydər oğlu** (1896-1969) - Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət heyətinin sədri

- **Heydərov Arif Nəzər oğlu** - General-leytenant, Azərbaycan SSR Daxili İşlər naziri

- **Hüseynov Kamran Əsəd oğlu** - Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini

- **Əmiraslanov Əli Ağamalı oğlu** - Geoloq, professor, SSRİ EA-nın müxbir üzvü.

- **Əmiraslanov Möhbəli Firudin oğlu** (1902-1984) - İctimai-siyasi xadim, Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinin 1-ci müavini.

- **İsgəndərov Məmməd Əbdül oğlu** (1915-1985) - SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət heyəti sədrinin müavini.

- **Allahverdiyev Mədət Mustafa oğlu** (1929-1991) - İqtisad elmləri doktoru, professor.

- **Nəcəfov Canbaxış Əli oğlu** (1949) - Biologiya elmləri doktoru, professor, Nyu-York Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü.

- **Şirinov Həbib Rəhim oğlu** - İqtisad elmləri doktoru, professor.

- **Hüseyn Allahverdiyev** - Kimya elmləri doktoru, professor.
- **Gürşad Hüseynov** - Tibb elmləri doktoru, professor.
- **Həsən Sadıqov** – Fəlsəfə elmləri doktoru, professor.
- **Bərşadlı Valeh Eyyub oğlu** - General-leytenant.
- **Quliyev Hüseyn Abbasqulu oğlu** - General-mayor.
- **Təhməzov Nizami İsa oğlu** - General-mayor.
- **Əliyev Tahir Yunus oğlu** - General-mayor.
- **Süleyman Rəhimov** - Xalq yazıçısı.
- **Şamo Arif** - Yazıçı, publisist.
- **Qasım Qasımzadə** - Xalq şairi, tənqidçi, ədəbiyyatşünas, filologiya elmləri doktoru, professor.
- **Cəlal Bərgüşad** - Xalq yazıçısı.
- **Ramiz Rövsən** (1946) - Şair.

1941 - 45-ci illər müharibəsində cəbhəyə gedən 3557 döyüşçüdən 1587-si doğma torpaqlara qayıda bilməyib. 1988-94-cü illərdə torpaqlarımızın azadlığı uğrunda 116 nəfər hərbi xidmətçi, 114 nəfər mülki şəxs şəhid olub. Hərbiçilərdən 71, mülki şəxslərdən isə 34 nəfəri müharibə əlilidir.

MİLLİ QƏHRƏMANLARI

- **Əliyev Əliyar Yusif oğlu (1957-1992)**
- **Məmmədov Aqil Səməd oğlu (1969-1992)**
- **Atakişiyev Aslan Qabil oğlu (1953-1992)**
- **Əliyev Vasili Əhməd oğlu (1959-1992)**

MƏNBƏ:

1. Mədəniyyət.- 2007.- 2 mart.- S. 4.
2. Taryel Cahangir. - Qubadlı. Fotoalbom. Bakı, İşıq, 1993
3. Elbrus Şahmar, “Xanimanım Qubadlı”, “Araz” Nəşriyyatı, Bakı-1998, 803 səh
4. <http://qubadli.sitecity.ru>

ZƏNGİLƏN RAYONU

Zəngilan şəhərindən bir görünüş. İşğaldan əvvəl

Zəngilan rayonu. Bürünlü kəndi. Böyük Vətən müharibəsində həlak olmuş qəhrəmanların xatirəsinə ucaldılmış abidə.

ÜMUMİ MƏLUMAT

Azərbaycan Respublikasının cənub-qərbində Ermənistan və İranla sərhəddə Bakı-Culfa-Naxçıvan magistral dəmir və şose yolları üzərində strateji cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edən bir mövqedə yerləşir.

Rayonun ərazisi müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı inzibati ərazi bölgülərinə məruz qalmışdır. Rusiyanın işğal zamanı 1828-ci ilə qədər bölgənin ərazisinin Bəsitçaydan qərbə tərəf hissəsi Naxçıvan, şərqə tərəf hissəsi isə Qarabağ xanlığının tərkibində idi.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Cənubi Qafqazı işğal etməsindən sonra yeni ərazi-inzibati bölgüsü aparılır. 1868-ci ildə Yelizavetpol quberniyası yaradılır. Onun tərkibində Şuşa, Yelizavetpol və Zəngəzur qəzaları yaradılır. Yeni bölgüyə əsasən Zəngilan rayonunun ərazisi Zəngəzur qəzasına daxil edilir.

1925-ci ilin sənədlərində Zəngilan Cəbrayıl qəzası tərkibində göstərilir. Xəritədə Zəngilanın Genlik, Aladin, Dəlləkli qeyd olunur.

1929-cu ildə ZSFSR-nın qərarı ilə Zəngilan rayonunun Nüvədi, Toğud, Ernəzir kəndləri, 1946-cı ildə isə 4 min hektar meşə sahəsi Azərbaycan Respublikasından alınıb Ermənistan Respublikasına bağışlandı.

Son iki yüz ildə vahid sərhəddə malik olmayan Zəngilan 1930-cu ilin avqust ayının 8-də müstəqil rayon kimi formalaşır və dəqiq müəyyən olunmuş ərazisi olur. Ərazisi - 0,71 min kv/km, əhalisi 39,8 min (01.01.2010) nəfərdir.

1967-ci ildə Zəngilana şəhər statusu verildi. Zəngilan rayonunda bir şəhər, 5 qəsəbə (Ağ oyuq, Mincivan, Bartaz, Ağbənd, Həkəri) və 79 kənd olmuşdur. Kəndləri bunlardır: Beşdəli, Genlik, Keçikli, Malatkeşin, Sarıqışlaq, Birinci Ağalı, İkinci Ağalı, Üçüncü Ağalı, Birinci Alibəyli, Xumarlı, İkinci Alibəyli, Sarıl, Bartaz, Qarqulu, Tatar, Tiri, Şəfibəyli, Məşədi İsmayılı, Şərikan, Bürünlü, Yuxarı Yeməzli, Rəbənd, Yenikənd, Zəngilankənd, Cahangirbəyli, Turabad, Vəliqulubəyli Canbar, Ağkənd, Dərəli, Gün-qışlaq, Qazançı, Pirveys, Yuxarı Çöpdərə, Baharlı, Dəlləkli, Sobu, Böyük Gilətağ, Aladin, Dərə Gilətağ, Mirzəhəsənli, Üdgün, Şamlı, Vənəqli, Hacallı, Seyidlər, Vejnəli, Ağbənd, Əmirxanlı, Qıraq Müşlan, Məlikli, Muğanlı, Xurama, Muğanlı, Şərifan, İsgəndərbəyli, Ağakışılər, Ağbis, Məmmədbəyli, Babaylı, Ördəkli, Qaradərə, Qaragöz, Rəzdərə, Kolluqışlaq, Şatanız, Şayıflı, Aşağı Gəyəli, Qaragöl, İçəri Müşlan, Tağlı, Yusiflər, Aşağı Yeməzli, Orta Yeməzli, Quyudərə Xəştəb, Sarılı Xəştəb, Zərnəli, Havalı, Nəcəflər.

Əsrin əvvəllərində rayon mərkəzinin yerləşdiyi ərazi əsasən bəylərin çəltik zəmilərindən və onların özlərinə məxsus yaşayış evlərindən ibarət idi. Zəngilan şəhəri 4 kilometrlik bir məsafədə Oxçu çayın sağ sahilində, Çeşməgözlü deyilən bir yerdən cənuba doğru əhəng quyularına qədər bir ərazidə salınmışdı. Bu şəhərin özünün bir çox məhəllələri vardır. Çeşməgözlü, Köhnə Pirçivan, MTS məhəlləsi, Məscid düzü, Şaftalı dərəsi, Kirdəzir dərəsi, Bağırsağ dərə, Muncuqlu dərə, “Rayşelk” (ipək idarəsi olan yer) və s. məhəllələri vardır. Rayonun bir tarixi qurum kimi iqtisadi

inkişafı sovet hakimiyyəti illərində geniş vüsət almışdır. Eyni zamanda məhz bu dövrdə rayona daha çox mənəvi zərbə vurulmuşdur.

İşğala qədər rayon əsasən tütünçülük və üzümçülüklə məşğul idi. Heyvandarlıq, ipəkçilik, taxılçılıq da inkişaf etmişdir.

Zəngilan rayonundan 13 nəfər sovet imperiyasının ən yüksək dövlət mükafatına - Sosialist Əməyi qəhrəmanı adına layiq görülmüşdü. Bu hadisə bütün dünyaya səs salmışdı. Buna görə bölgə “Qızıl Zəngilan” adı ilə tarixə düşmüşdü.

Rayonun ərazisindən Bakı-Yerevan dəmir yolu (Mincivandan Qafana yol ayrılır), İmişli-Laçın və Bakı-Şərur magistral şose yolları keçirdi. Zəngilan rayonu ilə Bakı arasında olan məsafə 385 km.dir.

Özünün bir qurum kimi mövcud olduğu 63 ildə (işğala qədər) bu bölgə hansı müsibətlərə düşər olmadı?! Özünün 63 illik son tarixində bu bölgə elə ilk illərdən zorla yaradılan kollektivləşmə, 37-ci il həbsləri, 1941-45-ci illər müharibəsini də yaşadı. Rayon əhalisinin bir qisminin qohum-aqrəbası Arazın o tayında qalmış, əlaqələri kəsilmişdi. Qardaş qardaşdan, ana balasından ayrı düşmüşdü.

Zəngilanın sözünü deyən adamların 1930-cu illərdə bir qisminin sürgün olunması (Sibir, Orta Asiya, Qazaxıstan), bir qisminin isə qəddarlıqla güllələnilib xəndəyə salınması, ölməyənlərin günlərlə inilti səsləri (Kənd Zəngilan: o vaxt rayon mərkəzi burada yerləşirdi) gəlirdi. Sürgün dövrü qurtardıqdan sonra da geri qayıdan adamları öz doğma yurdlarına buraxmırdılar.

Öz mövcudluğunun son illərində bu bölgə analoqu olmayan 1992-ci ilin dekabrında baş verən Şayıflı qırğını və bir də nəhayət, 1993-cü ilin 27 oktyabrını yaşadı.

1993-cü ilin oktyabr ayında Ermənistan qoşunları tərəfindən işğal olunanaqəd əhalisi 32.6 min nəfər (01.01.1989) olmuşdur. İşğaldan qabaq rayonda 10453 yaşayış evi, 28200 yardımçı bina, 195 inzibati bina, 870 təsərrüfatların yardımçı binaları, 128 mədəniyyət müəssisəsi, 123 təhsil müəssisəsi, texniki peşə məktəbi, 64 səhiyyə müəssisəsi, Qotursu sağlamlıq zonası, 80 rabitə müəssisəsi, 7 səyyar avtoklub, 21 kino qurğu, 2 diyarşünaslıq muzeyi, 142 ticarət obyekt, 49 ictimai-iaşə obyekt, 2 Şərab zavodu, Konserv zavodu, Toxuculuq sexi, Kərpic zavodu, Çörəkbişirmə zavodu, Çınqıl zavodu, 2 Asfalt zavodu, Yazı düzü Su nasos stansiyası kompleksi, 3 Su nasos stansiyası, 8 Dəmir yol vağzal, Mincivan Depo, Quşçuluq fabriki, Mal-qara kökəltmə kompleksi, 3400 hektar üzüm bağları, 6 süni su tutarları olmuşdur.

Rayon mərkəzində yerləşən Muzeydə yüzlərlə eksponat var idi. Onlar xalqımızın uzaq keçmişindən bu günümüzə qədər olan həyat tərzini, məişət və mədəniyyətini əks etdirirdi.

Füzuli və Cəbrayıl rayonları işğal olunduqdan sonra zəngilanlılar 67 gün tam mühasirə şəraitində ermənilərlə vuruşmuşdur. 25-29 oktyabr 1993-cü ildə Zəngilan rayonunun əhalisi son anadək yuruşaraq 235 nəfər şəhid və itkin verərək Araz çayını

keçmiş, İran İslam Respublikasının ərazisi ilə Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında məskunlaşmışlar.

COĞRAFIYASI

Zəngilan rayonu coğrafi mövqeyinə, torpaq və iqlim xüsusiyyətinə görə füsunkar gözəlliyə, zəngin təbiətə malikdir. Rayonun ərazisi orta və alçaq dağlıq sahədə yerləşərək mürəkkəb və dərəli-təpəli səth quruluşuna malikdir. Şimal-qərbdən əraziyə daxil olan Bərgüşad silsiləsi (Süsən dağı, 1304 m) alçalaraq Bazarçayla Oxçuçay arasında Ağ Oyuq maili düzünü (hündürlüyü 400-600 m) əmələ gətirir. Şimal-şərqdə Qarabağ silsiləsinin Araz və Həkəri çaylarına tərəf alçalan yamacları təpəli Gəyən (Geyan) çölünə keçir. Qərbdə Mehri (Mehri-Güney) silsiləsinin şərq kənarı Bartaz dağı (2270 m) yerləşir. Burada yura, tabaşir və neogen çöküntüləri yayılmışdır. Ərazinin çox yerində qışı quraq keçən mülayim isti iqlim hakimdir. Həkəri, Oxçu, Bəsit çayları rayonun cənub sərhədindən axan Araz hövzəsinə aiddir. Düzən və dağətəyi sahədə dağ-şabalıdı, dağ boz-qəhvəyi, dağlıq sahədə qəhvəyi dağ-meşə, çay dərələrində çimli-çəmən torpaqları yayılmışdır. Bitki örtüyündə çöl formasıya geniş yer tutur. Quru çöl, dağ kserofil bitkiləri, kolluqlar, dağlıq hissədə enliyarpaqlı meşələr (palıd, vələs və s.) geniş yayılmışdır.

Ərazidə 2 iqlim tsikli hakimdir. Araz boyu ərazidə qışı quraq keçən yarımsəhra və quru çöl iqlimi, bir qədər yüksək hissələrdə isə quraq keçən mülayim isti iqlim vardır. Orta temperatur yanvarda 1S0 , iyulda isə +25S0 olur. Yağıntının illik miqdarı 400-500 mm.dir.

Rayonda 107 hektar sahəsi olan Bəsitçay Dövlət Təbiət qoruğu, 2,2 min hektar sahəsi olan Arazboyu yasaqlıq, 4 ədəd təbiət abidəsi, 10 min hektar xüsusi mühafizə olunan Araz palıdı meşəsi, 12864 hektar dövlət meşə fondu, 1200-dək büllur sulu təbii bulaqlar, 4 mənbədən ibarət olan, tərkibi “Yessentukl-4” suyuna uyğun gələn “Qotursu” mineral bulaqları, Seyidlər və Gəyəli kəndlərində turşu mineral bulağı vardı.

Araz çayı - ərazinin ən iri çayıdır - Respublikanın ikinci əsas su mənbəyi sayılan Araz çayı öz başlanğıcını Türkiyədən götürür. Uzunluğu 1072 km (daxildə 77 km), su toplayıcı sahəsi 102000 km² (daxildə 15700 km²). Çay suyundan suvarmada istifadə olunur, Arazboyu Tuqay meşələrinin də suvarılmasını təmin edir. Ermənistan ərazisində yaranan çirkəb suları mütəmadi olaraq 2,1 min kub/gün təmizlənmədən birbaşa Araz çayına axıdılır. Arazın çirkəndirilməsi Naxçıvan və Zəngilan rayonu ərazisi ilə Ermənistandan Araza axan qollar vasitəsilədir.

Araz çayının sol qolu olan Oxçuçay öz mənbəyini Zəngəzur dağ silsiləsindən (Qapıcıq dağı) götürməklə uzunluğu 82 km.dir. Çayın su toplayıcı hövzəsi 1140 kv/km olmaqla ən kəsiyindən saniyədə 5,9 kub/m (ən az sulu illərdə), 10 kub/m (orta sulu illərdə) və 14,6 kub/m (ən çox sulu illərdə) su axır.

Bəsitçay - Araz çayının sol qolu olmaqla öz mənbəyini Ermənistandan götürür. Çayın uzunluğu 44 km (17 km.i Azərbaycan ərazisinə düşür) su toplayıcı

hövzəsi isə 354 kv/km.dir (156 kv/km.i Azərbaycan ərazisinə düşür). Çay Ermənistanın dağ kəndlərinin donuz fermalarının tullantıları ilə çirkəndirilir. Zəngilan rayonunda dövlət meşə fondu və digər ərazilərdə 10 min hektar Araz palıdı (*guerocus araks*) meşələri dövlət tərəfindən xüsusi olaraq qorunurdu.

Zəngilan rayonu təbii iqlim şəraitinə və münbit torpağına görə zəngin meşə və hər növ bitki örtüyü ilə xarakterikdir. Ərazinin daha çox hissəsini əhatə edən Araz palıdı fıstıqkimilər fəsiləsindəndir. Nadir növdür, rayonun Bartaz, Gəyəli, Ördəkli, Şayıflı, Yeməzli, Keçikli, Rəzdərə və başqa kəndlərinin ətrafında geniş yayılmışdır. Aşağı dağlıq qurşaqda dəniz səviyyəsindən 1000-1300 metr yüksəklikdə bitir. Kserofit seyrək meşə əmələ gətirir və Zəngilan rayonunda xüsusi qiymətli meşə kimi qorunurdu.

Rayonda geniş yayılan bitkilərdən biri də şər qınarıdır (*platanus orientalis*). Şər qınarı ehtiyatı azalmaqda olan relik növüdür. Zəngilan rayonunun Bəsitçay və Oxçuçay vadilərində təbii halda bitir, digər sahələrdə də geniş yayılmışdır, çay sahillərində dəniz səviyyəsindən 1000 metr yüksəkliyə kimi dərələr boyunca qrunut sularının kifayət qədər rütubətləndirdiyi sahələrdə bitir. Bəsitçay Dövlət təbiət qoruğunda mühafizə olunurdu.

Quraq yamaclarda çay vadilərində bitən, ərazidə geniş yayılmış bitkidir. Zəngilan rayonunun Bartaz, Ördəkli, Vejnəli, Beşdəli, Genlik, Yeməzli kəndlərində daha çox yayılmışdır.

Bununla belə rayondakı meşələrdə adi meşə giləsi, vələs, meşə üzümü, Qarabağ dağ lələsi, sağsağan gülxətmissi geniş yayılmışdır.

Zəngilan rayonunda Hacallı kənd inzibati ərazi dairəsinin Muğanlı kəndində diametri 50 sm, hündürlüyü 8 m, yaşı 250 il olan 1 ədəd dağdağan, Mincivan qəsəbəsində diametri 60 sm, hündürlüyü 20 m, yaşı 120 il olan 1 ədəd şər qınarı, həmin qəsəbədə diametri 100 sm, hündürlüyü 30 m, yaşı 300 il olan 1 ədəd şər qınarı, Ördəkli kənd Sovetində, Zəmiyeri adlanan sahədə diametri 60 sm, hündürlüyü 12 m, yaşı 160 il olan 1 ədəd palıd ağacı təbiətin nadir varlığı kimi qorunurdu.

Zəngilan rayonunda Vejnəli qızıl yatağı, ehtiyatları 6618 min kub/m olan və üzlük daşı istehsalına yararlı Oxçuçay mərmərləşmiş əhəngdaşı yatağı, təsdiq edilmiş ehtiyatları 129 mln. ton olan soda və “əhəng südü” istehsalına yararlı Zəngilan (Daşbaşı-Əsgurum) əhəngdaşı yatağı; qırmadaş və əhəng istehsalına yararlı Zəngilan əhəngdaşı (ehtiyatları 6024 min ton), Bartaz-I və Bartaz-II porfirit (ümumi ehtiyatları 28943 min kub/m) yataqları, kərpic-kirəmit istehsalına yararlı Zəngilan gil (ehtiyatları 1102 min kub/m), ehtiyatları 17367 min kub/m olan Zəngilan qum-qıncıl qarışığı yatağı işğal altında qalıb.

Avropada birinci, dünyada ikinci təbii çinar meşəliyi məhz Zəngilan rayonuna nəsim olmuşdur və mühafizə olunması məqsədilə Kiçik Qafqazın cənub-qərb hissəsində Bəsitçay vadisində Azərbaycan hökumətinin 4 iyul 1974-cü il tarixli qərarı ilə Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğu yaradılmışdır.

Qoruğun ərazisi ilkin mərhələdə 117 hektar təsdiq olunmuşdu. Lakin sonralar, 1980-ci ildə heç bir əsaslı səbəb olmadan qoruq ərazisi 10 hektar azaldılmış, 107 hektara endirilmişdir. Qoruğa məxsus olan 107 hektardan 100 hektarını meşə, 7 hektarını isə qumluqlar, daş yığınları təşkil edir. Hazırda Bəsitçay Dövlət Təbiət qoruğu ərazisinə görə respublikamızın qoruqlarının ən kiçiyidir. Bəsitçay Dövlət Təbiət qoruğunun uzunluğu 15 kilometrə, eni isə bəzi yerlərdə 150-200 metrə çatır. Qoruq Ermənistanın Qafan və Azərbaycanın Zəngilan rayonunun dövlət meşə fondu torpaqları ilə həmsərhəd idi. Qoruq dəniz səviyyəsindən 600-800 metr hündürlükdə, əsasən dağlıq ərazidə yerləşir.

Bəsitçay qoruğunun və onun ətraf sahələrinin hidroqrafiyası əsasən Bəsitçaydan, onun Sobuçay, Topçay, Şıxavuzçay qollarından ibarətdir. Bəsitçayın uzunluğu 44 km, hövzəsinin sahəsi 354 kv/km.dir. Dəniz səviyyəsindən 2600 m hündür olan Zəngəzur dağ silsiləsindən başlayıb Araz çayına tökülür. Qar, yağış, qismən də yeraltı suların qidalanır. İllik axımının çox hissəsi yazda və payızda müşahidə edilir.

Bəsitçay Dövlət Təbiət qoruğunun sahəsinin 93,5%-ni çinar meşələri tutur. Onlar Bəsitçay və onun qolu Şıxavuzçayın dərəsində yerləşir. Burada həm təmiz, həm də qarışıq çinar meşəliyi yayılmışdır. Qoruqdakı çinar ağaclarının orta yaşı 165 il, orta hündürlüyü 35 m, orta diametri isə bir metrdir. Burada yaşı 1200-1500 ilə, hündürlüyü 50 metrə, diametri 4 metrə çatan çinar nümunələri də vardır.

Qoruq ərazisinin ətrafındakı meşələr gürcü palıdı, Qafqaz vələsi, adi göyrüş, söyüd, ardıc, dağdağan, saqqız və s. ağaclarından ibarət mezofit və arid meşələr çinarlığın müxtəlif tərəflərində, sərhəddədir. Bu çinar meşələrinin əmələ gəlməsi haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Bəzi tədqiqatçılar onlara qədim meşələrin qalıqları kimi baxırlar (A. A. Grossheym); bəziləri isə vaxtı ilə cənub-qərbi Zaqafqaziyanın çay dərələrində geniş yayılmış təbii çinarlıqların qalığı hesab edirlər (L. Y. Prilipko, Y. S. Səfərov).

Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğu Ermənistanın Sav və Hənd kəndləri ilə sərhəddə yerləşir. Burada olan şərq çinarlarının bəzilərinin yaşı 1200-1500 ilə çatır, onların gövdələrinin diametri 4 m, hündürlüyü 54 m-dən yuxarıdır. Avropada analoqu olmayan bu nəhəng ağaclar ermənilər tərəfindən qəddarlıqla məhv edilir. Əldə edilən məlumata görə, Bəsitçay qoruğu yerləşən Rəzdərə kəndində mebel materialı hazırlayan sex açılış işlədirlər və ətrafda olan çinar, palıd, qoz ağaclarını tamamilə qıraraq məhv edirlər. Erməninin dediyinə görə, sex fasiləsiz olaraq işləyir. Qırılan ağacların izini itirmək üçün kökünə partlayıcı maddə qoyub dağıdır, sonra isə yandırır və yerini də əkirlər.

1996-cı ildə “Daşbaşı” və “Leşkar” meşələrində ermənilər yanğın törədiblər. Həmin ilin payızında “Leşkar” meşə sahəsində isə yararlı ağacları tam qıraraq aparıblar. “Leşkar” meşə sahəsində 1957-58-ci illərdə 55 ha ərazidə qoz meşəsi salınmışdır, orada olan 40-50 illik qoz ağacları da ermənilər tərəfindən qırılıb aparılır.

1996-1997-ci illərdə Top və Şükürataz meşə sahəsində 3 ədəd T-130 markalı traktorla meşələrə yol çəkmişlər. Bu zaman həmin meşə sahələrində olan 350-400 il yaşlı palıd ağacları da ermənilər tərəfindən qırılıb aparılıb.

Ermənistan Respublikası ərazisində yerləşən Qacaran mis-molibden, Qafan mis filizsaflaşdırma kombinatlarının kimyəvi çirkli suları və Qafan-Qacaran şəhərlərinin (o, cümlədən kəndlərin, xəstəxanaların, kənd təsərrüfatı obyektlərinin) bioloji çirkli suları təmizlənmədən birbaşa Azərbaycan ərazisində Şərifan kəndinin qarşısında Oxçuçaya buraxılır ki, bu da çay hövzəsini “Ölü zonaya” çevirmişdir. Çayın yatağının 43 kilometri, su toplayıcı sahəsinin isə 455 kv/km. Azərbaycan ərazisin. düşürki, bu hissə daim çirklənməyə məruz qalır. Nəticədə çay suyunda əzəldən formalaşmış mikroflora - fauna da məhv olmuş, öz-özünü təmizləmə prosesi dayanmışdır.

İşğal olunmuş ərazilərimizin iqtisadi coğrafiyasını tədqiq edən erməni alimi, professor A. Aftandilyan qədim Zəngilan ərazisini yaxın illərdək sıradan çıxmaq ehtimalı böyük olan “Böyük ölü zona” adlandırıb.

TARIXİ VƏ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİ

Zəngin tarixə və mədəniyyətə malik olan Azərbaycan torpağının diqqəti cəlb edən bölgələrindən biri də Zəngilan bölgəsidir.

Şərqlə qərbin qovuşduğu yerdə yerləşən bölgə, ticarətdə əsas əlaqələndirici məntəqələrdən olmuşdur. Bölgənin tarixinin qədimliyini, qalalar, müşahidə məntəqələri, arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş maddi-mədəniyyət abidələri və nümunələri, qədim sikkələr və məişət qabları sübut edir. Rayonun ərazisində 60-70-ci illərdə təsərrüfat işləri zamanı tapılan xeyli küp qəbirlər (küp qəbirlər Azərbaycanda e.ə. II əsrdən eramızın əvvəllərinə kimi mövcud olmuşdur) və e. ə. IV - II əsrlərə aid edilən və əksəriyyəti Makedoniyalı İsgəndərin adına zərb olunan onlarla sikkə ərazinin lap qədim zamanlardan beynəlxalq ticarətdə mühüm rol oynadığından xəbər verir.

XIV əsrdə yaşamış məşhur coğrafiyaşünas və tarixçi Həmdullah Qəzvininin yazdığına görə, Zəngilanın əsası hicri tarixin 15-ci ilində, yəni 636-cı ildə qoyulub.

Rayonun ərazisi həm Araz çayı boyunca Şərqdən Qərbə, həm də Həkəri, Bərgüşad və Oxçu çayları boyunca cənubdan-şimala və əksinə uzanan tarixi ticarət yolları üzərində yerləşir. Bu bölgə hələ uzaq keçmişdən özünün sıx meşələri, münbit vadiləri, yaşıl otlqları, gur sulu çayları ilə diqqəti cəlb etmişdir. Bu ərazi ibtidai insanların ilk məskənlərindən biri olmuşdur. Bunu rayonun müxtəlif yerlərindəki tarixi abidələr, o cümlədən Yeməzli kəndi ilə Yuxarı Yeməzli kəndi arasında olan və “Şəhid Məhəmməd” adlı yerdən tapılan pul və əşya qalıqları sübut edir.

60-cı illərdə bu ərazidə aparılan əkin və yol çəkilişi zamanı xeyli küp qəbirlər aşkar edilmişdir. Bu küp qəbirlərdən tapılmış müxtəlif əşyalar sübut edir ki, bu ərazi çox qədim bir tarixə malikdir. Kişilərin dəfn olunduğu qəbirlərdən tapılan bülöv daşı, qadınların dəfn olunduğu yerdən tapılan muncuq və qolbaqlar, həmçinin müxtəlif saxsı qablar, silahlar, nizə və oxların metal və bürünc ucluqları, sikkələr və s. əşyaların bir qismi qorunub saxlanılmışdır.

1962-ci ildə orada tapılan və saxsı qabda olan əşyalardan bir neçəsi bunların qiymətini anlayanlar tərəfindən Bakı şəhərinə gətirilib lazımi ünvanlara çatdırılmışdır. Bunları əldə edən filologiya elmləri namizədi A. Həsənov rayona gəlir, həmin yerdə olub əşyaların və sikkələrin xeyli hissəsini əldə edir. Tədqiqatlar və araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilir ki, bu sikkələr eramızdan əvvəl IV-II əsrlərə aiddir. Məlum olur ki, bu sikkələr bürünc ellin (yunan) pullarıdır. Rayonun “Şəhid Məhəmməd” adlı yerində tapılan sikkələr də bunu təsdiq edir. Bu sikkələr tədqiq edilib oxunduqdan sonra müəyyən edilmişdir ki, bunların üz tərəfində hökmdarın başının şəkli həkk olunub. Arxa tərəfdə isə qədim Yunan allahlarından Zevs, Poseydon və Dionisin bütöv şəkli verilib. Şəkillərdə yan tərəflərdə yunanca Bazilevs (hökmdar) sözü yazılıb. Sonra isə hökmdarın adı ona verilən təşbehlə-epitellər həkk olunmuşdur. Bu dövrdə ellin padşahlarını ilahiləşdirmək üçün onların adlarına təşbehlər artırırtdılar.

Bütün bunlar və hələ buna bənzər və tədqiq olunmamış onlarla tarixi tapıntılar bu ərazinin qədim tarixə malik olduğunu bir daha sübut edir.

Bu bölgədə tarixin müxtəlif səhifələrini əks etdirən misilsiz memarlıq abidələri vardır. Zəngilan rayonu öz coğrafi mövqeyinə, tarixi qədimliyinə görə heyrətətamiz abidələr məskənidir.

Zəngilan şəhərindən 8 km aralı, Əsgülüm dağında 30 m hündürlüyündə, 150 metr enində “Qala” hörgü divarları 3-5 əsr bundan əvvəl tikilmiş, müdafiə əhəmiyyəti kəsb edən tarixi abidələrdən biridir. Həmin “Qala”dan 2000 metr aralıda olan və içərisində 100-150 nəfər gizlənə bilən “Kufül” deyilən daş yanğı uzaq tarixi keçmişimizdən yadigardır. Bu “Kufül”ün hündürlüyü 15 metrədən çoxdur. İşğaldan qabaq həmin tarixi sahələr gənclərin ekskursiya yerinə çevrilmişdi. Rayonun Məmmədbəyli və Babaylı kəndlərində olan türbələr, Şərifan kəndində olan qədim abidələr; naməlum tarixə malik batmış yeraltı qədim Şəhri-Şərifan şəhəri tariximizin açılmamış sirr yaddasıdır.

Bunların içərisində tarixi səciyyə daşıyan aşağıdakı abidələri qeyd etmək olar:

1. XII - əsr - Qız qalası Əmirxanlı kəndi
2. XII - əsr Sərdabə Şərifan kəndi
3. XIV - əsr- Sərdabə Yenikənd kəndi
4. XIV - əsr – Səkkizguşəli türbə Məmmədbəyli kəndi, Dairəvi qüllə Hacallı kəndi

5. Şərifan kəndində arxeoloji qazıntı nəticəsində XI əsrə aid olan qədim hamam kompleksi.
6. Məmmədbəyli, Babaylı, Ağalı, Yenikənd və Malatkeşin kəndlərinin ərazisində yerləşən, XIV-XV əsrlərə aid olan türbələr.
7. Zəngilan kənd, Malatkeşin və Qıraq Müşlan kəndlərində yerləşən, XVII - XVIII əsrə aid olan məscidlər.
8. Bartaz kəndində və Kezikli kəndində yerləşən VI-VII əsrə aid olan “Şükürataz” və “Əsgülüm” qalaları.
9. XIII - XIV əsrə aid olan Bartaz kəndinin ərazisində yerləşən “Xanazur”, Malatkeşin kəndinin ərazisində yerləşən “Dağdağan” və Gəyəli kəndinin ərazisində yerləşən pirlər.
10. VII - VIII əsrlərə aid olan, rayonun “Yazıdüzü” ərazisində yerləşən, at dırnaqlarının dərin izi düşmüş, diametri 1 m 85 m olan “Koroğlu daşı” deyilən daş.
11. Zəngilan Şəhər ərazisində XVIII əsrə aid 1 məscid, Tağlı qalası, Pırçıvan dəvə piri, mövcud olmuş, rayonun min illik tarixini əks etdirən zəngin arxeoloji tapıntılarla təchiz olunmuş Dövlət Muzeyi.
12. Gilətağ ərazisində XVI - XVII əsrə aid olan Sarı aşıqla bağlı olan Günəş abidə piri.
13. Rəzdərə ərazisində VII əsrə aid Alban türbə kompleksi. IX əsrə aid Rəzdərə kənd Məscidi, XII əsrə aid Top kəndində Top körpüsü.
14. Vejnəli ərazisində IX - XI əsrə aid Sürtüm piri, Yol piri, Qız qalası mövcud olmuş, Böyük ehtiyatda qızıl yatağı.

Rayonda bundan başqa Bartaz, Sobu, Baharlı, Qıraq Müşlan, Malatkeşin, Şəfəbəyli kəndlərində, Mincivan qəsəbəsində də məscidlər var idi.

Yeməzli kəndi yaxınlığında sovxoz idarəsindən 5-10 m aralı möhtəşəm bir Alban kilsəsi var idi.

Ağ oyuq deyilən yerdə Daş heykəlləri muzeyi adlanan yer var idi. Burada müxtəlif dövrlərə aid daş abidələr vardır.

Zəngilan rayonunun ərazisində xeyli ocaqlar, pirlər, ziyarətgahlar var. İndiki Zəngilan şəhərinin əvvəlki adı Pırçıvan idi. Bu adın özü elə bu ərazinin Pirlər diyarı olduğunu göstərir. Rayonun müxtəlif yerlərində yaşayan seyidlərin evləri əhalinin iman gətirdiyi, ziyarət etdiyi ocaqlar idi. Bunlar - Zəngilan şəhərində Mirəli ağa, Muğanlı və Genlik kəndlərində Seyid Həsən ağa, Qıraq Müşlan kəndində Seyid Hüseyn ağa, Məlikli kəndində Zeynalabdin ağa, Sobu kəndində Seyid Qurban ağa (ilan ocağı), Seyid Mahmud ağa, Şamlı kəndində Seyid Mahmud və Seyid Həbib qardaşlarının və s. ocaqları idilər. Rayon ərazisində Zəngilan şəhəri ilə üzbəüz, Oxçuçayın sol sahilində qayalıqda bir pır, ocaq var idi. Buradan Zəngilan şəhərinin gözəl panoramı görünürdü.

Bakı-Mehri yolunun sağında, Bartaz kəndi yaxınlığında qədim qəbiristanlıq və ziyarətgah var idi. Xanazur adlanan bu yer tarixi abidə kimi yerli

əhali tərəfindən qorunurdu. Zəngilanda bu cür ocaqlar, pirlər insanların ümid və dilək yerləri idi.

ZƏNGİLƏN ŞƏHƏRİNDƏ MƏSCİD

Rayon mərkəzində olan bu məscid XVII-XVIII əsrlərə aid edilir. Məscidin Səfəvilər dövründə tikilməsi güman edilir. Onun ölçüləri 12 x 20 m. idi. İçərisində mehrab və taxça var idi. Tikintidə əsasən yerli əhəng daşından istifadə olunmuşdur. Divarlar üzlənməmişdir. Məscidin qapısı günçixana açılırdı. Qapı tağ formalı olmuşdur. Onun üst tərəfində kitabəsi var idi.

Səkkizguşəli türbə XIV-əsr:

Rayonun Məmmədbəyli kəndində yerləşən Yəhya ibn Məhəmməd türbəsi dövrümüzdə qədər salamat gəlib çatan abidələrdəndir. Türbənin giriş qapısı üstündə ərəbcə kitabə var. Həmin kitabədə Qurandan ayə, türbənin kimə məxsus olduğu və nə vaxt tikildiyi göstərilib. Türbənin 678 yaşı var. O, Yəhya ibn Məhəmməd Əl-həcc Seyid Əlinin türbəsidir. Türbə piramidal günbəzlərlə örtülmüş səkkizguşəli prizmadan ibarətdir. Türbənin əsas qapısı şimal-qərb tərəfdədir. Onun üzü çox sadə işlənmişdir. Üz müstəvilərinin əsas hissələri batıqdır. Buna görə də türbənin küncələri bir qədər çıxıntılıdır. Türbənin qapısı yerdən 1,8 m hündürlükdədir. Orada yeraltı sərdabə də mövcuddur. Məmmədbəyli türbəsi Azərbaycanın bürçvari türbələrinə bənzəyir. Konstuktiv elementlərin mütənəsbibliyi gözəl memarlıq kompozisiyası türbəyə monumental gözəllik verir.

Əsas tikinti materialı kimi daşdan istifadə edilmişdir. Kərpic tikintilərdə olduğu kimi bu türbənin divarı yükdaşıyıcı kütləyə və üzlüyə bölünür. Üzlük eyni zamanda divarın əsas hissəsini təşkil edir.

Üst kamera divarının qalınlığı 86 sm olub, iki cərgədən ibarətdir. O, daxili və xarici üzlük daşlardan hörülmüşdür. Onların arası boş saxlanılmış, sonra məhlulla doldurulmuşdur. Bu cür tikintiyə Azərbaycanın başqa türbələrində də rast gəlinir. Türbənin üst günbəzini tikərkən də bu texnikadan istifadə olunmuşdur. Burada da günbəz ikiqatdır. Daxili günbəz sferik, xarici günbəz isə piramidal formadadır. Onların da arası məhlulla doldurulub.

1975-ci ildə ilk dəfə yeraltı sahə təmizlənmiş və türbənin sərdabəsi üzə çıxarılmışdır. Sərdabə 2,95 x 3,30 m ölçülü, düzbucaqşəkilli plana malikdir. O, 190 sm hündürlükdə çatmatağla örtülmüşdür. Sərdabəyə giriş qərb tərəfdəndir. Qapının eni 76 sm, hündürlüyü isə 88 sm.dir.

İslam qaydalarına görə türbəyə və sirdabəyə girişin hündürlüyü 120 sm.dən artıq ola bilməz. Çünki bura girən bir qədər əyilməli, mərhuma ehtiramını bildirməlidir. Sərdabənin döşəməsi yaxşı cilalanmış daşlarla hörülmüşdür. Orta əsrlərdə belə türbələr adətən feodal əyanların, maddi durumu yaxşı olan və eyni zamanda tanınmış şəxslərin qəbri üstündə ucaldılırdı. Bu türbənin girişi üstündə olan və nəstəlik

xətti ilə yazılmış bir kitabə vardır. Bu kitabədə deyilir ki, bu türbə 704-cü ildə Ramazan ayında (1305) Məhəmməd əl Xacənin qəbri üstündə tikilmişdir.

Çox təəssüf ki, belə gözəl bir memarlıq abidəsi düşmən tapdağında qalıb və çox güman ki, dağıdılmışdır.

ŞƏRİFAN SƏRDABƏSİ XII ƏSR:

1974-cü ildə Azərbaycan EA Tarix institutunun Arxeologiya şöbəsi burada tədqiqat aparmışdır.

“Şəhri Şərifan” və ya Şəhri Xəlifan adı ilə tanınan bir orta əsr şəhərinin xarabalıqları aşkar olunmuşdur.

Məlum olmuşdur ki, bu şəhər Cənubi Qafqazdan keçən baş ticarət yolunun üzərində yerləşir.

İlk qazıntılar burada ilk mədəni təbəqənin olduğunu aşkar etdi. Bu burada IX əsrdən insan yaşadığını söyləməyə əsas verir. Şəhərin də elə bu dövrdə yəni IX əsrdə formalaşdığı, əsası qoyulduğu görünür. Şəhər XIV - XV əsrlərə kimi mövcud olmuşdur. Qazıntılar və tapılmış arxeoloji materiallar şəhərdə dulusçuluq və metalışləmə sənətinin inkişaf etdiyini göstərir. Şəhərin iqtisadiyyatında çəltikçilik xüsusi yer tuturdu. Bunu şəhərdə tapılan düyü anbarı sübut edir.

Diqqəti cəlb edən cəhətdən biri də şəhərin memarlıq abidələridir. 3 m dərinlikdə aşkar edilmiş hamam kompleksi çox maraq doğurur. Əsasən bişmiş kərpicdən Naxçıvan-Təbriz memarlığı üslubunda inşa edilən bu kompleksin su qızdırılan otağı, istilikxanası, yuyunmaq yeri və hovuzları salamat qalmışdır.

Azərbaycanın orta əsr memarlığında ən qiymətli abidə olan bu kompleks XII-XIII əsrə aid edilir.

Zəngilan rayonunda, Həkəri çayının sağ sahilində olan Şərifan kəndində olan türbənin ancaq sərđabə hissəsi bizə gəlib çatmışdır. Türbənin üst hissəsi dağılmışdır. Onun yeraltı hissəsi plana görə çıxıntılara malik kvadrat şəklindədir. Onun ölçüləri 5,4 x 5,4 m.dır. Onun 3 qolu çatmatağla, 4-cü tərəfi isə müstəvi tavanla örtülmüşdür. Sərđabənin cənub divarında dördbucaqlı formada taxçaya oxşar, çox da dərin olmayan mehrab vardır. Onun yan tərəfləri nazik tilli sütunlarla bəzədilmişdir,

Tağın üstü üçbucaq formalı xonçalarla bəzədilmişdir. Divarlar yaxşı cilalanmış daş piltələrdən hörülmüşdür. Onun şərq qolu çatmatağla örtülmüşdür. Həmin qolun qurtaracağında üstü kəsilmiş tağ şəkilli qapı yeri vardır. O, müstəvi tağ tavanla örtülü dəhlizə açılır. Tikintinin mərkəzi hissəsi günbəzlə örtülmüşdür. Divarlar və tağlar yaxşı cilalanmış daş piltələrdən hörülmüşdür. Abidənin yerüstü qalıqları onun bürəvari türbələrə oxşarlığını sübut edir.

Hacallı dairəvi bürcü XIV- əsr:

Bu tarixi memarlıq abidəsi də qorunurdu. Çox təəssüflər olsun ki, onun haqqında bizim əlimizdə nə şəkil nə də məlumat vardır. Bu abidə Məmmədbəyli və Şərifan türbələrindən fərqli olaraq səkkizguşəli deyil, dairəvi formada olmuşdur. Bu bürcün dəqiq tikilmə tarixi bəlli deyil. Onun da səbəbi mütəxəssis rəyinin və arxeoloji tədqiqatların aparılmamasının nəticəsidir. Burada orta əsrlərə aid kəhriz, karvansara qalıqı və məscid də mövcud olmuşdur.

Yenikənd sərdabəsi

Həkərinin sağ sahilində olan Yenikənd kəndində də XIV əsrə aid sərdabə mövcud idi. Onun da üst hissəsi uçmuş, ancaq alt hissəsi dövrümüzə gəlib çatmışdır. Bu abidə də vaxtında tədqiq olunmadığından onun haqqında ətraflı məlumat vermək imkanımız yoxdur.

Bartaz Qız qalası

Rayonun Bartaz kəndi ilə Vejnəli kəndi arasında hündür bir dağın üstündə xalq arasında Qız qalası adlanan bir qala da var idi. Qala əsasən müşahidə məntəqəsi rolunu oynamışdır. Çünki yoldan xeyli aralı və yüksəklikdə olan və bir o qədər dl böyük olmayan belə bir qala nə sığınacaq nə də müdafiə istehkamı rolunu oynamayıb.

Orta əsr müdafiə qalaları və sığınacaqlar hündür və geniş bir ərazidə inşa edilir və onun ətrafı ya təbii şəraitlə qorunurdu, ya da ki, qalanın ətrafına hündür divar çəkilir və müəyyən məsafələrdən bürclər inşa edilirdi. Burada biz onlara təsadüf etmirik. Bunlara əsasən deyə bilərik ki, Bartaz Qız qalası müşahidə məntəqəsi rolunu oynamışdır.

Koroğlu daşı

Xalq qəhrəmanı Koroğlunun adı ilə hallandırılan bu daş əslində ondan xeyli əvvəllər mövcud olmuşdur. Bu daş ağ rəngdədir və onun nisbətən baş tərəfində bir oyuq var. Həmin daşın yerləşdiyi yerə Ağ oyuq deyirlər. Bu ərazinin belə adlanması bu daşla əlaqədardır. Ağ (daş) oyuq (yenə daşda) sözləri hər şeyi aydın göstərir. Daşın üzərindəki oyuqda qədim türklər, atəşpərəstlər od qalayırdı. Bu oyuqda da çox güman ki, şam yanardı, müxtəlif ayınları icra edərtilər.

Daşın üzərində qəribə yazılar da vardır. Onlar qədim türk yazılarına bənzəyir. Bunlar Orxan-Yenisey yazılarıdır. Bu əraziyə bəzən “Yazı düzü” də deyilir. Bu ad da həmin daşla, onda olan yazılarla əlaqədar yaranmışdır. Həmin ərazi rayon mərkəzindən Bakıya gedən yolun üstündə, hündür bir yerdədir. Son zamanlar burada daş abidələrdən ibarət bir muzey yaradılmışdır.

Daşın ölçüləri təxminən 90 sm x 40 sm x 20 sm.dir. O yonulmuş haldadır. Neçə əsrdir günün və yağışın altında qalmasına baxmayaraq, öz keyfiyyətini itirməmişdir.

Qəbiristanlıqlar

XIV əsrdə yaşamış məşhur coğrafiyaşünas və tarixçi Həmdullah Qəzvininin yazdığına görə, Zəngilanın əsası hicri tarixin 15-ci ilində, yəni 636-cı ildə qoyulub. Deməli, Zəngilanın 1360 ilə yaxın yaşı var. Rayonun ərazisində Xudafərin su qovşağının yaradılması ilə əlaqədar olaraq burada 1974-cü və 1979-cu illərdə arxeoloji qazıntı işləri aparılıb və məlum olub ki, ərazi arxeoloji və memarlıq abidələri ilə zəngindir. Bunlardan biri Şərifan kəndində yerləşən Şəhri-Şərifan abidəsidir. Bu abidənin böyük bir hissəsini Həkəri çayının selləri uçurub dağıdıb və yuyub aparıb. Şəhər qalığının ərazisi 9 hektara yaxındır. Şəhər təbii, coğrafi və strateji baxımdan əlverişli mövqedə yerləşib, qərb tərəfdən dağ silsiləsi, şərqdən Həkəri çayının sıldırım sahili ilə əhatə olunub. Burada aparılan tədqiqat zamanı şəhər ətrafında iki qəbiristanlığın olduğu müəyyən edilib. Onların biri şəhərin varlı əhalisinə məxsus sərdabə tipli qəbirlərdir. Bu qəbiristanlıq təqribən 1 km şimalda yüksək dağın döşündə salınıb. Onlar ağ daşla inşa edilib, əksər hallarda qapı üstü və ya mehrabvari hissədə həndəsi və nəbati formada naxışlanıb. İkinci qəbiristanlıq isə şəhərin cənub-qərbində olub üstü dirəklərlə örtülən qəbirlərdən ibarətdir. Hər iki qəbiristanlıqda dəfn İslam adəti üzrə aparılıb.

GÖRKƏMLİ ŞƏXSİYYƏTLƏRİ

- **Quliyev Vəli Əli oğlu** - Vətən müharibəsi qəhrəmanı, Şöhrət ordeninin hər dərəcəsi ilə təltif edilib.
- **Əsədov Məhəmməd Nəbi oğlu** (1941-1991) - Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər naziri, Dövlət müşaviri.
- **Hüseynov Sofiq Kəlbə oğlu (1950-1997)** - İqtisad elmləri doktoru, professor, millət vəkili.
- **Xudiyev Şamil Yusif oğlu** (1928-1999) - İqtisad elmləri doktoru, professor.
- **Vəliyev Xostan Ələsgər oğlu** (1932) - Coğrafiya elmləri doktoru, professor.
- **Xanəliyev Nəriman Məhəmməd oğlu** (1925) - Tibb elmləri doktoru.
- **Məmmədov Zahid Səttar oğlu** (1947) - Coğrafiya elmləri doktoru, professor.
- **Məmmədov Ziyad İsgəndər oğlu** (1911-1995) - Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, Biologiya elmləri namizədi.
- **Abasova Adilə Ziyad qızı** (1943) - Fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor.
- **Məmmədov Aydın Ziyad oğlu** (1950) - Moskva Dövlət Xidmət Akademiyasının professoru.
- **Heydərov Mikayıl Xudayar oğlu** (1926-1991) - Tarix elmləri doktoru, professor.
- **Bağirov Bayram Məhəmməd oğlu** (1942) - Texnika elmləri doktoru.
- **Ələkbərov Mikayıl Behbud oğlu** (1940) - Ukrayna Elmlər Akademiyasının Akademiki.
- **Rəhimov Həsən Piri oğlu** (1940) - Filologiya elmləri doktoru, professor.

- Əliyeva Firuzə Allahverən qızı (1912-1987) - Sosialist Əməyi Qəhrəmanı.
- Məmmədov Əmir Bayram oğlu (1907-1984) - Sosialist Əməyi Qəhrəmanı.
- Həsənov Allahverdi Gülmalı oğlu (1908-1976) Sosialist Əməyi Qəhrəmanı.
- Kərimov Yusif Xankişi oğlu (1925-1995) - Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, Azərbaycanın neft ustası.
- Haşımov Ələsgər Mirhaşım oğlu (1912) - Sosialist Əməyi Qəhrəmanı.
- Dünyamalıyev Əhməd İsmayıl oğlu - Sosialist Əməyi Qəhrəmanı.
- Nemətova Mədinə Nurəli qızı - Sosialist Əməyi Qəhrəmanı.
- Əmirov Qaraş İbrahim oğlu - Sosialist Əməyi Qəhrəmanı.
- Yusifova Zeynəb Kərəm qızı - Sosialist Əməyi Qəhrəmanı.
- Məmmədova Mehparə Qara qızı - Sosialist Əməyi Qəhrəmanı.
- İsmayilov İmamverdi İbiş oğlu - Millət Vəkili.
- Məmmədیارova Zeynəb Həmid qızı - 18 yaşlılar arasında şahmat üzrə dünya çempionu.

MİLLİ QƏHRƏMANLARI

- Əsədov Əsəd Soltan oğlu (1958 – 1991)
- Məmmədov Firdovsi Xeyrulla oğlu (1961 – 1991)
- Nuriyev Elnur Eyvaz oğlu (1975 – 1994)

MƏNBƏ:

Nəsirov Mehman – “Zəngilan abidələri” Zəngilan rayon Mədəniyyət və turizm idarəsinin rəisi

İsgəndərov Xuduş Əmən oğlu - Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğunun direktoru
Əli Sobulu. “Zəngəzurun zəngilanlı ziyalıları”. “Ağrıdağ” nəşriyyatı. Bakı - 2001.
288 səh

XOCƏVƏND RAYONU

Xocavand rayonu. Sos kəndi. Alban Amarass məbədi IV əsr Alban məbədi

Xocavand rayonu. Alban Amarass məbədi. IV əsr.

ÜMUMİ MƏLUMAT

Xocavənd rayonu 26.11.1991-ci ildə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ləğv edildikdən sonra Martuni və Hadrut rayonlarının bazıları əsasında yaradılıb. Rayonun ərazisi 1.46 min kv/km, əhalisi 41,8 min (01.01.2010) nəfərdir. Xocavənd rayonu ilə Bakı arasında olan məsafə 334 kilometrdir. Xocavənd rayonu 1 şəhər (Xocavənd), 2 iri qəsəbə (Hadrut, Qırmızı Bazar) və 81 kəndi birləşdirir. Kəndləri bunlardır - Şexer, Şıx Dursun, Dağdöşü, Edişə, Qırmızıqaya, Qoçbəyli, Tağaser, Vəng, Ağkənd, Axullu, Arakül, Bünyadlı, Cilən, Daşbaşı, Zərdanaşen, Müşkapat, Kiş, Köhnə Tağlar, Yemişcan, Qarqar, Xərhan, Zavadıx, Tağavərd, Çağadüz, Mülküdərə, Arpadüzü, Azıx, Zoğalbulaq, Binə, Binədərəsi, Sor, Böyük Tağlar, Bulutan, Xırmancıq, Məlikcanlı, Cəmiyyət, Çaylaqqala, Arpagədik, Petrosaşen, Çıraquz, Məmməddərə, Tsakuri, Dərəkənd, Ağcakənd, Hakaku, Qağartsi, Quzumkənd, Qarazəmi, Mirikənd Avdur, Tuğ, Ataqt, Kuropatkin, Şahyeri, Dolanlar, Edilli, Ağbulaq, Düdükcü, Əmiranlar, Gavahın, Ağbulaq, Güneyxırman, Çörəkli, Quzeyçartar, Quzeyxırman, Günəşli, Quşçular, Heşan, Xanoba, Xocavənd, Kəndxurd, Qarıtəpə, Qaradağlı, Qarakənd, Muğanlı, Salakətin, Sos, Cütçü, Susanlıq, Yenikənd, Güneyçartar.

Xocavənd rayonu əsasən kənd təsərrüfatı rayonudur. İqtisadiyyatında üzümçülük, taxılçılıq və heyvandarlıq mühüm yer tuturdu. Rayonda axan dağ çayları füsunkar gözəlliklə bərabər, bağçılıq və bostançılıq üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Əsrlərdən bəri əhali bu torpaqlarda meyvə bağları salmış, müəyyən təsərrüfat işləri ilə məşğul olmuşlar.

Xocavənd rayonu 02.10.1992-ci ildə Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuşdur.

COĞRAFIYASI

Rayon Ağdam-Füzuli avtomobil yolu kənarında, dağətəyi düzənlikdədir. Relyefi əsasən dağlıqdır. Hündürlüyü təqribən 500 metrədən 2725 metrə (Böyük Kirs dağı) qədərdir.

Özünəməxsus təbii sərvətləri, təbiət abidələri olan qədim yaşayış məskənlərindən sayılan Xocavənd rayonunda ehtiyatları 2034 min kub/m olan və üzlük daşı istehsalına yararlı Ediş qabbro, ehtiyatları 989 min ton olan, əhəng istehsalına yararlı Xocavənd əhəngdaşı, proqnoz ehtiyatları 90,33 min kub/m/gün olan yeraltı şirin su yataqları var.

Xocavənd rayonunda Qırmızı bazar qəsəbəsində diametri 600 sm, hündürlüyü 25 m olan 1 ədəd 1000 il və diametri 600 sm, hündürlüyü 25 m olan 1 ədəd 2000 il yaşlı Şərq çinarları təbiət abidəsi kimi qorunurdu.

Xocavənd rayonunun Qarakənd kəndində Respublikanın “Qırmızı kitab”ına düşmüş 0,5 ha III dövrün reliktd növü olan, orta diametri 24 sm, hündürlüyü 12 m, yaşı 100 illik azat ağacları da mühafizə edilirdi.

Xocavənd rayonunun istifadəyə yararlı yeraltı su ehtiyatlarını qiymətləndirmək məqsədi ilə həmin rayonun ərazisində 1983-1985-ci illərdə kompleks hidrogeoloji tədqiqatlar aparılmış, nəticədə 9 perspektiv sahə seçilmiş və həmin sahələr üzrə IV, Təbaşir və Yura dövr sulu komplekslərinin 83 min kub/m/gün həcmində yeraltı su ehtiyatları aşkar edilmişdir. Bundan başqa bulaq axımı moduluna əsasən 7,34 min kub/m/gün həcmdə yeraltı su ehtiyatları hesablanmışdır. Beləliklə, Xocavənd rayonu ərazisində istifadəyə yararlı yeraltı sular 90,34 min kub/m/gün təşkil edir.

Ümumi sahəsi 25,5 min hektar olan Xocavənd meşəsində palıd ağacları qırılaq ermənilər tərəfindən daşınmış, Xocaşın çayının kənarlarında bitən təbii meşə məhv edilmişdir.

Qədim yaşayış məskənlərindən sayılan Xocavəndin ərazisi təbii sərvətlərlə - tikinti materialları və faydalı qazıntılarla, meşə zolaqları və şirin su ehtiyatları ilə zəngindir. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyindən verilən məlumata görə, Xocavənd rayonunun Qırmızı bazar qəsəbəsində diametri 600 sm, hündürlüyü 25 m olan 1 ədəd 1000 və 1 ədəd 2000 il yaşlı Şərq çinarları qədim təbiət abidəsi kimi qorunurdu.

İşğal altında olan Xocavəndin ərazisi bütövlükdə ekoloji terrora məruz qalıb. Rayonun ərazisində yerləşən və ümumi sahəsi 25,5 min hektar olan meşədəki palıd ağacları qırılaq daşınıb, Xonaşen çayının kənarlarında bitən təbii meşə isə tamamilə məhv edilib. Xocavəndin Yelli Gədik sahəsində Füzuliyə gedən yolun sağ və sol tərəflərində avtomobil yollarının mühafizəsi məqsədilə əkilən ağaclar da kəsilib.

TARİXİ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİ

Xocavənd şəhərində 71 arxeoloji, memarlıq abidə dövlət qeydiyyatından keçmişdir. Hadrut şəhərində olan Hadrut Tarix-Diyarşünaslıq muzeyində 3200 eksponat mövcud olmuşdur. Həmin muzey və eksponatlar işğalçıların nəzarəti altındadır. Əldə olan məlumatlara görə, Ermənistan Elmlər Akademiyasının əməkdaşları adı çəkilən eksponatları erməni tarixi ilə əlaqələndirmək üçün saxtalaşdırma işləri ilə məşğuldurlar.

Azərbaycanı qədim yaşayış məskəni kimi dünyada tanıdan abidələrdən biri, dəniz səviyyəsindən 900 metr hündürlükdə yerləşən, uzunluğu 190 metr, əhəng daşları oksfordkimeric dövrünə aid olan Azıx mağarası Xocavəndin Füzuli rayonuna yaxın, Azıx kəndinin 1 kilometr cənubi-şərqində yerləşir. Həmin rayonun Mets-Tağlar kəndindən cənubda, dəniz səviyyəsindən 850 m hündürlükdə yerləşən,

uzunluğu 22 metr, əhəng daşlan oksford-kimeric dövrünə aid olan Tağlar mağarası da tarixi abidə kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Xocavənd rayonunun həm qədimliyi, həm mədəniyyəti ilə seçilən yurdlarından biri Tuğ kəndidir. Mərhum akademik Ziya Bünyadovun “Azərbaycan VI-VIII əsrlər tarixi” əsərində Tuğ kəndinin adı çəkilir. Tuğ kəndinin qədimliyi onun tarixi abidələri ilə sübut olunur. V əsrə aid məbəd, Tuğ dağının zirvəsində məbəd, b.e.ə aid olan qəbiristanlıq, X əsrə aid tarixi Qırmızı məbəd buna əyani sübutdur. Kəndin coğrafi adları Hatut dərəsi, Dəyirman dərəsi, Kənd yeri, Qızaran düz, Güngörməz, hacı bağları, adları çəkilən bu yerlərin adı sırf türk mənşəli adlardır.

Bizim eramın IV əsrinin əvvəllərində Sos kəndində tikilmiş Amaras monastrı bu rayonun ərazisindəki ən maraqlı tikililərdən biridir. Alban kilsəsinə aid bu abidə hazırda Xocavənd rayonunda yerləşir. Həmin monastr əsrlər boyu Qafqaz Albaniyasının kafedral kilsəsi olmuşdur. V əsrdə monastrda məktəb açılmışdır. Amaras monastrı kompleksinin tikintisi bir çox mənbələrdə IV əsrə aid edilir. Amaras kilsəsi IX əsrdə Xaçın knyazları tərəfindən əsaslı bərpa edilmiş, XIII əsrdə isə yenidən qurulmuş, monastr kompleksinə çevrilmişdir. Düzbucaqlı plan quruluşu olan bu kilsə yaxşı yonulmuş ağ daşlardan səliqə ilə hörülmüşdür. İkimaili daş dam örtüyünün üstündə altı sütunlu ratonda yüksəlir. Monastrın düzbucaqlı həyətinə əhatə edən və dörd dairəvi bürcü olan qala divarları kobud yonulmuş daşlardan hörülmüşdür. Həyətdə qala divarlarına bitişik yaşayış və təsərrüfat otaqları inşa edilmişdir. Kilsənin fasad hissəsində giriş qapısının üstündə ensiz pəncərə qoyulmuş, onun üstündə isə iri bərelyef xaç düzəldilmişdir.

El arasında Qaraca Çobanın oylağı kimi tanınan “Nərgiztəpə” abidəsi indiyə kimi öyrənilməyib. Sovet dövründə buna imkan verilməyib. Artıq abidə unudulmaq təhlükəsindədir. Xocavənd rayonu ərazisində yerləşən “Nərgiztəpə”ni yalnız yerli sakinlər tanıyır. Yerli tarixçilər abidənin eramızdan əvvəl səkkiz-beşinci əsrlərə aid olduğunu iddia edirlər. Deyilənə görə, “Dədə Qorqud” boylarından tanıdığımız Qaraca Çobanın qəbri də “Nərgiztəpə” məzarlığındadır. Məzar daşları üzərində insanların oyma üsulu ilə işlədikləri müxtəlif rəsm və yazılar var. Bu rəsmlər Qobustan rəsm qayalarında da təsvir olunub. Nəzərə alsaq ki, Qobustan rəsm qayalarının tarixi eramızdan əvvəl - 12-8-ci əsrlərə aiddir, onda, “Nərgiztəpə” abidəsinin yaşı daha qədimdir. Azərbaycandan şərqə gedən ipək yolu “Nərgiztəpə”nin yanından keçir. Təpənin ətrafında eni iki metr olan divar qalalarının qalıqları görsənir. Yerli tarixçilər tərəfindən buranın karvansara, bazar, bəlkə də, böyük şəhər olduğu güman edilir. Məzarlığa çevrilməmişdən əvvəl ərazinin yaşayış məntəqəsi olduğu güman edilir. Çünki məzarlar pərakəndə şəkildədir. Bu da onu göstərir ki, qəbirlər eyni gündə hansısa döyüşdə həlak olanlara məxsusdur. Təssüf ki, hələ də bu gümanlara son qoyan yoxdur. Bu vaxta qədər “Nərgiztəpə” abidəsi araşdırılmayıb. Sovetlər dövründə tarixi abidənin yerləşdiyi ərazini ermənilər üzüm bağlarına çevirib. Abidənin itib-batmasına çalışıblar. Ərazi 90-cı illərdə beş dəfə düşmən tərəfindən zəbt olunub. Sonuncu - altıncı dəfə isə milli ordumuz ərazini geri alıb.

Həmin vaxtlar “Nərgiztəpə” düşmən tərəfindən talan edilib. Qəbrlərin bir neçəsi açılıb, bəzi yerlərdə isə səngər qazılıb.

İŞĞAL

1988-ci il 12 fevral günü ermənilər iyrənc niyyətlərini açıq şəkildə bəyan etdikdən sonra başlanan hadisələrdə başı müsibətlər çəkən rayonlardan biri də Xocavənd rayonudur ki, bu müharibədə 145 nəfər şəhid vermişdir. Onlardan 13 qadın, 13 uşaq olmuşdur. 123 nəfər müxtəlif dövrlərdə girov götürülmüş, onlardan 57 nəfər girovluqda öldürülmüş, 66 nəfər isə böyük çətinliklə azad edilmişdir. 70 nəfərə yaxın isə sağlamlığını itirərək əlil olmuşlar.

Xocavənd rayonunda ən çox itki verən, böyük döyüş yolu keçən kəndlərdən biri Qaradağlıdır. Dörd il öz kəndlərini tək başına müdafiə edən Qaradağlılar kəndin hər daşı, hər qayası uğrunda can verdilər, 800-ə yaxın əhaldən bu yolda 77 nəfər şəhid oldu, lakin öz məğrurluqlarını itirmədilər.

Qaradağlı kəndi Xocavənd və Xankəndi yolunun üzərində yerləşirdi. 4 il 4 ay idi ki, Qaradağlı mühasirədə vuruşurdu. 14.02.1992-ci ildə ermənilər Xankəndində yerləşən Sovet ordusunun 366-cı alayının texnikasından və canlı qüvvəsindən istifadə etməklə köməksiz qalan Qaradağlı kəndinə qəti və sürətli hücumla keçdilər. Artıq məsələnin sonluğu məlum idi, qarşıda iki yol dururdu: şərəfli ölüm və ya təslim olma. Onlar birinciyə üstünlük verdilər. Şərəfli ölüm. Bu yolu seçən qaradağlılar son patronlarına qədər 4 gün döyüşdülər. Döyüş vaxtı onlarla erməni yaraqlısı məhv edildi. Silah-sursatı tükənən soydaşlarımızı sonda ermənilər əsir götürdü və bu insanların növbəti məşəqqəti başlandı. Bəylik bağı adlanan yerdə əksəriyyəti gənclər olmaqla, 23 nəfər vəhşicəsinə güllələnərək, əksəriyyəti yaralı halda diri-diri “silos” quyusuna tökülərək üstlərini torpaqlayırlar. Qaradağlı-Xankəndi yolu üzərində yerləşən erməni kəndlərində əsirlər maşınlardan düşürdülür və hamının gözü qarşısında güllələnirdilər. Əsir götürülənlərdən 54 nəfəri Xankəndi və Əsgəranda 2 aydan artıq əsirlikdə saxlanılmış, ermənilər tərəfindən verilən ağır işgəncə və əzabların, keçirdikləri sarsıntıların nəticəsi olaraq, əksəriyyəti əsirlikdən azad olunduqdan sonra müxtəlif vaxtlarda vəfat etmişlər.

Sağ qayıdanlar erməni vəhşiliklərindən söhbət açdıqca insan vahimələri, diri-diri insanların basdırılması, dişlərinin çəkilməsi, ac-susuz qalmaları, döyülərək öldürülməsi insanlığa sığmayan haldır. Bu hadisələr zamanı həmçinin 10 qadın, 8 məktəbli qətlə yetirilmişdir. İşğal nəticəsində Qaradağlı kəndində 200 yaşayış evi əşyalarla birlikdə, 1 mədəniyyət evi, 320 yerlik orta məktəb, xəstəxana, inzibati binalar və s. dağıdılmışdır. 2 ailədən hər birində 4 nəfər şəhid olmuşdur. 140 uşaq yetim qalmışdır. Bu müharibədə Qaradağlı kənd sakinlərinin hər 10 nəfərindən biri şəhid olmuşdur.

Beləliklə, XX əsrdə Qaradağlı kəndi beş dəfə dağıdılmışdır. 1905, 1907, 1915, 1918, 1992-ci illər.

Qaradağlı kimi Xocavənd rayonunun Xocavənd kəndi, Muğanlı, Kuropatkin, Əmiranlar, Tuğ və s. azərbaycanlılar yaşayan onlarla kəndləri də bu müharibə nəticəsində işğal olunaraq amansızcasına dağıdılaraq yer üzərindən silinmişdir.

GÖRKƏMLİ ŞƏXSİYYƏTLƏRİ

- **Mir Mehdi Xəzani** (1819-1894) - Şair, görkəmli maarifçi.
- **Xudat bəy Ağabəy oğlu Məlikaslanov** - ADR-nın Dəmir yol və Rabitə naziri, ictimai-siyasi xadim.
- **Cavad bəy Rza bəy oğlu Məlikyev** - Bakı və Lənkəranın qubernatoru (ADR dövrü), ictimai-siyasi xadim.
- **Zülqədər Cahangirov** - İqtisad elmlər doktoru, professor.
- **Niftalı Məlikaslanov** - Texnika elmləri doktoru, professor.
- **Xosrov Məlikaslanov** - Texnika elmləri doktoru, professor.
- **Püstə Məlikaslanova** - Tibb elmləri doktoru, professor.
- **Tura Məlikyev** - Arxitektör, professor.
- **Allahverən Quliyev** - Təbiətşünaslıq elmləri doktoru, professor.
- **Qəhrəman Qəhrəmanov** - Geoloq, professor.
- **Mübariz Əliyev** - Tibb elmləri doktoru, professor.
- **Muxtar Aslanov** - Texnika elmləri doktoru, professor.
- **Azəri Məlikaslanov** - İqtisad elmlər doktoru, professor.
- **Fikrət Yevqanov** - İqtisad elmlər doktoru, professor.

Şuşa şəhəri. İşğaldan sonra. Dağıdılmış Azərbaycan memarlıq inciləri.

Şuşa şəhəri. İşğaldan sonra.

Ermeni işğalından sonra xarabəliyə çevrilmiş Ağdam şəhəri.

MÜNDƏRİCAT

ÖNSÖZ.....	
Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi ən qədim dövrdə.....	
Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi antik dövrdə.....	
Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi IV-VII əsrlərdə.....	
Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi VIII-XVII əsrlərdə.....	
Qarabağ XVIII əsrdə.....	
Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi XIX-XX əsrlərdə.....	
Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi XX əsrin əvvəllərində.....	
Qarabağ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-1920).....	
Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi 1923-80-cı illərdə, DQMV-nin yaradılması.....	
Ermənistanın Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsini və ətraf rayonlarının işğalı.....	
ŞUŞA RAYONU.....	
Ümumi məlumat.....	
Coğrafiyası.....	
Tarixi.....	
Tarixi mədəniyyət abidələri.....	
İşğal.....	
Qafqazın konservatoriyası.....	
İsledadlar məskəni.....	
Milli qəhrəmanları.....	

XOCALI RAYONU.....

Ümumi məlumat.....

Coğrafiyası.....

Tarixi və mədəniyyət abidələri.....

Xocalı soyqırımını.....

Milli qəhrəmanları.....

LAÇIN RAYONU.....

Ümumi məlumat.....

Coğrafiyası.....

Laçının tarixindən.....

Tarixi memarlıq abidələri.....

Görkəmli şəxsiyyətləri.....

Milli qəhrəmanları.....

Mənbə.....

KƏLBƏCƏR RAYONU.....

Ümumi məlumat.....

Coğrafiyası.....

Tarixi və mədəniyyət abidələri.....

Qədim Alban abidələri.....

Kəlbəcər rayon tarix-diyarşünaslıq muzeyi.....

Ağdərə.....

İşğal.....

Milli qəhrəmanları.....

Ədəbiyyat.....

AĞDAM RAYONU.....

Ümumi məlumat.....

Coğrafiyası.....
Ağdamın tarixindən.....
İşğal.....
Görkəmli şəxsiyyətləri.....
Milli qəhrəmanları.....
Mənbə.....

CƏBRAYIL RAYONU.....
Ümumi məlumat.....
Tarixi və mədəniyyət abidələri.....
Görkəmli şəxsiyyətləri.....
Milli qəhrəmanları.....

FÜZULİ RAYONU.....
Ümumi məlumat.....
Coğrafiyası.....
Tarixi mədəniyyət abidələri.....
Azıx.....
Qaraköpəktəpə abidəsi.....
İşğal.....
Milli qəhrəmanları.....
Mənbə.....

QUBADLI RAYONU.....
Ümumi məlumat.....
Coğrafiyası.....
Tarixi və mədəniyyət abidələri.....
Mağaralar.....
Qalalar.....

Türbələr.....
Köprülər.....
Tanınmış şəxsiyyətləri.....
Milli qəhrəmanları.....
Mənbə.....

ZƏNGİLƏN RAYONU.....

Ümumi məlumat.....
Coğrafiyası.....
Tarixi və mədəniyyət abidələri.....
Zəngilan şəhərində məscid.....
Səkkizguşəli türbə XIV-əsr.....
Şərifan sərdabəsi XII - əsr.....
Hacallı dairəvi bürcü - XIV əsr.....
Yenikənd sərdabəsi.....
Bartaz Qız qalası.....
Koroğlu daşı.....
Qəbiristanlıqlar.....
Görkəmli şəxsiyyətləri.....
Milli qəhrəmanları.....
Mənbə.....

XOCAVƏND RAYONU.....

Ümumi məlumat.....
Coğrafiyası.....
Tarixi mədəniyyət abidələri.....
İşğal.....
Görkəmli şəxsiyyətləri.....

**“Sağlam İnkişaf və Maarifləndirmə” ictimai birliyi
materialların toplanılmasında göstərdikləri köməyə
görə aşağıdakı təşkilatlara və şəxslərə minnətdarlığını
bildirir.**

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix
İnstitutunun “Qarabağ tarixi” şöbəsinə**

**Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və
Turizm Nazirliyinin Elm və Təhsil şöbəsinə**

Şuşa rayon İcra Hakimiyyətinə

**“Azərbaycan Respublikası Dağlıq Qarabağ
Bölgəsinin Azərbaycanlı İcması” İctimai Birliyinə**

**Cəbrayıl rayon Statistika idarəsinin rəisi
Sahib Süleymanova**

**Cəbrayıl rayon Tarix-diyarşünaslıq muzeyinin
direktoru Tariyel Abbaslıya**

**Zəngilan rayon Statistika idarəsinin rəisi Dağbəyi
Əsədova**

**Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğunun direktoru
İsgəndərov Xuduş Əmən oğluna**

**Füzuli rayon Statistika İdarəsinin rəisi
Rafiq Məstəliyevə**

**Xocavənd rayon İcra Hakimiyyətinin baş
məsləhətçisi Nicat Şirinova**

“EU Xəbər” qəzetinin redaksiyasına

“Şuşa” qəzetinin redaksiyasına

**Laçın rayon 28 saylı orta məktəbin direktoru
Nofəl İsmayılova**

Ağdam rayon sakini Vasif Qurbanzadəyə

**Ağdam rayon sakini Azərbaycan Dillər
Universitetinin müəlliməsi Hüzürə Ağayevaya**

**Şuşa rayon Mədəni-Maarif Texnikumunun
müəllimi Teymur Məmmədova**

Texniki redaktor: Rauf KƏRİMOV
Bədii redaktor: Elnur ƏHMƏDOV
Səhifələyici: Fəxri VƏLİYEV
Korrektor: Suğra OSMANOVA

Yığılmağa verilmişdir: 10.03.2010.
Çapa imzalanmışdır: 18.03.2010
Nəşrin ölçüsü: 60x90 1/16.
Fiziki çap vərəqi: 12,0
Sifariş: 03. Sayı: 500 ədəd.
Müqavilə qiyməti ilə

Bakı, Az1122, Zərdabi pr.78
Tel: (+994 12) 433 86 01
Mob.: (+994 50) 230 99 20, (+994 40) 215 99 20
E-poçtu: mhs.poligraf@gmail.com